

**APROXIMACIÓ A L'ESTUDI DE
L'EXILI POLITIC DE 1939 AL BAIX
LLOBREGAT**

**ESTAT DE LA QÜESTIÓ I ESTUDI DE CAS
SOBRE SANT FELIU DE LLOBREGAT**

Maribel Ollé Torrent

Treball Final de Màster

Tutor: Carles Santacana Torres

**MÀSTER EN HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA
I MÓN ACTUAL**

Universitat de Barcelona

12 de setembre de 2017

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ

1 JUSTIFICACIÓ (MOTIVACIÓ I INTERÈS DEL TEMA)	pàg. 5
2 OBJECTIUS, ENFOC I ABAST DEL TFM	7
3 ESTRUCTURACIÓ DEL TREBALL	13
I L'EXILI LOCAL I COMARCAL COM A OBJECTE D'ESTUDI. ESTAT DE LA QÜESTIÓ AL BAIX LLOBREGAT	13
1 CONTEXTUALITZACIÓ I PRINCIPALS REFERÈNCIES A CATALUNYA	13
2 ESTAT DE LA QÜESTIÓ SOBRE L'EXILI LOCAL AL BAIX LLOBREGAT. LA NECESSITAT D'ESTUDIS LOCALS PER A UN PLANTEJAMENT COMARCAL	18
2.1 ESTAT DE LA QÜESTIÓ BIBLIOGRÀFICA	18
2.2 ESTAT DE LA INVESTIGACIÓ. UNES NOTES DE CONJUNT	23
II LES POSSIBILITATS METODOLOGIQUES I LA DEFINICIÓ D'UN MÈTODE (I FONTS) PER A L'ESTUDI DE L'EXILI LOCAL AL BAIX LLOBREGAT. APLICACIÓ A L'ESTUDI DE CAS	28
1. LES METODOLOGIES I EL REpte DE LA QUANTIFICACIÓ. INTERÈS DE LA METODOLOGIA QUANTITATIVA DE LA COMPARACIÓ DE PADRONS	28
2. EXPLORACIÓ, DEFINICIÓ I APLICACIÓ METODOLÒGICA	32
2.1 EXPLORACIÓ PARCIAL DE LA METODOLOGIA DE LA COMPARACIÓ DE PADRONS A SANT JUST DESVERN. UNES CONCLUSIONS PROVISIONALS	33
2.2 ESTABLIMENT D'UNA METODOLOGIA D'APROXIMACIÓ (I FONTS) PER A L'ESTUDI DE CAS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT (I EL BAIX LLOBREGAT)	39
2.2.1 APROXIMACIÓ A LES FONTS DOCUMENTALS DE L'EXILI I LA SEVA ACCESSIBILITAT	40
2.2.2 LES FONTS EN LA METODOLOGIA PLANTEJADA PER A L'ESTUDI DE CAS SOBRE L'EXILI DE SANT FELIU DE LLOBREGAT I EL BAIX LLOBREGAT	44
2.2.2.1 LES FONTS PRIMÀRIES	46
2.2.2.2 LES FONTS SECUNDÀRIES	47
III L'ESTUDI DE CAS: L'EXILI DE 1939 A SANT FELIU DE LLOBREGAT	48
1 EL PUNT DE PARTIDA I LA NOSTRA APROXIMACIÓ	48
1.1 COMENTARI SOBRE LA RELACIÓ NOMINAL OBTINGUDA D'EXILIATS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT	57
2 ANTECEDENTS I CONTEXT HISTÒRIC	59

2.1 GUERRA I REVOLUCIÓ (1936-1939)	61
2.1.1 EL NOU ORDRE REVOLUCIONARI. PERIODE DEL COMITÈ DE MILICIES ANTIFEIXISTES	64
2.1.2 RESTITUCIÓ DE L'AJUNTAMENT I EVOLUCIÓ FINS AL FINAL DE LA GUERRA	71
2.2 RETIRADA DE SANTFELIUENCS VERS LA FRONTERA. LA FUGIDA DE LA POBLACIÓ CIVIL	76
2.3 L'OCUPACIÓ DE SANT FELIU	82
3 ELS CAMINS INCERTS DE L'EXILI	84
3.1 EL PAS A FRANÇA I ELS INICIS DE L'EXILI	84
3.2 L'EXILI CURT I LA REPRESSIÓ	93
3.3 REEMIGRACIÓ D'EXILIATS A D'ALTRES PAÏSOS: AMÈRICA LLATINA I RÚSSIA	97
3.4 L'EXILI DURANT ELS INICIS DE LA SEGONA GUERRA MUNDIAL (SETEMBRE DE 1939-MAIG DE 1940)	100
3.5 LES VICISSITUDS DE L'EXILI SANTFELIUENC ARRAN DE L'OCUPACIÓ ALEMANYA DE FRANÇA (MAIG 1940- MAIG 1945)	101
3.5.1 LA DEPORTACIÓ DE SANTFELIUENCS ALS CAMPS NAZIS	104
3.6 L'EXILI A AMÈRICA. MÈXIC	105
3.7 L'EXILI DESPRÉS DE LA II GUERRA MUNDIAL (1945-1950)	106
3.8 LA LENTA DESAPARICIÓ DE L'EXILI FINS A LA SEVA EXTINCIÓ FORMAL (1950-1975)	108
3.9 ANÀLISI DE LES DADES	110
IV CONCLUSIONS	117
ANNEX 1	120
ANNEX 2	131
ANNEX 3	132
V BIBLIOGRAFIA	134

RESUM: Aquest treball pretén posar unes primeres bases per a l'abordatge de l'estudi de l'exili local de 1939 al Baix Llobregat, a partir de la definició d'un mètode de recerca, un estat de la qüestió existent al Baix Llobregat, i la realització d'un primer estudi de cas sobre l'exili de Sant Feliu de Llobregat, com a primer pas d'un futur plantejament comarcal.

ABSTRACT: This paper aims to put some first bases for the study of local exile in 1939 in the Baix Llobregat, based on the definition of a method of research, a state of the existing question in the Baix Llobregat, and the realization of a first case study on the exile of Sant Feliu de Llobregat, as the first step in a future regional approach.

PARAULES CLAU: exili, Baix Llobregat, Sant Feliu de Llobregat

KEYWORDS: exile, Baix Llobregat, Sant Feliu de Llobregat

INTRODUCCIÓ

1. JUSTIFICACIÓ (MOTIVACIÓ I INTERÈS DEL TEMA)

La motivació llunyana (i particular) pel tema de l'exili de 1939 prové segurament d'una certa idealització de tot aquell mon que desapareixia i s'enduien amb ells els republicans derrotats en creuar la frontera. Les imatges corprenedores de l'exili, que transmeten molt bé la idea que era tot un poble el que marxava, hi contribuïen a pensar-ho.

Sabem que en la seva literalitat aquesta idea no és certa, i que marxaven només els derrotats, i no tots; però conté molts elements de veritat, perquè la representació política (legítima), que marxava era la de tot un poble, i al costat o darrere seu una munió de civils i soldats d'arreu de Catalunya (i l'Estat espanyol) que l'havien sostingut.

L'interès i la curiositat per les interioritats de l'exili ha continuat amb els anys en forma de lectura dels principals relats que ens han pervingut, les notícies bibliogràfiques o articles divulgatius que s'han anat produint al voltant d'aquest tema, i més darrerament amb l'assistència a diverses activitats dels Museu de l'Exili, el qual ha dinamitzat l'existència d'un espai comú per a la memòria de l'exili, i ha contribuït a rebaixar amb les seves activitats de divulgació de documents personals sobre l'experiència de l'exili i projectes d'abast transfronterer la percepció de l'exili com un tema inabastable.

Només arran de la participació en dos projectes de recerca històrica sobre la Guerra Civil, vam anar més enllà pel que fa a aquest tema de la condició de consumidors de literatura, amb la realització de dues entrevistes a dos anarquistes exiliats, les quals en el seu moment van representar per a mi un toc d'alerta, en la mesura que espatllaven en bona mesura la construcció mental que havia anat fent de l'exili al voltant de les primeres figures cultes republicanes de l'exili. Uns treballs, d'altra banda, que ja ens van familiaritzar amb la documentació dels expedients de lleva i la correspondència municipal on trobàvem petites informacions sobre els que havien estat declarat pròfugs i havien fugit (*huído*) a França

En els darrers temps, pensant en la possibilitat d'iniciar alguna petita recerca al voltant del tema de l'exili, havíem reflexionat sobre el fet que tot i que el tema de l'exili català ha tingut un remarcable desenvolupament historiogràfic en els darrers anys, sobretot pel que fa a la reconstrucció de l'exili més institucional i al voltant de les personalitats més rellevants de la política i la cultura, ben poca cosa podíem dir encara amb seguretat sobre el gruix de l'exili català, el format pels milers de persones anònimes que havien sortit de pobles, viles i ciutats i que veiem a les imatges que tant ens commouen.

El distintiu homogeneïtzador que reberen per part dels mitjans i l'administració que els acollí de *republicans* i *espanyols*, atenent l'origen polític i geogràfic principal, i els informes, llistats i classificacions que es realitzaren de cara al seu control, distribució i

absorció, imprescindibles per a l'estudi de l'exili (s'hi pot trobar a vegades l'especificació del lloc de naixement i la professió declarada pels refugiats), resulten escassos per a la societat d'origen per poder destriar-ne les procedències i els volums respectius, i la composició política i social.

Enfocar l'estudi de l'exili a obtenir dades precises que avancin en la direcció de dibuixar el mapa de sortida de l'exili català i el seu perfil col·lectiu sembla un repte interessant a explorar.

Hem constatat que és poca la investigació que s'ha fet en aquest sentit, i són poques les publicacions a Catalunya que aportin precisions, més enllà de les que tenen a veure amb grups concrets. Sembla doncs que no hi ha hagut una urgència historiogràfica per respondre a aquestes qüestions; en bona part segurament per la gran dificultat, o impossibilitat, d'abastar les xifres de l'exili en la seva totalitat de manera satisfactòria, i per la dispersió de les fonts.

Tot i aquesta dificultat, estudis excepcionals com el de Jordi Gaitx,¹ (*L'exili del Baix Empordà al 1939*, que ha reconstruït amb diferents mètodes i exhaustivitat el volum de l'exili d'aquesta porció del territori català, a partir sobretot de les fonts locals (no únicament), i responent a les qüestions esmentades més amunt, almenys per al cas de Sant Feliu de Guíxols, han evidenciat que els estudis locals poden ser una via molt interessant per aportar precisió a les xifres de l'exili i aprofundir en el seu perfil col·lectiu.

Arran d'haver de proposar un treball de finalització del màster, i en línia amb el que acabem de dir, vam plantejar un treball que lligava el coneixement de l'exili al territori, i en concret a la comarca del Baix Llobregat, on, davant el buit existent intentaríem plantejar com abordar l'estudi de l'exili a la comarca i aportar un petit resultat representatiu a través d'un estudi de cas.

L'exili que es produí el 1939 a la comarca del Baix Llobregat en el context de l'èxode republicà que tingué lloc com a resultat del desenllaç desfavorable de la Guerra Civil espanyola (1936-1939) es un tema que malgrat l'interès que creiem que té per al coneixement de la història política i social de la comarca no s'ha plantejat fins ara com a objecte d'estudi sistemàtic a la comarca, tot i que un bon nombre de baixllobregatins, amb els seus dirigents, els seus soldats, els seus civils i els seus revolucionaris, que en algun cas tampoc són tan anònims, formà part del gruix de l'exili que protagonitzaren milers de persones anònimes de pobles i ciutats, de Catalunya, més enllà del que protagonitzaren les primeres autoritats i els principals representants polítics, sindicals i culturals que sens dubte simbolitzen l'exili de tot un país.

Les dificultats ja comentades anteriorment que presenta la localització dels exiliats i el seu recompte, que converteixen l'exili en un tema realment esmunyedís probablement expliquin aquest buit que ens agradaria començar a omplir, tot acceptant les limitacions

---

¹ Gaitx, J. (2007), *L'exili del Baix Empordà al 1939*, XVI Premi Pere Lloberas, La Bisbal d'Empordà, Ajuntament de La Bisbal/Diputació de Barcelona.

que presenta l'estudi de l'exili, les quals, d'acord amb els pocs estudis pioners que han anat sorgint, que ens han inspirat i han estat font de fonamentació de la metodologia i de les fonts, pensem que no haurien de justificar l'abandonament del seu estudi.

L'exili en si mateix, doncs, i el coneixement dels baixllobregatins que abandonaren la comarca, més enllà d'algunes individualitats i dels que patiren la tragèdia de l'holocaust, està pràcticament per reconstruir, des de la seva geografia a la seva cronologia, i les experiències vitals en el context europeu en guerra i a posteriori, i en d'altres continents, plantejar-se el seu estudi sembla doncs prou justificat.

En una comarca com el Baix Llobregat, caracteritzada històricament pels continus moviments de població, i amb una població molt transformada, on l'anàlisi demogràfica, fins i tot la històrica, ha tingut un conreu per poder explicar qui som, la reconstrucció d'aquest flux històric d'emigració política (en aquest cas de sortida), que preveiem important i superior a la mitjana catalana, encara té més sentit per acabar d'explicar qui som i d'on venim.

La recuperació i el coneixement de la generació que va viure i protagonitzà els anys de la República i la Guerra Civil és en bona part una assignatura pendent. No disposem encara a la comarca d'estudis de conjunt sobre la República, i la Guerra Civil,² i només uns quants de locals; cosa per la qual el període de la República, que apareix sovint només com un preludi de la Guerra Civil, roman semiesborrat com a font de referents del passat col·lectiu comarcal, i de l'imaginari democràtic, molt més associat aquest a les reivindicacions i lluites sindicals i veïnals de l'antifranquisme dels anys seixanta.

Una part d'aquesta generació l'hem pogut conèixer de manera indirecta, a través de la documentació i els estudis de repressió franquista; bàsicament els que van ser sotmesos a consells de guerra (o bé perquè no van marxar o perquè es van repatriar aviat), amb diferent final. Una altra part morí als fronts de guerra i també ha estat comptabilitzada. Tenim les dades de la repressió física i les dels morts als fronts de guerra, per municipis i per comarques, però no tenim la dels exiliats; un capital humà el que abandonà la comarca, que llevat les individualitats més ressenyables a cada localitat, està per identificar i comptabilitzar. Des d'aquest punt de vista, semblaria doncs que el recompte dels exiliats és un tema pendent per acabar de tenir el quadre complet del cost humà de la Guerra civil.

La situació és diferent per als anys posteriors de postguerra i franquisme, per als quals a més de disposar dels esmentats estudis de repressió, que inclouen les dades del Baix Llobregat, es compta amb un estudi de conjunt sobre el període franquista, coordinat pel professor Carles Santacana³, *El franquisme al Baix Llobregat*, que es la principal referència per al context comarcal dels anys de postguerra i el franquisme, i el punt

---

² N'hi ha un de sectorial de conjunt sobre el tema de les col·lectivitzacions, SANTACANA, C. (coord.) (1989), *Col·lectivitzacions al Baix Llobregat (1936-1939)*, Barcelona, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

³ SANTACANA, C. (2001) (coord.), *El franquisme al Baix Llobregat*, Barcelona, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

departida per a aquesta altra realitat paral·lela de postguerra que s'origina arran de la victòria franquista que es l'exili, ja que en recull el fet i aporta les dades de l'holocaust disponibles en la data de publicació; dona notícies d'exiliats, i, sobretot, inclou un detallat treball sobre la retirada en territori comarcal, cosa que veurem amb més detall en l'estat de la qüestió sobre el Baix Llobregat.

2. OBJECTIUS, ENFOC I ABAST DEL TFM

Aquest Treball Final de Màster vol traçar un camí o unes pautes per a l'abordatge de l'estudi de l'exili al Baix Llobregat basant-nos en els referents historiogràfics i metodològics de l'exili com a objecte d'estudi local, i alhora aportar un primer estudi sistemàtic d'exili local centrat en Sant Feliu de Llobregat, al qual atorguem representativitat comarcal.

Formant part del mateix abordatge fem també un estat de la qüestió existent sobre l'exili al Baix Llobregat com a tema d'estudi, a través sobretot de la bibliografia, alhora que aportem algunes dades més.

És un plantejament que neix davant la inexistència d'estudis sobre l'exili local a la comarca, de que hauríem de disposar per abastar una anàlisi des de l'àmbit comarcal, així com de la necessitat d'acotar un treball realitzable.

En el seu conjunt doncs vol establir unes bases i ser un primer pas d'una investigació futura més extensa que pugui aportar una explicació de conjunt de com es concretà el fenomen de l'exili polític de 1939 a la comarca, amb una aproximació a les seves xifres, que presumim superiors a la mitjana catalana (xifra); consideració hipotètica que de manera provisional volem plantejar a través dels resultats de Sant Feliu a partir de la representativitat comarcal que creiem que tenen els seus resultats.

La tria de l'àmbit comarcal té a veure doncs amb aquest horitzó de recerca futur que ens hem marcat de reconstrucció de l'exili comarcal, el qual es justifica per si mateix i també com una peça del mapa de conjunt de Catalunya. L'àmbit comarcal aporta alhora més complexitat i visibilitat, com han demostrat els pocs estudis globals existents a la comarca que han permès el Baix Llobregat fer-se present en el discurs històric, mentre que la manca general d'estudis globals predominant l'ha invisibilitat.

L'estudi de cas, que te sentit per si mateix, i alhora ha servit per fixar una manera d'estudiar l'exili local al Baix Llobregat, útil al nostre propòsit de fer una recerca més àmplia, s'ha enfocat pel que fa a això últim a trobar o concretar una via factible d'aprofundiment en el recompte de l'exili global local que proporcioni resultats prou satisfactoris i representatius de la dimensió del fenomen de l'exili de 1939, encara que aquests resultats continuïn sent parcials.

Així, una part molt important del nostre treball ha estat la prospecció metodològica, visible o no, tant per a obtenir unes bases i un criteri propi per a una futura ampliació de

la investigació sobre l'exili comarcal com per a l'aplicació concreta a l'Estudi de cas del TFM que presentem.

Per a ambdós horitzons, i sense que això vulgui dir renunciar als aspectes qualitatius, trobar fonts i maneres d'aprofundir la quantificació de l'exili local i comarcal ha estat una preocupació preferent, per poder respondre de la manera més aproximada possible a la pregunta que ens agradaria poder plantejar i respondre amb rotunditat de *Quants van marxar?* (i naturalment també, qui). Una pregunta difícil però no impossible de respondre com ha demostrat Gaitx⁴ per a Sant Feliu de Guíxols en el seu treball, *L'exili del Baix Empordà al 1939*, a través d'un mètode quantitatiu i des de les fonts locals basat en la comparació de padrons, al qual ens vam voler aproximar per veure'n les possibilitats d'aplicació a l'estudi de cas, cosa que vam haver de descartar per com semblava d'inassolible per a Sant Feliu de Llobregat, i optar per la definició d'un mètode més senzill, no quantitatiu, semblant a d'altres existents, però més orientat a poder respondre a un enfoc global.

L'enfoc de la globalitat comporta acostar-se al màxim al nombre real d'exiliats que es produí i establir-ne la identitat (és a dir, quants i qui), un repte difícil d'aconseguir el qual hem intentat atendre de la millor manera possible a través d'un **mètode** que en podríem dir d'**aproximació parcial al nombre d'exiliats**, per diferenciar-lo de la proposta quantitativa de Gaitx, que vam descartar per inassolible. Cal dir doncs pel que fa al recompte d'exiliats que tot i que amb els resultats obtinguts hem posat en un altre estadi la nomina d'exiliats de Sant Feliu de Llobregat, aquests encara continuen essent parcials.

En paral·lel a la definició d'un mètode d'aproximació per a l'estudi de cas vam plantejar una exploració de la metodologia quantitativa, que no volíem renunciar a conèixer, en una població més petita, Sant Just Desvern, amb l'esperança de poder-la convertir en un segon estudi de cas, cosa que no ha estat possible i que ha quedat minimitzada a treball d'exploració parcial d'aquesta metodologia, demostrant-ne però mínimament l'interès; d'altra banda, les dades obtingudes queden a disposició d'una ulterior utilització. L'exploració de les metodologies d'abordatge de l'estudi de l'exili local, especialment quant al repte de la quantificació, té doncs una especial entitat dins el treball que hem realitzat i compta amb un apartat específic on aportem el treball d'experimentació esmentat i la definició del mètode d'aproximació per a l'estudi de cas sobre l'exili de Sant Feliu de Llobregat, i per a l'estudi de l'exili local al Baix Llobregat en general.

Del plantejament inicial al treball actual l'abast del TFM ha tingut doncs variacions que han tingut a veure amb una reducció no desitjada de les expectatives, que probablement eren poc realistes.

La **tria de Sant Feliu de Llobregat** per a l'estudi de cas, capital de la comarca i des de molt abans cap de partit judicial, motiu que la convertí en capital de la repressió a la comarca durant el franquisme, no és casual. Buscàvem una població que pugues

---

⁴ GAITX, J. (2007), *L'exili al Baix Empordà*, op. cit.

representar prou bé, salvant les diferències, el grup de poblacions amb més pes demogràfic i industrial de la comarca, i Sant Feliu a més de tenir la capitalitat responia al perfil. Les característiques socioeconòmiques de la vila als anys trenta, amb una economia mixta agrícola i industrial (metal·lúrgica i tèxtil), i una presència obrera destacable, així com el seu pes demogràfic, segona població en volum, eren semblants a les de les principals viles de més pes econòmic i demogràfic de la comarca: Olesa de Montserrat, Esparreguera, Martorell, Cornellà, Molins de Rei, El Prat, Martorell, Sant Boi (la vila amb més població el 1936 i el 1940, però molt més agrícola). La decantació va ser definitiva en comprovar que Sant Feliu de Llobregat comptava amb un llistat parcial d'exiliats molt extens del qual partir.

Pel que acabem de dir, doncs, hem atribuït representativitat comarcal als resultats de Sant Feliu en considerar que poden ser indicatius en alguna mesura dels que es podrien obtenir per a les altres 8 poblacions (de 29 municipis) més importants de la comarca (entre 5.000 i 9.900 habitants), que representarien el 69% de la població del Baix Llobregat, sense pretendre però fer extrapolacions automàtiques, ja que hi poden haver factors específics de pes que pesin respecte als resultats, com ara circumstàncies especials, la diferent importància que hi tingué la repressió revolucionària o el comportaments polítics dels anys anteriors a la guerra, relacions i comparacions que només es podran establir quan comptem amb més estudis.

En tant que treball concebut com a pauta per a d'altres possibles posteriors a la comarca, i amb una certa projecció comarcal, l'estudi de cas pretén:

- . Aportar un camí factible, entre altres possibles, per a l'estudi sistemàtic de l'exili local al Baix Llobregat, orientat a conèixer la dimensió del fenomen de l'emigració política de 1939, i el seu perfil col·lectiu, junt a l'impacte que això representà per a la societat d'origen; així com també a establir on va transcórrer per a la majoria de baixllobregatins aquest exili, quina cronologia tingué, i quines foren les seves vicissituds en els camins de l'exili.

- . Proporcionar a partir dels resultats santfeliuencs, que creiem extrapolables als municipis amb més pes demogràfic de la comarca i amb un desenvolupament socioeconòmic semblant, una primera referència de l'ordre de magnitud de l'exili que pogué sortir de camí cap a l'exili des d'aquestes localitats, així com un primer coneixement sobre el perfil col·lectiu de l'emigració política que tingué lloc el 1939 al Baix Llobregat.

Com a treball que pretén abordar l'estudi sistemàtic de l'exili a Sant Feliu de Llobregat mitjançant la metodologia d'aproximació definida, l'estudi de cas, que ha comptat amb treball previ i ha partit de l'existència de llistats parcials d'exiliats extensos, té com a principals propòsits:

. Fer una primera aproximació de conjunt a l'exili santfeliuenc, orientada a avançar en el coneixement de les xifres reals de l'exili i la identificació dels exiliats; així com també a establir-ne la geografia i cronologia, i les seves principals vicissituds i trajectòries, especialment en relació als camps francesos, el context de la Segona Guerra Mundial i l'ocupació alemanya. Dades amb que elaborem una explicació global de l'exili santfeliuenc que prima el seu sentit i perfil col·lectiu, més enllà de les individualitats.

. Sumar els resultats de l'estudi de cas als que ja existeixen per a altres indrets a Catalunya fruit d'iniciatives pioneres, i que en el seu conjunt, i a mesura que se n'hi afegeixin, haurien de permetre el coneixement de l'exili des de la perspectiva territorial i de dimensió col·lectiva.

. Rescatar d'alguna manera la identitat dels exiliats que es van veure abocats a viure aquesta altra dura forma de viure la postguerra espanyola que representà l'exili; una part significativa, molt activa políticament, de la generació que va protagonitzar els anys de la República i la Guerra Civil.

El mètode definit, que hem anomenat, com s'ha dit, d'aproximació a les xifres de l'exili, per diferenciar-lo del mètode quantitatiu de comparació de padrons, i que està basat en una àmplia i variada utilització de fonts susceptibles de contenir informació sobre possibles exiliats, ens ha permès ampliar de manera significativa, un cop confirmats, el nombre d'exiliats, que pressuposàvem superior i més divers que el dels llistats parcials existents. Les xifres obtingudes però no són definitives; els resultats, tot i que els hem ampliat i diversificat respecte el punt de partida, continuen sent parcials.

Hem distingit entre **exili de curta i llarga durada** fixant la frontera entre un i altre el desembre de 1940, data d'inscripció al padró de 1940, per de la metodologia de Gaitx per poder afavorir una comparació de resultats amb altres treballs, especialment amb els Sant Feliu de Guíxols obtinguts amb la metodologia de comparació de padrons i que només recull l'exili de llarga durada.

Sota l'etiqueta d'exili de curta durada, s'hi inclou tots aquells soldats i civils dels quals hem tingut constància que retornen abans del desembre de 1940, que és un percentatge elevat i difícil també d'establir per la dificultat a trobar-ne la confirmació escrita. Gràcies a això, hem pogut plantejar, a partir de les fonts judicials, la relació permanent que s'estableix entre exili i repressió en la seva concreció santfeliuena, i constatar que l'exili lluny de ser una realitat estàtica es comença a desfer de mica en mica des del primer moment fins allà on l'interessa al règim franquista (i a les autoritats locals), que va fent al llarg del temps una tria dels que considera integrables en la societat del nou règim. Exili i repressió són en aquest sentit dues realitats que no s'entenen l'una sense l'altra, essent la repressió la que alimenta l'exili.

De la mateixa manera, ha ocupat un lloc important en el nostre treball la identificació dels exiliats (fins allà on hem pogut per poder presentar el treball), necessària per poder

abordar una anàlisi de les dades obtingudes i una explicació de la composició socio-política d'aquest exili, de cara a poder establir el seu perfil col·lectiu, i fer possible la seva comparació amb les d'altres estudis locals i generals.

També ha estat una preocupació preferent la localització de fonts suficients, abastables, per poder documentar de manera prou representativa la cronologia i els camins de l'exili a que es van veure abocats els santfeliuencs que van crear la frontera.

Tot plegat, i malgrat les llacunes i els arxius que encara ens han quedat per consultar o acabar d'explorar, ens ha permès elaborar una primera explicació de conjunt de l'exili que es produí a Sant Feliu de Llobregat, de les causes que l'originaren i del que això representà, sempre en estreta relació amb la repressió que el motivà i l'alimentà. Amb tot això hem obtingut una fotografia prou representativa de l'exili que s'hi produí.

El camí recorregut, a la vista dels resultats obtinguts ha estat prou satisfactori, però de la idea inicial al treball actual hi ha un bon tros, i hem hagut d'acabar reconeixent

Prenem com a referència per comparar els nostres resultats provisionals les xifres catalanes i espanyoles acceptades tradicionalment, malgrat estar en discussió per part de la historiografia per inestables. Javier Rubio (1977),⁵ basant-se en el conegut informe Valière, establí en 470.000 el nombre de refugiats espanyols que havien creuat la frontera francesa entre gener i febrer de 1939, dels quals la quantificació dels catalans no se sap; una xifra que es presa com a referència, pels estudiosos, entre els quals, Joan Villarroja⁶. Pel que fa a les dades sobre la participació catalana en el conjunt dels refugiats espanyols, el mateix autor estimava que dins del conjunt republicà de 162.000 espanyols que romanien a l'estranger amb posterioritat a la Segona Guerra Mundial, els catalans eren 60.000, és a dir, el 36,5%; un percentatge que es adoptat per la majoria d'estudiosos per calcular les mitjanes d'exili. Vilanova (1997)⁷ estima en 60.000 catalans l'exili català amb permanència a l'exili a finals de 1939, cosa que respecte d'una població de 2.920.786 habitants situa l'exili català en una mitjana del 2%, tradicionalment acceptada. Dreyfus-Armand (2000)⁸ va ampliar la quantificació de refugiats a 195.000 per al setembre de 1944, i segons el percentatge esmentat, els catalans serien 71.000, cosa que elevaria la mitjana de l'exili català a 2,43%. La manca d'un únic registre i el fet que són fetes en diferents moments dificulta molt les comparacions, però finalment són acceptades i utilitzades per ser les úniques que existeixen. D'altra banda, la mitjana que extreu Gaitx des de les fonts catalanes, per a un grup de 28 treballs locals que considera prou exhaustius, és del 2,7%, apuntant

---

⁵ RUBIO, J. (1977), *La emigración de la guerra civil de 1936-1939: Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República española*, Madrid, Librería San Martín. L'informe Valière fou presentat per la Comissió d'Hisenda del govern francès a la Cambra de Diputats, el 9 de març de 1939.

⁶ VILLARROYA, J. (2002), *Desterrats. L'exili català de 1939*, Barcelona, Editorial Base, pàg. 54.

⁷ VILANOVA, F. (1997), "L'exili i l'oblit", dins Riquer, B. (dir.), *La llarga post-guerra, 1939-1960*, vol. 10, (Història, política, societat i cultura dels Països Catalans), Barcelona, Enciclopèdia Catalana, pàg. 84-99.

⁸ DREYFUS-ARMAND, G. (2000), *El exilio republicano en Francia*, Barcelona, Crítica.

també en la mateixa direcció de Dreyfus-Armand. Ens preguntem, en aquest sentit, si seria plausible la reconstrucció de les xifres de l'exili des dels estudis locals.

3. ESTRUCTURACIÓ DEL TREBALL

Precedits per aquesta introducció, els continguts del treball s'han organitzat en cinc apartats:

I Un de primer que vol inserir aquest treball en el context de la investigació sobre l'exili, a escala local i comarcal a Catalunya, alhora que ofereix un breu estat de la qüestió existent sobre el tema de l'exili al Baix Llobregat.

II En el segon explorem les possibilitats metodològiques, i els seus principals referents, especialment quant al repte de la quantificació, de cara a fonamentar i definir una via o mètode per a l'estudi sistemàtic de l'exili local al Baix Llobregat i per aplicar a l'estudi de cas. S'aporten també els resultats d'una exploració parcial de la metodologia de la comparació de padrons feta a Sant Just Desvern.

III El tercer apartat, el més extens, és el dedicat a l'Estudi de cas sobre l'exili de Sant Feliu de Llobregat a partir de la metodologia d'aproximació definida. Amb la informació recollida, d'una banda, hem contextualitzat en el Sant Feliu polític i de la guerra aquest exili, hem identificat els seus protagonistes, i n'hem establert la geografia i cronologia, i les trajectòries, en la mesura que ens ha estat possible.

Al final s'intenta fer una anàlisi de les dades que hem obtingut de l'exili santfeliuenc, i les comparem, en la mesura que és possible, amb les que existeixen d'altres estudis locals/comarcals i les generals de Catalunya.

IV A l'apartat quart, que segueix l'estudi de cas, presentem unes conclusions de conjunt.

V Per últim al cinquè i darrer recollim la bibliografia utilitzada i de més interès per al nostre treball.

I L'EXILI LOCAL I COMARCAL COM A OBJECTE D'ESTUDI. ESTAT DE LA QÜESTIÓ AL BAIX LLOBREGAT

1. CONTEXTUALITZACIÓ I PRINCIPALS REFERÈNCIES A CATALUNYA

En un context d'eclosió dels estudis sobre l'exili des de començaments de l'actual dècada, l'exili polític de 1939 com a tema d'estudi ha quedat normalitzat passant a ser objecte d'anàlisi per ell mateix *i més enllà d'un mer apèndix de la Guera Civil i de la llarga dictadura*. Avui la seva investigació es contempla des de diferents perspectives i temàtiques i a diferents escales, des de l'estatal a la local.

Ens basem per fer aquestes consideracions i oferir una panoràmica del desenvolupament dels estudis sobre l'exili en el balanç realitzat per Jordi Font i Jordi Gaitx (2014) sobre la producció bibliogràfica i cultural sobre l'exili entre els anys 2009 i 2014, "L'exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009-2014)." Així com també en dos altres treballs; el volum de referència coordinat per Enric Pujol (2003),⁹ *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*, que volia ser un estat de la qüestió del coneixement existent fins el 2003, i, en concret, el balanç bibliogràfic que inclou, de Daniel Díaz Esculies, "Aproximació bibliogràfica als exilis catalans de la Guerra Civil (1936-1939)," que incorpora també l'exili del 1936, més desconegut; i el volum col·lectiu dirigit per Jordi Font (2010),¹⁰ *Reflexionant l'exili. Aproximació a l'experiència de l'exili republicà entre la història, l'art i el testimoni*, on Enric Pujol fa una panoràmica dels principals estudis sobre l'exili català des de 1939 que incorpora la recerca feta a l'exili, l'exili des de 1939. El volum inclou altres treball que giren sobre qüestions metodològiques com l'ús històric del testimoni oral, i historiogràfiques al voltant de les problemàtiques actuals (o no) de l'exili com a objecte d'estudi.

Si bé amb la instauració de la democràcia desapareixien les raons polítiques per a la continuació de l'exili, paradoxalment aquest episodi va romandre invisible a la societat en els anys setanta i vuitanta, cosa que va permetre parlar a Adolfo Sánchez¹¹ d'un *double fin del exilio del 39*." L'interès investigador per l'exili s'ha produït molt gradualment, després d'aquests anys, amb una arrencada als anys noranta, fins a guanyar major protagonisme sobretot a partir de l'inici de l'actual segle en el context del que es coneix com a moviment de recuperació de la memòria històrica que en paral·lel ha comportat també la seva resignificació memorial.

Juntament a un auge de la investigació històrica des de diversos enfocaments i sobre aspectes ben variats, aquest interès també s'ha manifestat en una producció d'alta divulgació i també en una de caire més popular.

També s'ha produït una revalorització de l'exili republicà en la societat francesa manifesta tant en l'àmbit acadèmic i de producció bibliogràfica, com en el del patrimoni arxivístic.

L'estat de la qüestió més recent, el realitzat per Jordi Font i Jordi Gaitx (2014),¹² que recull i analitza no només la producció bibliogràfica de Catalunya, sinó també la de la resta de l'Estat espanyol, França i alguns països llatinoamericans, assenyala com a tendència de la historiografia actual la resituació de l'exili com una temàtica amb personalitat pròpia, l'exili com a fet recurrent a la història, i la seva necessària

---

⁹ PUJOL, E. (2003), *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*, Col·lecció Quaderns del Cercle, num. 19, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona.

¹⁰ FONT J. (ed.) (2010), *Reflexionant l'exili. Aproximació a l'experiència de l'exili republicà entre la història, l'art i el testimoni*, Catarroja/Barcelona, Afers.

¹¹ SANCHEZ, Adolfo (2003), "El doble fin del exilio del 39," *Claves de la razón práctica*, 133 (juny), pàg. 59-61.

¹² FONT, J.; GAITX, J. (2014), "L'exili de 1939. Un estat de la qüestió..." op.cit.

contextualització en la història europea del segle XX, tot i que sense desvincular-lo del seu origen.¹³ (Tant en l'àmbit estatal com català, llevat d'alguns casos remarcables ja clàssics a finals dels anys setanta (en el cas espanyol), el desplegament d'estudis no va tenir lloc fins la dècada dels noranta. En canvi si que s'ha produït una proliferació de biografies i memòries, que conformen el gruix més important de la bibliografia sobre l'exili. Cal distingir entre els estudis de caire interpretatiu global, que són l'objecte del nostre interès, i els que tracten sobre aspectes concrets o parcials de l'exili. I són els d'aquest darrer tipus els més nombrosos.

Bona part de la bibliografia que concerneix a l'àmbit estatal està dedicada a l'estudi de l'exili en el marc de la societat d'acollida dels refugiats, i França, que és el país que va acollir més refugiats, seguit de Mèxic són els que tenen més estudis.

A l'Estat espanyol, l'estudi global de referència sobre l'exili espanyol continua essent el treball col·lectiu dirigit per José Luis Abellán (1976-1978),¹⁴ *El exilio español de 1939*, compost de sis volums.

Per a l'exili català no hi ha una obra global de referència i són poc nombrosos els treballs precisos i en profunditat que en podrien ser la base. Al respecte d'això, Diaz Esculies¹⁵ el 2003 remarcava en el balanç bibliogràfic esmentat que no existia (i no existeix encara) una obra de síntesi prou ampla que recollís la gran complexitat i abastés la totalitat de l'extensió, territorial i temporal, que adquirí el fenomen de l'exili, cosa a la qual aquell volum un balanç dels fons per a l'estudi de l'exili, que esmentem més endavant, hi volia contribuir.

Destaquen els camins oberts per Daniel Diaz Esculies (1993)¹⁶ amb el treball *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*, continuat, entre d'altres, amb *L'exili als Països Catalans*, i per Francesc Vilanova (1997)¹⁷ amb la redacció del capítol, "L'exili i l'oblit" dins el volum *La llarga postguerra*, dirigida per Riquer, els quals s'han especialitzat en l'exili català.

---

¹³ Enric Pujol esmenta sobretot per aquestes qüestions a Fernando Larraz i Jose Ramon Lopez (2012) i Olga Glondys (2014), així com G.Dreyfus-Armand en relació a la col·laboració que fa al volum col·lectiu dirigit per Jordi FONT (2010), *Reflexionant l'exili*, Museu Memorial de l'Exili, Editorial Afers, en què es plantegen qüestions de debat historiogràfic i metodològic. Inclou també una panoràmica elaborada per Enric Pujol dels principals estudis sobre l'exili republicà català des de 1939 que incorpora la recerca historiogràfica feta a l'exili.

¹⁴ ABELLÁN, J.L. (1976-1978), *El exilio español de 1939*, 6 vol., Madrid, Taurus.

¹⁵ DÍAZ ESCULIES, D. (2003), "Aproximació bibliogràfica als exilis catalans de la Guerra Civil (1936-1939)," dins PUJOL, E. (coord.), *L'exili català del 1936-1939*, op. cit.

¹⁶ DÍAZ ESCULIES, D. (2003), *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*, Barcelona, La Magrana, 1993, i (2013), *L'exili als Països Catalans durant la guerra civil de 1936-1939*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat. També, entre altres, l'any 1995 i en la mateixa editorial, *L'exili català de 1939 a la República Dominicana*.

¹⁷ VILANOVA, F. (1997), "L'exili i l'oblit", dins Riquer, B. (dir.), *La llarga post-guerra, 1939-1960*, vol. 10, (Història, política, societat i cultura dels Països Catalans), Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

També cal esmentar, VILANOVA, F. (2006) *Exiliats, proscrits, deportats. El primer exili dels republicans espanyols: dels camps francesos al lindar de la deportació*, Barcelona, Empúries.

Amb voluntat de visió global també cal esmentar les panoràmiques de síntesi que ofereixen els treballs de Joan Villarroja (2000),¹⁸ i de Pelai Pages (2014).¹⁹

En referència a l'exili català a Mèxic, cal destacar com un referent l'aproximació que fa al conjunt o majoria dels emigrants des de les fonts mexicanes i els testimonis orals Dolors Pla (1999),²⁰ *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*.

Cal remarcar, tot i que no són l'objecte d'aquest treball, l'existència d'un bon nombre d'estudis sectorials sobre l'exili català més institucional, polític i cultural.

Una aportació francesa que ha esdevingut imprescindible és el treball de Geneviève Dreyfus-Armand (2000),²¹ *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la Guerra Civil a la muerte de Franco*, realitzat des dels arxius i fonts francesos i que suposa un avanç per les aportacions que fa al coneixement de l'exili, tant pel que fa a les xifres de l'exili com per l'enfoc sobre el procés d'assimilació d'aquella migració política.

Per a les xifres de l'exili republicà de 1939, espanyol i català, que són inestables i la historiografia no ha acabat de resoldre, les referències imprescindibles són per ordre Javier Rubio (1977),²² *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1939*, una referència indefugible després de més de tres dècades i de les quals surten les tradicionalment acceptades per a l'exili català; G. Dreyfus-Armand (2000), que acabem d'esmentar, i Jordi Guixé (2002),²³ *L'Europa de Franco: l'esquerra antifranquista i la caça de bruixes a l'inici de la guerra freda. França 1943-1951*.

L'interès per l'estudi de l'exili local (llegeixi's també comarcal i supracomarcal), llevat d'alguna iniciativa pionera, als anys vuitanta i noranta, s'ha desvetllat encara més tardanament, i la majoria de publicacions són a partir del 2000, tot i que alguna iniciativa prové dels anys vuitanta. D'altra banda cal dir que els gruix de les publicacions sobre l'exili corresponen a biografies i memòries.

Els estudis locals, no en la mateixa mesura que els regionals, els quals s'han anat completant en els darrers anys (Aragó, Astúries, Illes Balears), ajuden a completar el mapa de les societats i les condicions de partida dels exiliats.²⁴

Els treballs realitzats des de la perspectiva que aquí ens interessa, l'exili global local, formen ja un petit feix però són dispersos i estan desaprofitats en el sentit que no han

---

¹⁸ VILLARROYA, J. (2000), *Derrota i exili*,...op.cit.

¹⁹ PAGES, P. (dir.), *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica*, Barcelona, Editorial Base.

²⁰ PLA BRUGAT, D. (1999), *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*, México D.F. Instituto Nacional de Antropología e Historia, Orfeo Català de Mèxic, Libros del Umbral.

²¹ DREYFUS-ARMAND, (2000), *El exilio de los republicanos*...op.cit.

²² RUBIO, J.(1977), *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1939*...op.cit.

²³ GUIXÉ, J. (2002), *L'Europa de Franco: l'esquerra antifranquista i la caça de bruixes a l'inici de la guerra freda. França 1943-1951*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

²⁴ GAITX, J. (2014), *L'exili al Baix Empordà*... op.cit., pàg. 260.

estat objecte d'una integració analítica en la investigació d'àmbit català ni d'un treball interpretatiu dirigit a precisar la dimensió col·lectiva de l'exili català. D'altra banda, sovint no són pròpiament estudis complets de l'exili, sinó que es limiten a determinar sumàriament els que van marxar.

D'aquesta desconexió amb la historiografia se'n fan ressò Jordi Font i Jordi Gaitx (2014)²⁵ en el seu balanç: *Malgrat tot, encara manca una visió del marc local com a laboratori de la història en majúscules, per comptes de tractar-lo com una illa desvinculada dels processos generals.*

D'àmbit local, i per ordre cronològic, destaquem, seguint l'estat de la qüestió que fa Jordi Gaitx (2007)²⁶ en la seva monografia *L'exili del Baix Empordà al 1939*, el de Joaquim Davant (1991), sobre Osor, el d'Albert Manent (1991 i 1999)²⁷ sobre l'Albiol i Capafonts, el de Jordi Pujiula (2000), sobre Olot, el de l'Albert Vilar (2001) sobre Calonge, el de Xavier Mas (2002), sobre Canet, i més darrerament els de Canet (2011), *Exiliats de Castelló d'Empúries*, i Tornafoch (2011), *Exiliats a Gironella*. Són treballs que no expliquen l'exili com un tema amb entitat pròpia però es poden considerar exhaustius quant a la determinació de les persones que varen marxar a l'exili.

Que en recullin l'àmbit comarcal només n'hi ha dos. I un de supracomarcal d'Albert Manent (2006),²⁸ (sobre la regió històrica del Camp de Tarragona, la qual abasta les tres comarques de l'Alt Camp, El Baix Camp i el Tarragonès, però que és incomplet perquè dels 74 municipis que les integren el treball només en contempla per diversos motius 62; i entre els absents hi ha les tres grans ciutats (Valls, Tarragona i Reus), que compten amb treballs parcials. Llastimosament doncs per poc no es compta amb els resultats de tres comarques més i de tres ciutats rellevants. Aquest treball recull els treballs anteriors sobre l'Albiol i Capafonts del 1991, citats en la monografia de Gaitx.

Els dos estudis esmentats d'àmbit comarcal, són el de Jaume Sabaté (2002),²⁹ que es pot considerar pioner, sobre la comarca del Priorat, que compren 21 municipis i que fou iniciat a començaments dels anys vuitanta per l'escriptor i activista cultural Albert Manent, un dels principals promotors de la recuperació de la memòria de l'exili, i que Enric Pujol (2003)³⁰ homenatja en el volum col·lectiu de balanç que va coordinar el 2003 amb l'article "Albert Manent o la memòria de l'exili," per les seves aportacions, entre les quals cal destacar el *Diccionari dels catalans d'Amèrica*. I l'esmentat de Jordi Gaitx (2007) sobre el Baix Empordà, composta per 44 municipis, i que ha estat el

---

²⁵ FONT J.; GAITX, J. (2014), op cit., pàg. 238.

²⁶ GAITX, J (2007), *L'exili del Baix Empordà al 1939*...op.cit. pàg. 14.

²⁷ MANENT, A. (1991 i 1999), *De 1936 a 1975. Estudis sobre la Guerra Civil i el franquisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

²⁸ MANENT, A. (2006), *La guerra civil i la repressió del 1939 a 62 pobles del Camp de Tarragona*, Valls, Cossetània Edicions.

²⁹ SABATÉ, J. (2002), *Víctimes d'una guerra al Priorat (1936-19..)*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor.

³⁰ PUJOL, E. (2003)(coord.), "Albert Manent o la memòria de l'exili," dins *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*, op.cit.

primer a abordar l'exili com un tema amb entitat pròpia fent-ne un estudi específic i complet.

En el seu treball Gaitx a més ha fet aportacions metodològiques interessants. Ha desenvolupat una metodologia per quantificar l'exili local, basant-se en la comparació de padrons, que ha aplicat a Sant Feliu de Guíxols; cosa que li ha permès obtenir les xifres i la identificació de l'exili real que s'hi produí; una metodologia que ha esdevingut una referencia. D'altra banda ha sistematitzat una metodologia d'aproximació més senzilla per a la resta de municipis per aproximar-se a les xifres de l'exili, sense pretensió quantitativa.

Gaitx posa en relació les dades dels casos locals estudiats amb més exhaustivitat del Baix Empordà i d'altres indrets dels que hem esmentat, en total 28, i apunta una mitjana per a l'exili local que posa en relació amb la catalana, i que contribueix a matisar. També fa una anàlisi de la composició del col·lectiu dels exiliats guixolencs que posa en relació amb les dades de Calonge i Catalunya i ofereix elements de precisió. Finalment correlaciona les dades de l'exili d'aquests 28 casos amb el comportament electoral de preguerra i els índexs de violència de cara a extreure'n unes tendències o conclusions provisionals que expliquin les causes de la diferent importància que hi tingué l'exili.

Per tot plegat, de fet, es podria considerar que el treball de Gaitx es el que posa veritablement l'exili local/comarcal en la via de ser confirmat objecte d'estudi historiogràfic, tot inserint-lo de ple en el conjunt de les investigacions catalanes sobre l'exili i assenyalant l'interès d'aquests estudis per matisar les xifres de l'exili català i precisar-ne el perfil col·lectiu.

2. ESTAT DE LA QÜESTIÓ SOBRE L'EXILI LOCAL AL BAIX LLOBREGAT. LA NECESSITAT D'ESTUDIS LOCALS PER A UN PLANTEJAMENT COMARCAL

2.1 ESTAT DE LA QÜESTIÓ BIBLIOGRÀFICA

El Baix Llobregat no compta amb cap estudi local de conjunt en que l'exili sigui objecte d'estudi preferent o exclusiu, i en conseqüència tampoc d'abast comarcal; situació que és molt eloqüent de l'interès que ha despertat aquest tema.

A les monografies locals sobre la Guerra Civil i franquisme, en general, el tema de l'exili és esmentat de passada o tractat amb molta brevetat, i encara menys aporten dades precises sobre el conjunt. El volum d'Oriol Dueñas (2007)³¹ inclou un apartat dedicat a l'exili però no aporta dades de l'exili olesà, tot i que incorpora les dades dels deportats als camps nazis i dels olesans morts en camps d'internament francesos. Una

---

³¹ DUEÑAS, O. (2007), *La violencia d'uns i altres. La represió de la guerra i la postguerra 1936-1945. El cas d' Olesa de Montserrat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

de les primers persones a parlar de l'exili fou Antoni Malaret³² amb el seu llibre, *Sant Just Desvern, un paisatge i una història*.

D'àmbit comarcal, el volum col·lectiu sobre el franquisme al Baix Llobregat coordinat pel professor Carles Santacana (2001)³³ l'exili hi és considerat com a tema a estudiar traçant unes línies generals de com degué discórrer, alhora que recull les dades dels baixllobregatins inclosos en l'estudi de Montserrat Roig (1977)³⁴ sobre els deportats catalans als camps nazis. A aquestes dades, Josep Padró que hi té un article sobre la Colònia Güell n'hi afegí algun més. Cal destacar sobretot en aquest volum, com a avantsala de l'exili, la detallada aportació que hi fa Jordi Amigó (2001)³⁵ en el capítol "Gener de 1939. Retirada i ocupació *versus* huida y liberación al Baix Llobregat," sobre la retirada en territori comarcal de l'exercit republicà i el civils.

Sobre la deportació als camps nazis, cal esmentar l'aparició del nou compendi de dades sobre els deportats als camps nazis de Bermejo i Checa (2006),³⁶ que amplien les de Montserrat Roig.

Ara bé, existeixen nombroses notícies biogràfiques i petites biografies sobre baixllobregatins fetes sobretot arran de l'aprovació de la Llei de la Memòria Històrica i la creació de memorials democràtics, com el de Catalunya i el del Baix Llobregat, o d'altres, com l' Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat (ARMHDBL). El Memorial Democràtic del Baix Llobregat, que constituí un grup de recerca que estudia la repressió a la comarca a partir principalment dels expedients de la presó del partit judicial, aporta un bon nombre de persones, amb dades, dels períodes de la República i el franquisme, que, o bé, foren objecte de repressió o s'exiliaren. L'ARMHDBL³⁷ ha editat una original publicació *Peatones de la historia del Baix Llobregat (testimonios y biografías)* amb breus biografies, on trobem diversos baixllobregatins que s'exiliaren; també en té d'altres al web. Destacaríem les realitzades en el marc del Memorial Democràtic³⁸ del Baix Llobregat per a la zona nord de la comarca del Baix Llobregat, que ja no són tant breus, com les que hi ha sobre Miquel Galceran i Agustí Jorba, alcalde republicà i regidor, respectivament, d'Esparreguera, a càrrec de Joana Llordella i Blanca Mampel. També existeixen articles biogràfics sobre alguns exiliats de Sant Feliu de Llobregat de M. Luz Retuerta³⁹ sobre Joan Peñalver, Joan Subirachs i Joan Ferran; i biografies ja més grans sobre algunes exiliats o grups familiars com és el cas de Sant Just Desvern amb els

---

³² MALARET, A. (1989), *Sant Just Desvern, un paisatge i una historia*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

³³ SANTACANA, C. (2001), *El franquisme al Baix Llobregat...*op.cit.

³⁴ ROIG, M. (1977), *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62.

³⁵ AMIGÓ, J. (2001), *Gener de 1939. Retirada i ocupació versus huida y liberación al Baix Llobregat*, dins SANTACANA, C. (coord.), dins *El franquisme al Baix Llobregat...*op.cit., pàg.44-214.

³⁶ BERMEJO, B.; CHECA, S. (2006), *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*, Madrid, Ministerio de Cultura.

³⁷ AA.DD. (2006), *Peatones de la historia del Baix Llobregat (testimonios y biografías)*, 2 vol., ARMHDBL; és pot descarregar al web memoria-antifranquista.com/webvella/biblio/PEATONES2.pdf

³⁸ Vegeu el web, memorialbaixllobregat.cat.

³⁹ Vegeu el blog, toies.wordpress.com

treballs d' Antoni Malaret,⁴⁰ sobre l'exili de Josep Milà i Mitjans a partir de les seves llibretes manuscrites, de Pere Font⁴¹ sobre Magí Colet i Judit Cobenya⁴² sobre Daniel Cardona.

Arran del moviment de la recuperació de la memòria històrica també es desvetllà un major interès pel tema de la repressió, i en relació a aquesta, secundàriament per l'exili, per part d'arxius i museus, que van realitzar exposicions i activitats que han motivat recerques de caire memorial, i més amplies, amb aportació d'algunes dades, com identificacions de nous deportats al Prat. D'entre les edicions i materials que s'han generat, destacaríem el llibre, *Les dones del Prat i la repressió franquista* publicació coordinada per Margarida Gómez,⁴³ i amb una introducció de Carles Santacana, que combina recerca i vivències sobre l'exili de dones, i els deportats pratencs als camps nazis, aportant noves dades; a Sant Feliu de Llobregat, en el marc de les beques de l'Arxiu, es va publicar el llibre *Dones entre reixes, dins i fora de la presó. Les santfeliuenques i la repressió franquista (1939-1950)*, de Neus Ribas, que inclou l'exili d'algunes dones santfeliuenques;⁴⁴ a Esparreguera, tingué lloc la única activitat que s'orientà a la recerca de l'exili, amb una exposició "Camí de l'exili," coordinada per Maria Codina,⁴⁵ la qual també va comportar fer recerca i encara es continua; d'aquesta exposició se'n feu una edició digital; a Sant Just Desvern, a més de la creació d'una fonoteca que inclou testimonis de l'exili per part de l'Arxiu, l'Ateneu Santjustenc va publicar *Indrets d'una guerra (1936-1939)*,⁴⁶ de caire memorial, on Jordi Amigó tracta l'èxode, a partir de conferències i excursions pels escenaris de la guerra i l'exili, amb la participació i relats d'alguns testimonis locals.

En la bibliografia general també es poden trobar alguns baixllobregatins, com en la monografia de Dolors Pla (1999)⁴⁷ *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración*

---

⁴⁰ MALARET, A. (2002), "L'exili d'una família santjustenca (1939)," *Miscel·lània d'Estudis Santjustencs XI*, Centre d'Estudis Santjustencs, Ajuntament de Sant Just Desvern.

⁴¹ FONT, P. (2007), "La vida d'un lluitador (Vila-rodona, Sant Just Desvern, Sabadell), *Miscel·lània d'Estudis Santjustencs, XIV*, Centre d'Estudis Santjustencs, Ajuntament de Sant Just Desvern; i FONT, P.(2008), *Magí Colet i Mateu, pedagog i patriota català : Vila-rodona, Sant Just Desvern*, Sabadell, Fundació Boch i Cardellach.

⁴² COBEÑA, J. (1996), "Daniel Cardona i Civit (Barcelona 1890-Sant Just Desvern 1943)", *Miscel·lània d'Estudis Santjustencs, VII*, Centre d'Estudis Santjustencs, Ajuntament de Sant Just Desvern.

⁴³ GÓMEZ, M. (2006), (coord.), *Les dones del Prat i la repressió franquista*, Ajuntament del Prat, Col·lecció de Textos Locals, núm. 6. La introducció és a càrrec de Carles Santacana.

⁴⁴ RIBAS, N.(2015), *Dones entre reixes, dins i fora de la presó. Les santfeliuenques i la repressió franquista (1939-1950)*, Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, Arxiu Històric Comarcal del Baix Llobregat, Edicions del Llobregat.

⁴⁵ AA.DD. (2009), *Camí de l'Exili*, Ajuntament d'Esparreguera.

⁴⁶ AA.DD (2011), *Indrets d'una guerra (1936-1939)*, Sant Just Desvern, Ateneu Santjustenc.

⁴⁷ PLA BRUGAT, D. (1999), *Els exiliats catalans. Un estudio de la emigración republicana española en México*, México, Libros del Umbral, Instituto Nacional de Antropología e Historia, Orfeo Català de Mèxic

republicana española en México, en què hi trobem a Jaume Camarassa, un pilot aviador nascut a Vallirana; o en el llibre *Esquerra a Mèxic, 1941-1980* de la Fundació Josep Irla, coordinat per J.M. Murià;⁴⁸ on trobem Francesc Riera Claramunt, l'únic diputat de la comarca; Jaume Sabanés, de Sant Vicenç dels Horts, i Frederic Tarrida, metge d'Esparreguera.

Es pot localitzar també notícies biogràfiques de baixllobregatins en obres com el *Diccionari Biogràfic del Moviment Obrer als Països Catalans*,⁴⁹ el *Diccionari dels Catalans d'Amèrica*,⁵⁰ amb entrades, per exemple, sobre Pere Pruna i Ofèlia Fernàndez de Sant Just, exiliats a Xile, i l'*Enciclopedia Histórica del Anarquismo Español*,⁵¹ així com també en diccionaris *on line*, com la Hiperenciclopèdia d'Esquerra Republicana de Catalunya (Fundació Josep Irla), la Fundació Pablo Iglesias, on podem trobar els germans Marquez de Sant Feliu i Esplugues (Ventura Marquez obtingué notorietat en l'alliberament de França), o el *Dictionnaire international des militants anarchistes*,⁵² les entrades del qual són extretes de diaris editats a França i de l'esmentada Enciclopèdia Històrica de l'Anarquisme.

A la comarca, també es poden trobar notícies biogràfiques, testimonis, i articles sobre la retirada en territori català, l'exili i la deportació, en blocs i webs d'arxius i museus, com els de l'Arxiu Històric Comarcal de Sant Feliu de Llobregat, el Museu de Sant Boi,⁵³ o el del Prat de Llobregat,⁵⁴ i en el web de la revista d'Esparreguera 777, *Comunica*, entre d'altres; d'aquesta revista destaquen els articles de Joana Llordella i Oriol Achon⁵⁵ sobre els nens de l'exili, i els del testimoni Josep Paulo,⁵⁶ que fou un dels nens acollits per famílies franceses.

Cal considerar també entrevistes com la realitzada per Roser Calpe a Pere Cuyas Font (al web de l'Ajuntament), regidor de la República que tornà als anys 50 i esdevingué el primer alcalde de la democràcia a Sant Vicenç dels Horts, entre altres que existeixen a la comarca.

Es compta amb molt poques biografies completes com la feta sobre Daniel Cardona i Civit per Fermí Rubiralta (2008).⁵⁷ Més breu i divulgativa, cal assenyalar també la d'homenatge a Josep Soler Vidal de Gavà, a càrrec de Josep Campmany

⁴⁸ MURIÀ, J.M.(2012), (coord.) *Esquerra a Mèxic, 1941-1980*, Barcelona, Fundació Josep Irla.

⁴⁹ MARTÍNEZ DE SAS, M.T.; PAGES, P. (2000) (coords.), *Diccionari del Moviment Obrer als Països Catalans*, Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

⁵⁰ MANENT, A. (dir.) (1992), *Diccionari dels catalans d'Amèrica....op. cit.*

⁵¹ IÑIGUEZ, M. (2008), *Enciclopedia Histórica del Anarquismo Español*, Vitoria, Asociación Isaac Puente, 3 vol.

⁵² Al web, militants-anarchistes.info. També en recull el web, estelnegre.org

⁵³ Vegeu especialment "El carrilet de l'exili (24 de gener de 1939), al blog, museusantboi.blogspot.com.es/search/label/Exili," signat per l'Arxiu Històric Municipal de Sant Boi.

⁵⁴ Sobre els pratencs als camps nazis, vegeu el blog de l'Arxiu Municipal del Prat, alavoradelllobregat.elprat.cat., basat en l'exposició que es realitzà el 2006 al Prat.

⁵⁵ Vegeu al web, setsetset.cat, l'article "Els nens de l'exili," (núm.24).

⁵⁶ Josep Paulo Sabat ha fet diversos articles tant de la retirada en general com de la seva experiència; entre aquests esmentem "La retirada vers França", (núm.46), "L'exili a França", (núm. 48) o "El retorn a Esparreguera," (núm. 49), al web, setsetset.cat.

⁵⁷ RUBIRALTA, F. (2008.), *Daniel Cardona i Civit (1890-1943). Una biografia política*, Catarroja, Editorial Afers.

(2008);⁵⁸ polític que comptava ja des de molt abans, des del 1988, i més com a llegat polític, amb un llibre d'escrits polítics.⁵⁹

Tampoc abunden les memòries i dietaris, tot i que existeixen petites memòries i dietaris inèdits, privats, o dipositats en arxius o altres centres com el Museu Memorial de l'Exili i a la Biblioteca del Pavelló de la República; uns materials que amb motiu d'una recerca afloren o es recuperen, com ha passat amb motiu de la realització de l'estudi de cas sobre Sant Feliu de Llobregat. Principalment i amb un interès que depassa l'àmbit local/comarcal, destaquem, com a novetat, les petites memòries de Josep Marlés, dirigent del PSUC, localitzades a la Biblioteca del Pavelló de la República, on hi ha dipositat el seu fons personal, amb molta altra documentació política, juntament amb el del seu germà Joaquim, i amb documents extensius al pare, Ramon Marlés; una saga política la dels Marlés que té una presència política a partir de la seva militància i actuació a Estat Català. Centrades en l'àmbit local, però també amb projecció comarcal, com a cap del partit judicial, cal esmentar també la petita crònica de l'alcalde republicà Tomàs Gaspà sobre el període que presidí el Comitè de Milícies Antifeixistes i del que fou alcalde. També són d'interès per conèixer la vida quotidiana durant la Guerra a Sant Feliu, i l'experiència de l'exili, les memòries d'Erasme Marquez, que tenia dotze anys quan s'exilià amb la seva família. Com a testimoni de la retirada militar i integració en un batalló de treballadors a França, esmentem també com a novetat el dietari d'Angel Ramona, dipositat al Museu Memorial de l'Exili, i que Miquel Serrano ens va oferir.

D'altres municipis, podem esmentar les memòries de Josep Padró Pasqual, de la Colònia Güell, les quals preserva el seu fill, sobre la seva retirada també com a soldat i l'internament als camps francesos on retrobà amics i veïns de la Colònia Güell com Jaume Martínez Vendrell.

També hi ha algun llibre que recull testimonis d'època contemporània, com el de Sant Boi de Llobregat, *Memòria compartida. Recull de textos santboians*,⁶⁰ que evocuen el moment de la marxa de la població civil i de la retirada militar amb la destrucció de ponts.

D'altra banda, algun testimoni encara viu, i descendents d'exiliats, han obert blocs on relaten l'exili; així per exemple, Salvador Berçoñon de Sant Feliu, o Carlos Quesada Ibars⁶¹ sobre els seus familiars deportats Ciriaco Quesada i Félix Quesada.

Pel que fa a memòries publicades, cal destacar les de Jaume Martínez Vendrell (1991),⁶² on fa un detallat relat de la seva retirada com a combatent i l'estada als camps, així com

---

⁵⁸ CAMPMANY, J (2000), *1908-1999, Josep Soler Vidal. Compromís Social i Polític amb els Països Catalans*, Barcelona, Fundació Josep Irla, Centre d'Estudis de Gavà.

⁵⁹ ALONSO, M.; ARGENTÉ, E.; SOLER, J. (1988), *Josep Soler Vidal, fidelitat a un poble*, Ajuntament de Gavà, Curial Edicions Catalanes.

⁶⁰ AA.DD. (1997) *Memòria compartida. Recull de textos santboians*, Ajuntament de Sant Boi de Llobregat.

⁶¹ Vegeu el web, deportados.es/Quesada_historia.

⁶² MARTÍNEZ, J. (1991), *Una vida per Catalunya. Memòries (1939-1946)*, Barcelona, Editorial Pòrtic.

de la seva dilatada activitat clandestina entre Catalunya i França un cop se n'evadeix, i en relació amb altres militants del Baix Llobregat. També es compta amb les memòries d'Antònia Galceran (1988),⁶³ la filla de l'alcalde republicà d'Esparreguera, que han donat peu a algun treball de recerca de batxillerat.

En curs d'edició es troben les memòries de l'anarquista Joan Peñalver,⁶⁴ de Sant Feliu de Llobregat, a partir de la traducció parcial de l'edició francesa que inclou altres relats sobre anarquistes al front de l'Aragó, per part de l'Arxiu Històric Comarcal de Sant Feliu de Llobregat, que també depassen l'interès comarcal per la seva participació com a cap d'una centúria de la columna Ortiz al front de l'Aragó. El Centre d'Estudis Històrics de Sant Just Desvern està duent a terme la transcripció de les llibretes manuscrites de Josep Milà Mitjans a l'exili, per fer-ne una publicació.

Tenim prou testimonis com per situar baixllobregatins en cadascuna de les principals etapes o itineraris assenyalats habitualment en les trajectòries de l'exili, i en les precedents de la fugida i ocupació del Baix Llobregat, en què famílies senceres de la comarca van marxar a l'exili, entre ells, molts dels alcaldes i regidors de la República, i el diputat Francesc Riera, de Martorell; així com també el capítost de Molins Rei, Manuel Marín, que hem trobat a Mèxic.

2.2 ESTAT DE LA INVESTIGACIÓ. UNES NOTES DE CONJUNT

Són unes biografies i memòries a través de les quals podem obtenir ja una panoràmica del que representà l'exili i a qui afectà. Però més enllà de les experiències individuals i col·lectives de l'exili, el tema de l'exili està per estudiar.

A la comarca, segons el nostre coneixement, l'Arxiu d'Esparreguera seria l'únic que està duent a terme una recerca sistemàtica de cara a obtenir unes xifres de l'exili local de 1939, si bé ho està fent a llarg termini. Arran de l'exposició esmentada que van realitzar el 2009, "Camí de l'Exili," va sorgir documentació com ara la relativa a 40 nens d'Esparreguera que van ser evacuats a Rússia per l'Ajuntament republicà, i interès a continuar investigant per saber quants esparreguerins van marxar; i a partir d'una suggerència sobre com fer-ho van iniciar una revisió/comparació del padró de 1936 amb el de 1940, sense subjectar-se però a un mètode; Amb mig padró mirat (de 5207 hab.), i fent una projecció hipotètica, creuen (Rosa Maria Codina, i Lluís Galocha) que d'Esparreguera haurien marxat uns 200 veïns, inclosos els 40 nens, i que el 60 % hauria tornat als anys quaranta; informació que a desgrat seu va ser publicada en un article de

---

⁶³ GALCERAN, A. (1988), *Un camí fràgil. Esparreguera 1930-Tolosa de Llenguadoc 1945*, Ajuntament d'Esparreguera, Diputació de Barcelona.

⁶⁴ Són una part de l'edició francesa, LES GIMÉNOLOGUES (2016), *ja Zaragoza o al charco!: Aragon 1936-1938. Recits de protagonistes libertaires*, Montreull, L'Insomniaque.

J. Ràfols⁶⁵ en una revista local. És només una projecció però ens ha permès poder tenir un contrast, i coincideix amb el tipus de recerca que es planteja en aquest treball.

De xifres precises sobre l'exili local, doncs, llevat de les provisionals d'Esparreguera i les que hem obtingut per a Sant Feliu, no n'hi ha. Alguns municipis compten amb llistats parcials d'exiliats però no s'han proposat fer una investigació dels mateixos i ampliar les dades fins a arribar al conjunt de l'exili local.

Les xifres de l'holocaust, tot i que en discussió, són malgrat tot les principals amb què es compta per a l'exili. Les dades dels deportats als camps nazis amb el darrer volum de Bermejo i Checa,(2006),⁶⁶ *Libro Memorial. Españoles deportados los campos nazis (1940-1945)*, s'han vist ampliades respecte a les que oferia Montserrat Roig. Aquesta font com la de Roig registren els deportats segons el lloc de naixement i no el de residència, cosa que limita la localització dels residents nascuts fora de la comarca si no se'n coneix el lloc de naixement.

Unes altres xifres amb que es compta, per a Olesa de Montserrat, són les dades del treball inèdit de Carles Roca⁶⁷ sobre els morts olesans en camps d'internament francesos, en nombre de 9; a Argelers tots, excepte 1 a Cotlliure, recollides al volum d'Oriol Dueñas.⁶⁸

Sense comptar amb les xifres de l'exili local és clar que no es pot fer un plantejament d'anàlisi comarcal de l'exili. Tanmateix, per tenir un ordre de magnitud gens exagerat del que pogué ser l'exili comarcal, podem prendre com a referencia la mitjana catalana d'exili tradicionalment acceptada del 2% (sobre una població catalana de 2.920.786 el 1936), i, a partir d'aquesta, considerar que respecte d'una població comarcal de 95.561 habitants, hipotèticament els baixllobregatins que s'haurien exiliat haurien estat al voltant d'uns 1911 veïns.

D'una part dels exiliats del Baix Llobregat, que formarien part d'aquest hipotètic conjunt de 1911 exiliats baixllobregatins, hem recollit una mostra de 223 exiliats, internats al Camp d'Agde a partir de la primavera de 1939, relacionats als llistats dels camps d'internament francesos que es troben a l'Arxiu Nacional de Catalunya.⁶⁹ Es tracta d'unes relacions nominals que porten associat la data i el lloc de naixement, l'ofici i la condició de civil o militar, cosa que ens ha permès analitzar aquest conjunt segons el municipi de pertinença, el sector professional d'activitat econòmica a què pertanyien i la condició de militar o civil amb que els havien classificat. Cal dir, pel que

---

⁶⁵ RÀFOLS, J. (2017), "Les migracions a Catalunya i a Esparreguera durant la postguerra (1940-1955)," 777Comunica, núm. 151, pàg. 16-17; el web és setsetset.cat

⁶⁶ BERMEJO, B; CHECA, S (2006), *Libro Memorial...*, op. cit.

⁶⁷ ROCA, C (2001), *Població olesana morta als camps de concentració a l'estranger*. Treball de recerca inèdit. (1989-2001).

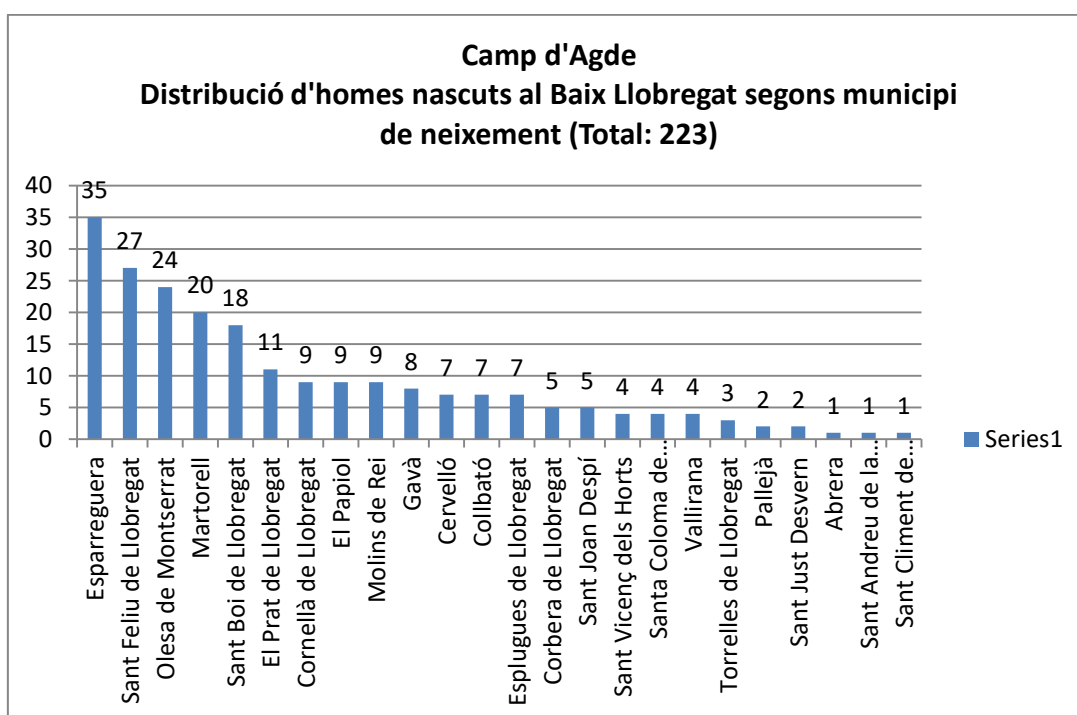
⁶⁸ DUEÑAS, O. (2007), *La violencia d'uns i altres...*, pàg. 478.

⁶⁹ Arxiu de complement de l'ANC, *Réfugies espagnols hébergés au camp d'Agde: listes conservées aux Archives départementales de l'Hérault, Listes établies au cours du printemps 1939*.

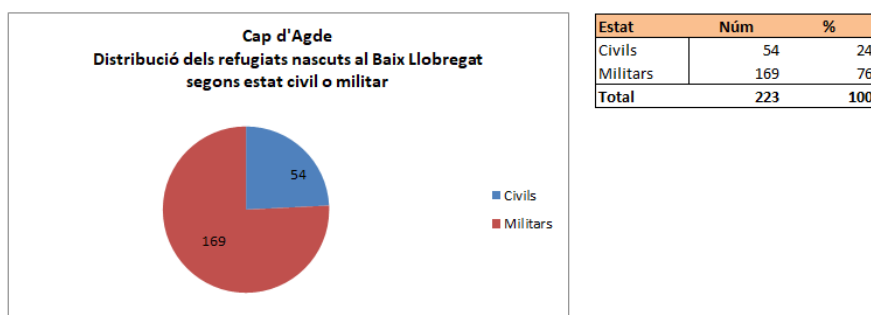

fa a aquestes dades, que, com en el cas dels deportats, els registres estan fets per lloc de naixement, i no de residència, i això ens impedeix arribar a tots els que ens podrien interessar, a excepció feta de quan coneixem prèviament qui són, com en el cas de Sant Feliu i Sant Just Desvern. Així, hem obtingut els nascuts al Baix Llobregat, però no tots els residents. Tot i això hem obtingut una mostra de 223 exiliats.

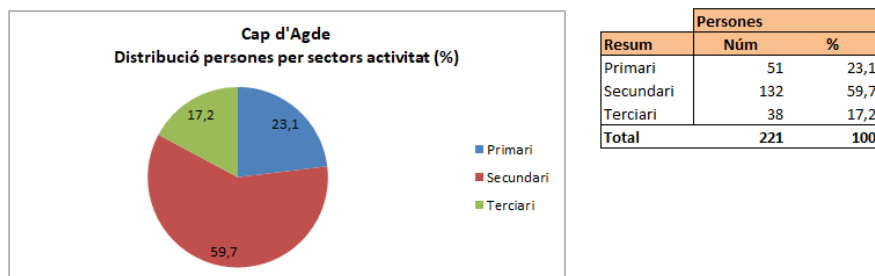
Aquest recull, i a tall de mostra, ens ha permès fer una fotografia concreta de l'exili baixllobregati en un camp i en un moment concrets a través d'uns gràfics que ens indiquen que el major nombre de refugiats (homes) que s'hi troben internats pertanyen a les poblacions més grans de la comarca, i les tres primers en nombre de refugiats són Esparreguera, Sant Feliu de Llobregat i Olesa de Montserrat.

Aquests 223 exiliats, en una proporció molt superior, està composta de més exèrcit que de civils, formant part de la retirada de l'exèrcit republicà.

Distribuïts per sectors d'activitat econòmica, segons la seva professió, aquests 223 exiliats baixllobregatins pertanyen en una proporció majoritària al sector secundari.

Aquesta mostra ens indicaria, per a aquest moment i en aquest lloc, que els exiliats baixllobregatins van sortir en major nombre de les vil·les industrials de la comarca, i, entre aquestes, Esparreguera, Sant Feliu i Olesa de Montserrat haurien destacat.

Un bon nombre d'aquests refugiats, entre els quals trobem l'alcalde republicà d'Esparreguera, Miquel Galceran Jorba, en les setmanes i mesos següents es van repatriar, com hem vist als mateixos llistats, i alguns van embarcar cap a Amèrica.

Al marge d'aquesta mostra, i pel que fa a la reemigració d'exiliats baixllobregatins a d'altres països, a través del Portal Iberoamericano de Movimientos Migratorios, hem obtingut una vintena de baixllobregatins que haurien reemigrat a Amèrica, entre els quals, trobem a l'únic diputat de la comarca, Francesc Riera Claramunt, que emigrà a Mèxic. Tot i que la xifra de reemigrats a Amèrica degué ser superior, ja que els hem cercat per població de naixement, sembla que no deixa de ser una minoria, i que la gran majoria romangué a França, com passa a Sant Feliu de Llobregat

Per altres conductes, cercant les destinacions dels santfeliuencs, hem trobat també exiliat a Mèxic el que fou el cap del fatídic comitè revolucionari de Molins de Rei, Manuel Marin Mula, del qual s'ignorava el lloc d'exili, i se li havia perdut la pista des de finals de la guerra en què hagué de marxar de Molins de Rei. Josep Marlés però a les seves petites memòries inèdites en dóna notícia a través d'una trobada casual que hi tingué a Cuernavaca.

El nombre de baixllobregatins que es van veure immersos en l'holocaust ha anat augmentant respecte dels registrats al recull de Montserrat Roig. El compendi de Bermejo i Checa respecte al de Roig va aportar mes dades per al Baix Llobregat, i, d'altra banda, l'Amical Mauthausen porta en paral·lel una base de dades, complementària a les dades que ofereixen aquests compendis, en que es fusionen residents i nascuts per municipis, a mesura que es van fent identificacions. Si Montserrat Roig oferia per al Baix Llobregat una xifra de 24 deportats nascuts al Baix

Llobregat, Bermejo n'aporta 34; aquesta xifra com a resultat de 8 noves identifications, de les quals tinguem constància (1 respecte a la Colònia Güell, 4 pel que al Prat i 3 a Sant Feliu), augmentaria a 42 deportats.

Dels 29 municipis que té la comarca, 17 tenen deportats. La majoria van anar a raure al camp austríac de Mauthausen a on foren transportats des de diferents camps amb motiu de la seva detenció a França (1 Bèlgica) formant part principalment de companyies de treball (línia Maginot, entre altres) i de batallons de marxa, durant els primers temps de l'ocupació alemanya. Tres d'ells foren detinguts més endavant, en relació als sabotatges i la resistència, als anys 1943-1944, i foren portats a Dachau. De tots ells, 29 van morir, exterminats al subcamp de Gusen, i dos d'ells gasejats a Hartheim. 13 van poder ser alliberats.

Aquest nombre de deportats és a la baixa; ja que segons l'Amical de Mauthausen hi hauria més deportats amb algun vincle al Baix Llobregat; d'altra banda, es fa força estrany, com assenyala Carles Santacana,⁷⁰ que algunes de les poblacions que havien rebut més immigració als anys vint i trenta, com Gavà i Cornellà, tinguin, 1 i cap deportat (almenys segons Roig, Bermejo i l'Amical Mauthausen). Poder fer noves identifications de deportats respecte al municipi de residència depèn fonamentalment de la recerca local.

Cal dir, respecte a les dades de deportats olesans incloses al llibre de Dueñas,⁷¹ on apareix Ramon Cerdà Peraira, que en el nostre treball aquest ha estat inclòs a Sant Feliu de Llobregat, on era empadronat el 1940, ja que durant la guerra hi fou domiciliat; pel que fa al seu germà, Joan Cerdà Peraira, segons la informació obtinguda per la família, vivia a Abrera, tot i que la notificació de la seva mort al camp es va fer al cap dels anys a Vilanova on devia tenir algun familiar; a Sant Feliu també l'havien inclòs i l'hem tret. També es dona el cas que Felix Quesada (poschacher), que havia ajudat a treure del camp de Mauthausen i a amagar fora les fotografies de Francesc Boix, ha estat atribuït en alguna publicació a l'Hospitalet però sembla que residia al Prat de Llobregat, segons el mateix bloc d'un descendent; no l'hem inclòs a l'espera de confirmar-ho; quan van arribar a la comarca s'hi van desplaçar laboralment amb canvis successius de residència, des dels seus inicis a Esparreguera, i això potser és la causa de la confusió.

En conjunt, i, d'acord amb l'estat actual de la investigació, creiem que la recerca local es gairebé l'única via que pot assegurar una ampliació del coneixement de les xifres de l'exili al Baix Llobregat, tant per arribar a les persones com a les seves xifres globals.

---

⁷⁰ SANTACANA, T. (2001), *El franquisme al Baix Llobregat...* op.cit., pàg. 18-19.

⁷¹ DUEÑAS (2007), *La violència d'uns i altres...* op.cit. 479.

II LES POSSIBILITATS METODOLOGIES I LA DEFINICIÓ D'UN MÈTODE PER A L'ESTUDI DE L'EXILI LOCAL AL BAIX LLOBREGAT. APLICACIÓ A L'ESTUDI DE CAS

Hem fet un recorregut per les metodologies emprades en l'estudi de l'exili local a fi de conèixer-ne les possibilitats i fonamentar la definició d'un mètode factible tant per a aquest estudi de cas com per a d'altres de futurs que ens permeti aproximar-nos de la manera més completa possible a l'exili i a les seves xifres, entenent però que aquestes són parcials.

Alhora hem posat un especial interès a explorar les aportacions fetes en relació al repte de la quantificació de l'exili per part de la metodologia quantitativa de la comparació de padrons, la única que ens permet atènyer l'exili real, com a mètode a tenir en compte pel seu evident interès també per a futurs estudis de l'exili local al Baix Llobregat la realització dels quals no depengui del curt termini.

Es tracta doncs d'una recerca i exploració de camins i fonts encaminada tant a escatir el grau de dificultat i viabilitat de les metodologies, com l'abast i l'accessibilitat a les fonts; camí que acaba amb la tria i definició d'una metodologia d'aproximació per a l'estudi de cas sobre l'exili de Sant Feliu de Llobregat, basada fonamentalment en les fonts primàries d'arxiu dels fons existents a Catalunya i l'Estat espanyol, després de descartar la metodologia quantitativa, de la qual no obstant fem una exploració parcial a Sant Just Desvern.

1. LES METODOLOGIES I EL REPTE DE LA QUANTIFICACIÓ. INTERES DE LA METODOLOGIA QUANTITATIVA DE LA COMPARACIÓ DE PADRONS

Els estudis locals de l'exili que hem esmentat han abordat de maneres diverses maneres l'estudi de l'exili. Alguns exclusivament des de les fonts orals i la resta majoritàriament combinant les fonts orals i documents/l·listats d'origen arxivístic divers de possibles exiliats.

Els treballs d'Albert Manent i Jaume Sabaté, pioners, tot i que acabats i publicats en data tardana, es van realitzar pràcticament a partir només de les fonts orals. El de Jaume Sabaté per al Priorat, va ser iniciat per Manent enviant tota una sèrie d'enquestes a la majoria de pobles de la comarca per recollir les dades de les víctimes de la guerra. Per *víctimes de la guerra* Albert Manent (que no se'n va desentendre), i Jaume Sabaté, entenien tant els morts al front i a causa dels bombardejos, com les víctimes de la repressió d'ambdós bàndols, els empresonats, i els que van marxar cap a l'exili; un concepte o idea que d'alguna manera hem fet nostre.

Els esmentats treballs d'Albert Manent⁷² sobre quatre pobles de les muntanyes de Prades (l'Albiol, Capafonts, la Febró i la Mussara) (1991) i més endavant sobre 62 municipis del Camp de Tarragona (2006), es van fer també pel mateix mètode que ja

---

⁷² MANENT, A. (1991), *La Guerra Civil a quatre pobles ...op.cit.*, i (2006), *La Guerra Civil i la repressió...op.cit.*

havia concebut per al Priorat, basant-se en enquestes i testimonis orals, ja que no hi havia bibliografia, justifica l'autor, que encara va poder parlar amb molts supervivents. Eren uns treballs que volien salvar de l'oblit persones, fets i episodis de la guerra i la repressió franquista, i que constituïen allò que Manent concebia i definia com a *micra historia* i que ajudaven a configurar el gran mosaic del període 1936-1975.

La historia oral, de fet, va ser, en general, com diu el mateix Albert Manent,⁷³ al capítol tercer d'un altre llibre que aplega treballs anteriors, *De 1936 a 1975. Estudis sobre la Guerra Civil i el franquisme*, on posa l'accent en els exilis durant la guerra, *la manera principal com es va començar a conèixer l'exili i moltes de les seves circumstàncies, especialment rocambolesques en què es produí.*

La resta d'estudis, (deixant de moment a banda Gaitx) a més d'utilitzar les fonts orals (llevat d'Osor) han abordat l'exili a partir de llistats o documents de possibles exiliats. En el cas d'Osor Joaquim Daban va comptar amb un informe de la Junta municipal del cens i la causa generals; a Olot, Jordi Pujiula es va valdre de la causa general, els llibres de lleves, i llistats policials; a Calonge, Albert Vilar va emprar una relació de mossos que van passar a França, localitzada dins la correspondència d'alcaldia i va establir a través dels testimonis orals una relació de 127 exiliats per a l'exili canongí, en què recull les aportacions anteriors de Pere Caner (1983) (a *La Vall de Calonge*); i a Canet, Xavier Mas va fer servir els llibres de lleves.

El treball de Jordi Gaitx sobre l'exili al Baix Empordà, que inclou el de Vilar⁷⁴ de Calonge, és el que ha marcat una diferència important en aquest camp de la historiografia per ser, com hem dit, el primer estudi amb un enfoc complet sobre l'exili local. Va orientar l'estudi a obtenir una explicació global de l'exili baix empordanès, establint amb diferent grau d'exhaustivitat el volum i la identificació de l'exili local, i va escometre l'estudi de l'exili pròpiament a través de diverses fonts entre les quals algunes de les generades a l'exili (les més accessibles), alhora que en recollia trajectòries vitals ben diverses.

Però sobretot va marcar un abans i un després quant a les metodologies i òbviament els resultats. Va aplicar dos mètodes de treball. Una metodologia que podem anomenar d'aproximació,⁷⁵ més senzilla i habitual, és la que va aplicar a la majoria de municipis de la comarca, consistent a resseguir les pistes que es poden trobar sobre els exiliats de cada municipi a través de l'explotació de fonts diverses i complementàries, amb resultats diferents segons l'existència i qualitat de les fonts, i on les fonts orals tenen un paper menor.

---

⁷³ MANENT, A. (1999), *De 1936 a 1975. Estudis sobre la Guerra Civil i el franquisme*, , Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàg. 5-6.

⁷⁴ VILAR, A. (2001), *La Guerra Civil a Calonge*, Girona.

⁷⁵ Les fonts primàries consultades van ser: els informes socio-polítics, els llibres de lleves de 1936 a 1941, el fons Generalitat de Catalunya (exili) i els Llistats dels camps francesos de l'ANC. I molt especialment els testimonis orals, i fons personals dipositats en arxius públics (entre altres, els de Josep Irla, Felip Calvet i Costa i Francesc Isgleas). També articles apareguts en la premsa de l'exili i òbviament la bibliografia que d'una manera o altra s'ha referit a l'exili del Baix Empordà. Vegeu Vegeu GAITX, J. (2007), *L'exili al Baix Empordà...op.cit.*, pàg. 18-28.

Per a Sant Feliu de Guíxols, en canvi, el municipi més poblat i cap de comarca, va desenvolupar una metodologia que li permetés quantificar tot l'exili, i en la qual els testimonis tenen un paper determinant, però en una fase posterior a la d'obtenció de dades a través d'un treball previ de comparació de padrons, els quals es refereixen al conjunt de la població, a fi d' *aconseguir dades suficientment fidedignes per tal de quantificar i identificar, nom per nom, els exiliats* d'entre la població de dret inscrita al padró de 1936⁷⁶

La metodologia quantitativa⁷⁷ que va plantejar es basa, a grans trets, en la comparació dels padrons municipals d'abril de 1936 i de desembre de 1940 - anterior i posterior, respectivament, al moment de l'exili de 1939-, de cara a detectar unes baixes no documentades entre censos respecte a la població de dret de 1936 que podrien ser per motiu d'exili, i que caldria verificar sobretot a través dels testimonis orals, essencials per a aquest mètode, i la documentació de lleves, entre altra. Alhora porta implícit que es comptabilitza només els exiliats de *llarga durada*, ja que els que es van repatriar durant l'any 1939 i 1940 es troben al padró de 1940 generalment com a residents presents, llevat que hagin canviat de població, o com a residents absents si són fora per algun motiu (presó, camps concentració...), cosa que s'ha d'escatir. Com a resultat del conjunt d'operacions demogràfiques previstes per aquesta metodologia (vegeu la nota 73), Gaitx va poder establir sobre una població de dret de 9.036 persones el 1936, una nòmina de 337 exiliats, a la qual n'afegí 13 més que haurien passat a França prèviament a l'ocupació franquista sense causar baixa al padró, establint així l'exili de llarga durada, el que no havia retornat el desembre de 1940, en 350 persones, cosa que

---

⁷⁶ GAITX, J. (2007), *L'exili al Baix Empordà...*op.cit., pàg. 17.

⁷⁷ Per a aquesta metodologia, un cop acotada la població de dret que indica el padró de 1936 (residents presents i els residents absents), deixant de banda els transeunts, es tractaria de delimitar teòricament la població que s'hauria mantingut al municipi després de la guerra, la qual s'obtingria descartant les defuncions (per causa natural, bombardeig, al front o per repressió) i les baixes per canvi de domicili, amb l'ajut dels quaderns de rectificació del padró, del registre civil i de la bibliografia sobre el cost humà de la guerra civil i la repressió. Aquesta relació es la que es compararia amb el padró de desembre de 1940, detectant unes baixes reals que no havien estat expressades documentalment, les quals després cal sotmetre als testimonis orals (essencials en aquest mètode) i a la documentació de lleves, entre altra, per tal d'esbrinar el motiu de la desaparició i poder-ne verificar o no l'exili; tot un treball de camp que va afectar gairebé casa per casa amb i comptant encara amb alguns testimonis de molta qualitat (amb molt bona memòria i contemporanis als fets). A aquestes baixes Gaitx afegí els habitants empadronats el 1940 amb la qualificació d'absent, ja que sota aquesta categoria poden haver-hi exiliats, si bé també hi ha altres situacions (presó, reclusió, camps de concentració, mort, entre d'altres). D'aquesta manera es fa possible acotar les baixes degudes a l'exili de 1939 respecte al total de baixes produïdes de 1936 a 1939 amb destinació desconeguda, que a Sant Feliu de Guíxols fou de 2.696; d'aquestes, Gaitx pogué identificar-ne 2013, mentre que 682 continuen essent d'origen desconegut. Pel que fa a les 682 baixes no identificades, de cara a explicar el trasbals demogràfic produït, Gaitx va extrapolar els diversos motius de baixa censal a aquest univers atribuint proporcionalment a aquests les baixes d'origen desconegut: defuncions (8,8%); canvi de residència (8,3%); manca d'empadronament (0,9%); exili 36 sense retorn (0,6%), presons, batallons i camps (1,1%); exili 1939 (3,7%). Vegeu GAITX, J. (2007), *L'exili al Baix Empordà...*op.cit., pàg. 18-21.

representa gairebé un 4% de la població; un índex que Gaitx ⁷⁸ creu que pot ser també el de l'exili permanent atès que des de finals de 1939 les repatriacions van ser poc quantioses.

Cal destacar doncs la rellevància dels padrons municipals com a fonts essencials per a aquest mètode. I si bé el padró de 1936, realitzat pels municipis catalans l'abril de 1936 a instàncies de la Generalitat de Catalunya, té fama de rigorós, no passa el mateix amb el de 1940, molt desprestigiats per la historiografia catalana per sobredimensionat i defectuós (se li ha criticat sobretot el fet de no registrar les defuncions de la guerra ni l'emigració produïda després d'aquesta); però aquestes qüestions queden resoltes amb la consideració d'altres fonts, com els estudis de repressió, el Cost Humà de la Guerra Civil, i el Registre Civil.

L'estudi de l'exili del Baix Empordà inclou doncs dos casos estudiats de forma exhaustiva, el de Sant Feliu de Guíxols i el de Calonge de Vilar, a qui Gaitx atribueix exhaustivitat (es parteix d'una quantificació i una identificació nominal d'exiliats), i això permet la comparació de resultats, entre municipis i amb les dades generals.

Pel que fa a la comparació amb els estudis quantitius globals, l'exili guixolenc establert en un 4% estaria dos punts per sobre de l'estimat tradicionalment, segons les dades de Vilanova/Riquer (1997),⁷⁹ per al conjunt de la població catalana de 1936, poc més d'un 2 % (uns 60.000 exiliats sobre un total de 2.920.786 habitants), i el calongí encara és superior, del 7,5%.

També fa una anàlisi comparativa entre els resultats de 28 casos locals de sis comarques diferents, que posa de manifest les grans diferències que hi ha, però la conclusió de conjunt que en treu és que l'exili municipal català es produï al voltant del 2,7%, percentatge que considera significatiu pel nombre de municipis a partir dels quals s'extreu.

La identificació exhaustiva de l'exili de Sant Feliu de Guíxols (edat, gènere, ofici, instrucció i origen geogràfic), obtingut amb les dades del padró, i en menor mesura del de Calonge també permeten una anàlisi sociopolítica de l'exili de 1939, i la seva comparació, de manera que entre ambdues Gaitx manifesta que es pot establir un perfil identitari gairebé exacte. També estableix comparacions amb les dades generals de l'àmbit català i espanyol.

Amb estudis com aquests, Gaitx volia contribuir a precisar les dades i el perfil col·lectiu de l'exili català.

Amb el seu estudi Gaitx va trencar els límits que existien fins ara per al recompte de l'exili real. Va poder respondre amb rotunditat per a Sant Feliu de Guíxols la pregunta de *Quants van marxar?* Inabastable amb qualsevol de les altres metodologies que depenen de la qualitat de la memòria oral o de la parcialitat dels informes i llistats, cosa

---

⁷⁸ GAITX, J. (2007), *L'exili al Baix Empordà...* op.cit., pàg. 36-37.

⁷⁹ VILANOVA, F (1997), "L'exili i l'oblit" ...op.cit.

per la qual el nombre d'exiliats que s'obté és el que s'ha trobat o pogut documentar, però no el real, sempre superior. I no en podem acabar de copsar la transcendència demogràfica.

Per això, la metodologia de Gaitx ha esdevingut una referencia, tot i que no coneixem cap altre cas en que s'hagi aplicat; tanmateix hem pogut comprovar com ha quallat la idea de la comparació de padrons com a manera d'arribar a la població exiliada, fins i tot sense conèixer de manera directa el treball de Gaitx, i per tant sense pretendre tampoc adoptar en la seva integritat el mètode científic desenvolupat per ell.

En tot cas, l'aplicació de la metodologia de la comparació de padrons, tal com ha estat concebuda, en què s'obté un llarg llistat de possibles exiliats es una empresa ingent i cal avaluar en cada cas les possibilitats reals d'aplicació d'aquesta metodologia. El mateix Gaitx no va poder mantenir el mateix esforç per a tota la comarca, i la resta de municipis els va abordar amb una metodologia d'aproximació més senzilla, arribant per al conjunt comarcal a establir una xifra de 700 exiliats respecte a una població de 55.972 habitants, una xifra que considera que no es tancada ni es pot considerar vàlida, ja que si es prengués en consideració la mitjana de l'exili municipal que ell ha extret de 28 casos de quantificació d'exili local, que se situa en el 2,7%, els exiliats del Baix Empordà haurien de ser més.

També cal preguntar-se, deu anys després de la data de publicació del treball de Gaitx (2007), si avui hauria estat possible realitzar de la mateixa manera aquest treball i amb els mateixos resultats. Al respecte, Gaitx que va tenir l'amabilitat d'explicar-nos les interioritats del mètode, es manifestà dient que en general s'ha fet tard; i destacava sobretot que per a ell havia estat fonamental poder comptar amb uns quants testimonis de molta qualitat, els de primera generació, avui pràcticament desapareguts.

2. EXPLORACIÓ, DEFINICIÓ I APLICACIÓ METODOLÒGICA

Establir el nombre real d'exiliats és un repte que per inassolible que sigui es planteja tot aquell que es proposi determinar el volum global d'un exili local, i la metodologia de la comparació de padrons ofereix la possibilitat de desafiar-lo, cosa per la qual ens ha interessat des del primer moment i ha estat objecte de bona part del nostre treball de prospecció metodològica, tant per a futurs estudis com per a la seva possible aplicació al TFM.

Ens hi vam aproximar pensant fins i tot en l'estudi de cas però aviat la vam descartar per inassolible. Les condicions que teníem, entre les quals un temps de realització limitat, eren desfavorables: el padró de 1936 en realitat no s'havia constituït com a tal; n'existeixen els fulls solts d'empadronament, a partir dels quals hauria calgut elaborar una relació de la població de dret amb les dades corresponents dels seus habitants, encara que aquests estessin digitalitzats com era el cas de Sant Feliu de Llobregat. D'altra banda, no vam localitzar cap padró de 1940 que continguéssim un índex dels habitants inscrits que relacionés aquests amb el nombre de pàgina del padró, cosa que

feia molt feixuga la comparació del padró de 1936 amb el de 1940. Finalment no comptàvem amb una nòmina suficient de testimonis orals de qualitat. I molt menys podíem afrontar en solitari tot el treball de camp, barri per barri, i casa per casa, que significa comprovar el motiu de la desaparició del padró de les baixes acotades.

Així que per a l'estudi de cas vam plantejar una metodologia habitual d'aproximació, la qual definim i exposem a l'apartat final d'aquest bloc, i per a la qual també hem tingut en compte a Gaitx, tot i que amb variacions.

En Paral·lel a la realització de l'estudi de cas, i per obtenir-ne un coneixement directe, vam buscar una població més petita per provar la metodologia quantitativa de la comparació de padrons, pensant que podria esdevenir un segon estudi de cas, cosa que no ha estat possible i que presentem com una exploració parcial d'aquesta metodologia; experiència que ha tingut gran utilitat per a nosaltres de cara a valorar-ne de manera realista les possibilitats d'aplicació. L'exploració realitzada, amb unes conclusions provisionals, l'exposem en l'apartat següent.

2.1 EXPLORACIÓ PARCIAL DE LA METODOLOGIA DE LA COMPARACIÓ DE PADRONS A SANT JUST DESVERN . UNES CONCLUSIONS PROVISIONALS

La tria de Sant Just Desvern com a lloc d'experimentació de la metodologia quantitativa, es deu al fet que l'Arxiu Històric de Sant Just Desvern, a càrrec de Jordi Amigó, havia informatitzat el padró d'habitants de 1936, que establia una població de dret que ratllava els 2.500 habitants, i s'ajustava al que buscàvem, una població entre 1500 i 3000 habitants; per sota d'aquesta dimensió potser ja no caldria desplegar aquesta metodologia. No passava el mateix quant a testimonis orals, que vam saber que els dos que ens haurien pogut ajudar molt havien mort el darrer any; pensant que això seria la tònica general, vam prioritzar el fet de comptar amb un padró informatitzat. Partíem de la base que podien haver-hi més exiliats dels coneguts, a partir de considerar que el nombre d'exiliats que hi havia detectats, una trentena, constituïen en relació al conjunt de la població una mitjana d'exili del 1,21 %, inferior a la catalana del 2 %, cosa per la qual vam pressuposar que hi havia un marge d'obtenció de nous exiliats.

D'altra banda, tot i saber que Sant Just Desvern era una població que no tenia motius per a l'exili, teníem present que Malaret,⁸⁰ historiador local i contemporani dels fets, havia escrit que unes quantes famílies santjustenques havien marxat i no havien tornat mai més.

L'Arxiu Històric té un llistat parcial d'exiliats que es va engruixint a mesura que algun col·laborador local aporta notícies d'algun exiliat, i en el moment de començar el meu treball el llistat tenia exactament 30 santjustencs, dels quals dues famílies, el Milà i els

---

⁸⁰ MALARET, A.(1989), *Sant Just Desvern, un paisatge i una historia*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàg. 510.

Colet, els caps de les quals policies de la Generalitat i relacionats amb l'activitat política de Cardona, representaven el 60% de l'exili santjustenc.

Les fonts que acrediten la relació parcial d'exiliats van des de les fonts orals a un Butlletí de l'Estat Francès que conté la notícia de la nacionalització d'una família santjustenca exiliada a França; una font inesperada aquesta a tenir en compte i que ens indica que són molts els recursos que hi ha per explorar.

L'exili santjustenc no ha estat objecte d'un estudi de conjunt, però si que s'han fet estudis biogràfics de l'exili de les famílies Milà i Colet, els quals conformen ells sols 60% de l'exili santjustenc; també es compta amb la biografia de Daniel Cardona. Es tracta d'un exili polític tal com el coneixem molt associat i singularitzat al voltant de les figures del nacionalisme insurreccional i al fet de formar part de les forces d'ordre públic de la Generalitat republicana, amb poca relació amb els possibles esdeveniments locals. D'altra banda, Jordi Amigó,⁸¹ com ja s'ha dit, ha estudiat la retirada de l'exercit republicà en territori del Baix Llobregat, inclòs Sant Just Desvern, i té un article al llibre *Indrets d'una guerra*, de caire memorial, dedicat a l'èxode, en què inclou alguns testimonis de l'exili, a més de promoure la recuperació de la memòria històrica a Sant Just Desvern amb la creació d'una important fonoteca local que inclou moltes veus i relats de testimonis que avui ja han desaparegut, entre els quals soldats de la retirada, i sobretot el de Pere Pruna Gascon, una altra personalitat local, que fou l'únic que amb la seva companya, Ofèlia Fernández, s'exilià a Amèrica. Tot un treball secundat també pel centre d'estudis Santjustencs que per exemple està transcrivint les llibretes de memòries de Josep Milà. Cal dir que Antoni Malaret,⁸² que avui malauradament ja no és entre nosaltres, fou el primer a donar notícies sobre l'exili a Sant Just Desvern.

La nostra exploració de la metodologia de comparació de padrons a Sant Just que tindria com a objectiu final, si es culminés, l'establiment de l'exili de llarga durada ha abastat només la primera fase del mètode proposat per Gaitx; la dedicada a detectar unes baixes no documentades entre padrons. La segona fase, orientada a esbrinar l'origen de les baixes i establir-ne el possible exili, no l'hem pogut abordar i ha quedat pendent de realitzar, tot i que hem intentat aportar alguns resultats que confirmen el seu interès i unes conclusions provisionals sobre la seva viabilitat.

Segons el padró d'habitants de l'abril de 1936 Sant Just Desvern tenia una població de dret de 2.476 habitants, categoria que té en compte els residents presents i els

---

⁸¹ AMIGÓ, J. (2001), *Gener de 1939. Retirada i ocupació versus huida y liberación al Baix Llobregat*, dins SANTACANA, C. (coord.), dins *El franquisme al Baix Llobregat...* op.cit., pàg.44-214; AA.DD (2011), *Indrets d'una guerra (1936-1939)*, Sant Just Desvern, Ateneu Santjustenc; AA.DD. AMIGÓ, J. (2001), *Gener de 1939. Retirada i ocupació versus huida y liberación al Baix Llobregat*, dins SANTACANA, C. (coord.), dins *El franquisme al Baix Llobregat...* op.cit.

⁸² MALARET, A.(1989), *Sant Just Desvern, un paisatge i una historia*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

residents absents, i que és la que es considera, deixant de banda els transeünts que podrien esser considerats residents absents d'un altre municipi i contribuir amb la seva inclusió al falsejament de les dades.

Un cop acotada la població de dret vam identificar, per descartar-los, els veïns que no haurien pogut formar part del padró de 1940, bé per mort (natural, al front, bombardeig o assassinat) o per canvi de residència a un altre municipi, per tant, per causa justificada documentalment, tot i que al padró no sempre hi ha recollides les morts relacionades amb la guerra i la seva comptabilització s'ha fet utilitzant altres fonts, com la bibliografia general i local sobre el cost humà de la guerra civil; més metòdics han estat els quaderns de rectificació dels padrons per a les morts naturals i els canvis de residència. Les baixes per canvi de residència a un altre municipi sumaven 124, i les causades per mort 158; una xifra aquesta que té a veure majoritàriament amb les morts naturals i que inclou només una part de les relacionades amb la guerra i la repressió, les quals vam completar afegint els 20 soldats morts al front que no hi eren (de 41), 5 morts a la reguarda durant la guerra (3 morts per bombardeig, 1 mort per repressió revolucionària -dels tres que hi va haver-, 1 mort arran dels Fets de maig), i 7 morts en la immediata postguerra (2 per repressió franquista i 5 per malaltia en hospitals militars). Cal remarcar que només ens fem ressò dels santjustencs residents, no dels vinculats amb Sant Just d'alguna o altra manera, i morts abans del desembre de 1940. Així les baixes per mort s'eleva a 190.

La població de dret restant, la que teòricament hauria romàs a la població després de la guerra, es la que vam procedir a comparar amb el padró de 1940, obtenint un llistat de 224 baixes no documentades⁸³ de les quals s'hauria d'esbrinar el motiu de la seva desaparició. En el nostre cas coneixíem ja que el motiu d'una bona colla era l'exili; hi trobem els veïns que conformen l'exili de llarga durada: els més singularitzats, com les tres famílies Colet i Josep Milà Mitjans (la resta de la família ja s'havia repatriat), i les famílies no tan conegudes de les quals s'ha tingut notícia del seu exili en els darrers anys, els Bofill-Vives i Urpi-Busca.

Els exiliats de curta durada, que havien retornat abans de tenir lloc la inscripció al padró de 1940 dels santjustencs (desembre) i no es trobaven sota la categoria de residents absents els trobem normalment inscrits al padró de 1940, com els Lázaro-Marques o els Milà que ja han retornat, i molts dels soldats de la retirada.

També vam llistar els inscrits com a residents absents del padró de 1940 dels quals en desconexíem el motiu de l'absència, que poden ser absents per molts motius (des de destinacions laborals, presó, camps de concentració i servei militar, entre altres), també poden ser-ho per motiu d'exili. D'alguns ja en coneixíem també d'antuvi la condició d'exiliats, i encara romanien a l'exili, formant part de l'exili de llarga durada, com Daniel Cardona; d'altres els hem pogut identificar gracies a la documentació de l'època com a absents per estar en camps de concentració, fent el servei militar, o per estar a la

---

⁸³ A més naturalment de l'exili, hi hauria, seguint Gaitx, com a causes més freqüents, la manca d'empadronament i l'exili de 1936 sense retorn. Vegeu GAITX, J. (2007), pàg. 39.

presó pel que fa a algun soldat de la retirada que en retornar havia estat sotmès a judici. Dels que en desconexíem l'origen de l'absència els hem considerat també en el llistat a rastrejar com a possibles exiliats.

La dificultat més important, i inesperada, amb que ens van trobar en aquest procés laboriós de comparació de padrons fou que juntament al canvi de noms dels carrers de la vila que el règim franquista va imposar, a Sant Just Desvern es va aprofitar l'ocasió per fer una reestructuració de la xarxa de carrers i places que va comportar agregacions i seccionament de carrers i en conseqüència una diferent localització de part de la població en el cens de 1940, cosa que va entorpir i retardar la comparació dels censats en el nou cens.

La segona part, la identificació de l'origen de les baixes, a través de tot un treball de camp i amb testimonis per intentar establir els que havien desaparegut per exili, com hem dit no la vam poder abordar, però per intentar obtenir algun resultat vam recórrer a una *solució ràpida*, al marge de l'ortodòxia de Gaitx.

D'una banda vam sotmetre 132 de les baixes masculines i dels residents absents als llistats dels camps francesos disponibles a l'ANC, i de l'altra vam revisar els expedients de lleva previstos per Gaitx, esperant poder atribuir alguna d'aquestes baixes a l'exili, i així ha estat, amb un resultat de 3, que creiem que en realitat seria de 6 perquè cal suposar que en un dels casos la família l'hauria acompanyat, cosa però que està per confirmar.

Els resultats han estat discrets, ja que aquests llistats són limitats (fan referència només a uns dies concrets), però han estat suficients per comprovar l'interès que té la detecció de baixes entre padrons de cara a reconstruir l'exili real que es produí en la mesura que fa aflorar unes baixes potencials de les quals sovint no tindríem notícia, ni a través d'altra documentació ni de la memòria col·lectiva, i que gràcies a això podem rastrejar.

A resultes de cotejar el nostre llistat amb els llistats dels camps francesos vam poder atribuir dues de les baixes a l'exili de llarga durada: una corresponia a Josep Domènech Amigo, que vam trobar successivament als camps d'Argelers,⁸⁴ i d'Agde,⁸⁵ i l'altra a Josep Cassa Genís, que vam localitzar al Camp d'Argeles.⁸⁶ Josep Domènech, que hem pogut saber que havia estat regidor per ERC en el període de guerra, és el que creiem que degué emigrar amb la seva família ja que el domicili que habitaven el 1936

---

⁸⁴ Arxiu de complement de l'ANC, Llistats dels camps de concentració del sud de França. Argeles-sur-Mer, St. Cyprien, Le Barcarés (18 d'abril de 1939).

⁸⁵ Arxiu de complement de l'ANC, *Réfugiés espagnols hébergés au camp d'Agde: listes conservées aux Archives départementales de l'Hérault, Listes établies au cours du printemps 1939.*

⁸⁶ Llistats dels camps de concentració del sud de França. Argeles-sur-Mer, St. Cyprien, Le Barcarés (18 d'abril de 1939), pàg. 291.

desapareix al padró de 1940; La família de Josep Cassa Genís en canvi la trobem al padró de 1940, tot i que es donen de baixa el 1943.

La baixa número 3 que hem pogut atribuir a l'exili es la de Lluís Prat Calopa, a través de la documentació de lleva, on el pare declara que el seu fill és a França; també hi ha declarat pròfug el seu germà, Carles Prats Calopa, vaquer, però en aquest no hi ha una declaració. Podria ser un altre cas a comprovar. Tots dos germans, de la CNT i considerats desafectes, eren solters.

Creiem que l'exili podria ser la causa d'una bona colla de baixes més, com ara els Barroso, de la CNT, que tenen també família a Sant Feliu de Llobregat i s'exilien, però amb les fonts consultades, limitades, no n'hem pogut obtenir la confirmació. Esperem poder sotmetre el llistat obtingut a d'altres fonts més completes més endavant i alhora fer un treball de camp que no hem pogut realitzar per manca de temps.

Cal assenyalar, en aquest sentit, la importància de comptar amb un llistat de noms com l'obtingut per poder accedir a arxius i bases de dades sobre camps franceses (o d'altres), més enllà de les còpies dipositades a l'ANC, que cada cop més es posen a disposició del públic i que poden ajudar a pal·liar la natural minva de testimonis orals. En aquest sentit es interessant d'assenyalar per exemple que l'Arxiu de Perpinyà a través de Miquel Serrano va accedir a fer-nos una cerca limitada a la seva base de dades (encara no disponible), i tot i que no vam tenir la sort de poder obtenir cap altre nou exiliat, vam obtenir la confirmació documental de la presencia de Francesc Bofill Vives al Camp d'Argelers, un santjustenc de l'exili del qual i de la seva família s'ha tingut notícia en els darrers anys a través dels treballs de recuperació de la memòria històrica fets a Sant Just Desvern a través del testimoni oral d'un parent d'aquesta família.

I hem obtingut coneixement d'un nou soldat de la retirada, Antoni Haro, que hem localitzat al Camp d'Agde,⁸⁷ el qual el 24 de maig es repatria. En els llistats d'aquest camp també hem localitzat els exiliats ja coneguts com els Colet i els Milà.

Finalment hem posat al dia el llistat parcial d'exiliats de Sant Just Desvern incorporant aquests tres nous exiliats de llarga durada. I també hi hem incorporat, formant part del que anomenariem l'exili de curta durada, els soldats de la retirada dels quals hem tingut notícia del seu pas a França i posterior retorn a través dels expedients de lleves que hem consultat.

Per a això ha calgut acabar d'establir la identitat dels components de les famílies Urpí-Busca i Bofill-Vives, gràcies sobretot al padró de 1936. Sobre la família Urpí-Busca localitzada a través de l'esmentat *Journal Officiel de la Republique Française*, on figurava imprès que Florent Urpí, de Sant Just Desvern, Anna Busca, i una nena petita, Georgette, nascuda a Prats de Molló, el 1942, havien obtingut la nacionalitat francesa; es dona la circumstància que al padró de 1936 hi apareixien dos Florenci Urpí, un cognom comú a Sant Just Desvern, i a través dels familiars d'un d'ells hem pogut

---

⁸⁷ Arxiu de complement de l'ANC, *Réfugiés espagnols hébergés au camp d'Agde: listes conservées aux Archives départementales de l'Hérault, Listes établies au cours du printemps 1939.*

identificar que es tracta de Florenci Urpi Vives; però al padró, amb ells, hi consta inscrita una altra nena, anomenada curiosament Atlàntida, que el butlletí francès no anomena, cosa que ens fa pensar si hauria pogut tenir un desenllaç fatal durant la guerra o l'exili ja que no apareix a l'esmentat butlletí. La família Bofill-Vives, composta per 7 membres es va instal·lar a Ille sur Tete.

Sobre els països d'acollida dels refugiats santjustencs, majoritàriament tots es van quedar a França, i només dos, segons l'estat actual de la qüestió, van reemigrar a Amèrica, i concretament a Xile, Pere Pruna Gascon i Ofèlia Fernández Ardiaca. Afortunadament cap santjustenc, pel coneixement que en tenim actualment, va ser deportat als camps nazis.

L'evolució del padró indica una lleugera davallada de la població, gairebé d'un 2% entre padrons, cosa que expliquen l'exili i les morts, superiors a les altes, però encara no

hi ha les condicions per fer un balanç. Tot i que no es produí un daltabaix demogràfic arran de la guerra, la població de dret que es fa constar als quaderns de rectificació del padró en data 31 de gener de 1939 era després de gairebé tres anys només de 2427 habitants, inferior a la de preguerra, de 2476; i el 31 de desembre de 1939 de 2.470, començant ja a ésser més elevades les altes que les baixes. Al padró de 1940 es ja de 2.774.

Unes conclusions provisionals

Podem concloure a partir de la nostra exploració parcial que la comparació de padrons s'ha mostrat com una eina eficaç per detectar el conjunt de la població que va emigrar per motius polítics el gener de 1939, de molta de la qual no es té notícia perquè no hi ha un rastre documental directe sobre la seva desaparició. Hi hem detectat l'exili conegut de sempre i el localitzat en els darrers anys, i n'hem localitzat 3 més, a partir d'una mostra limitada de baixes d'origen desconegut.

No sabem si hauríem estat capaços d'establir el motiu de la desaparició de la majoria de baixes d'origen desconegut, i tampoc quin paper hi haurien jugat els testimonis orals, primordials i de molta qualitat a Sant Feliu de Guíxols, ja que a Sant Just Desvern haurien estat pràcticament de segona generació. Testimonis com el ja desaparegut Antoni Malaret haurien estat cabdals en una reconstrucció de l'exili, del qual ell ja es fa ressò com hem dit en les seves publicacions. Si no han quedat branques familiars de descendents al municipi creiem que seria força difícil establir el motiu de la baixa dels veïns que estaven inscrits al padró de 1936 i que no constaven sense justificació documental al padró de 1940 a partir de la memòria actual.

Això no obstant, l'existència d'un llistat de baixes com el que s'obté amb aquesta metodologia marca la diferencia en les possibilitats d'engrandir la nòmina d'exiliats, encara que sigui parcialment; només sabent a qui busquem tenim possibilitats d'obtenir resultats en les bases de dades i llistats que s'estan posant a disposició dels investigadors; no cal dir que això també es vàlid per a la consulta dels arxius

departamentals francesos, la premsa francesa dels principals diaris dels departaments que recull avisos de localització d'exiliats o les seves necrològiques, o l'esmentat butlletí de l'estat francès, entre moltes altres fonts alternatives.

Hem constatat que és una metodologia molt exigent, no plantejable en el curt termini i en el mitjà depenent del volum de població; alhora, el volum de feina que comporta pot esdevenir massa gegant i llarg per afrontar-lo en solitari. Semblaria més apropiada per a una recerca en equip.

La informatització dels padrons històrics, com els de 1936 i 1940, que està duent a terme el Centre d'Estudis Demogràfics (UAB), entre els quals Sant Feliu de Llobregat, podria fer aquesta metodologia molt més abordable i obre doncs noves expectatives d'aplicació del mètode.

2.2 ESTABLIMENT D'UNA METODOLOGIA D'APROXIMACIÓ, I FONTS, PER A L'ESTUDI DE CAS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT

Per abordar l'estudi de conjunt de l'exili santfeliuenc, objecte de l'estudi de cas, plantejem un mètode d'aproximació més senzill, semblant als que Gaitx (vegeu nota 71) va utilitzar per a la majoria de municipis del Baix Empordà, basat en l'explotació d'un ampli ventall de fonts complementàries, referides a sectors concrets de població, que puguin registrar informació o contenir pistes sobre els exiliats al llarg del temps, i a partir de la qual i després d'una verificació amb altres fonts, acabar obtenim un llistat consolidat d'exiliats, el màxim d'extens possible, i poder determinar, de manera prou representativa, la globalitat de l'exili santfeliuenc i la identitat dels exiliats. Aquesta estratègia ha servit també per cobrir de manera prou representativa la geografia i la cronologia de l'exili; així com també la geografia i la cronologia de l'exili, així com les seves principals vicissituds.

És un mètode de recerca històrica que planteja, més enllà de l'existència de fonts orals, estudiar l'exili principalment a través de les fonts primàries existents als arxius catalans i espanyols: les procedents de l'exili, i altres generades per les administracions local i de l'Estat durant la postguerra i el franquisme, a partir de l'ocupació, en les quals l'exili té un petit reflex i contribueixen en alguna mesura a reconstruir-lo. Els testimonis orals, a través d'enregistraments ja existents i de noves entrevistes, tot i que de manera limitada, hi són també presents, així com la documentació personal. També inclou les fonts secundàries, és a dir, tota aquella bibliografia de referència i la premsa que puguin ser útils. Així com el treball previ que pugui existir.

Es un mètode doncs basat essencialment en la disponibilitat de fonts primàries d'arxiu (no únicament), de l'existència i qualitat de les quals depenen els resultats, i que amb les possibles variacions que es puguin produir, plantejem també en vistes a realitzar més estudis sobre l'exili local al Baix Llobregat.

Tot i que amb la metodologia d'aproximació no podem atènyer tot l'exili real que es produí en la proposta d'estudi sistemàtic de fonts hi ha un propòsit implícit d'exhaustivitat orientat també a aprofundir en les xifres de l'exili, per acostar-nos-hi tant com sigui possible, intentant almenys establir un ordre de magnitud o de dimensió del fenomen migratori.

A diferència de la metodologia quantitativa, que selecciona només l'exili de llarga durada, amb aquest mètode no hi ha una diferenciació per defecte de l'exili segons la temporalitat, la qual en tot cas s'ha de fer expressament, cosa que introduïm fent la distinció entre exili de curta i llarga durada, i establim la frontera entre l'un i l'altre el 31 de desembre de 1940, a fi de poder comparar els resultats amb els de l'estudi de Gaitx sobre Sant Feliu de Guíxols, o amb d'altres possibles.

La consulta limitada que per necessitat es planteja de les fonts de l'exili, no obsta, ans al contrari, perquè aquesta estratègia es pugui completar amb la incorporació de les fonts franceses, les quals permetrien obtenir uns resultats més precisos i complets dels que es poden obtenir amb les fonts limitades disponibles a Catalunya, així com tractar aspectes com l'evolució de la realitat dels exiliats. Partim de la consideració que una investigació completa hauria d'incorporar els arxius dels països d'acollida dels refugiats, sobretot els francesos que afecten la majoria dels exiliats; per això, en la breu panoràmica que fem sobre els fons i els arxius per a l'estudi de l'exili, i la seva accessibilitat, els tenim en compte.

2.2.1 APROXIMACIÓ A LES FONTS DOCUMENTALS DE L'EXILI I LA SEVA ACCESSIBILITAT

L'exili republicà de 1939, per tractar-se d'un fenomen migratori improvisat i massiu, que responia a moments històrics excepcionals, i que va transcórrer per molts països, ha estat difícil de documentar fins fa relativament poc. Els fons de l'exili eren fora de l'Estat espanyol i de Catalunya i eren poc coneguts. El desconeixement de com obtenir dades ha condicionat la investigació.

L'arribada el 1979 a l'Estat espanyol de l'arxiu de la II República espanyola marcà l'inici de la recuperació de fons de l'exili i dels primers treballs d'inventari i catalogació, els quals foren recollits a començaments dels anys noranta a l'obra d'Alicia Alted, (1993) ⁸⁸ *El archivo de la República española en el exilio 1945-1977 (Inventario del Fondo París)*. I des d'aleshores per una tasca continuada de recuperació i divulgació de fons de l'exili, sobretot procedents de França i Mèxic, per part d'institucions i fundacions culturals tant de l'Estat espanyol com de Catalunya han augmentat les possibilitats d'estudi de l'exili republicà des dels arxius catalans i espanyols.

---

⁸⁸ ALTED, A. (1993), *El archivo de la República española en el exilio 1945-1977 (Inventario del Fondo París)*, Madrid, Fundación Universitaria Española. Isabel Balsinde ha profunditzat en les descripcions d'Altèd i ha incorporat índexs onomàstics, geogràfics i d'institucions; vegeu BALSINDE, I. (2007), "El archivo de la II República española en el exilio: estado e la cuestión", *Cuadernos para investigación de la literatura hispánica*, 32, pàg. 237-250.

També s'ha avançat en el coneixement dels arxius i fons d'interès per a l'estudi de l'exili republicà en les societats d'acollida dels refugiats, a través de la bibliografia, les tesis i els reculls de fons.

Malgrat aquest avanç, les principals dificultats amb que es troben els investigadors de l'exili són la dispersió i fragmentació de les fons; una característica que identifica les fons de l'exili (nota Rubén Mirón, autor del treball *Fuentes archivísticas para el estudio sanitario del exiliado español en el sur de Francia (1936-1945)*.....).

Unes característiques que assenyalava Jordi Guixé (2003)⁸⁹ en el seu balanç "Fons per a l'estudi de l'exili republicà," inclòs al volum coordinat per Pujol el 2003, en que analitza els diversos arxius, tant els espanyols, com els departamentals francesos i els del país, alhora que assenyalava la manca de fons generals per al seu estudi, i deia que molts fons encara eren en mans privades.

El 2007, i pel que fa a la disponibilitat de fons de l'exili a Catalunya, Francesc Vilanova,⁹⁰ feia un balanç més optimista assenyalant que, tot i els buits documentals i arxivístics existents, s'havien posat a disposició noves fons d'informació als arxius i s'havia incrementat la donació d'arxius personals i familiars a institucions com l'Arxiu Nacional de Catalunya i l'Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià, que havien estirat del carro, així com també el Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI-UB) i la Biblioteca de Catalunya, principalment.

L'exili ha deixat doncs un rastre de papers cada cop més resseguible, que el fa estudiable més enllà de l'existència de fons orals, però l'accés a aquests malgrat tot presenta una dificultat afegida que cal considerar. La fama de tema difícil que precedeix el tema de l'exili doncs no es envà.

A França, que fou el país que rebé més immigrants, per a la reconstrucció de l'exili republicà s'ha d'assenyalar sobretot la importància dels arxius departamentals i els arxius nacionals i ministerials.

Una guia detallada per al coneixement dels arxius i les fons francesos la trobem en el treball de Dolores Fernández (2007),⁹¹ "Fuentes para el estudio del exilio republicano

---

⁸⁹ GUIXÉ, J. (2003), "Fons per a l'estudi de l'exili republicà," a PUJOL, E (coord.) (2003), *L'exili Català (1936-1939)*, Girona, Quaderns del Cercle, núm. 19, pàg. 54.

⁹⁰ VILANOVA, F. (2007), "Fuentes para el estudio del exilio catalán. Un balance provisional y parcial," *Migraciones y Exilios*, núm. 8, pàg. 137-148.

⁹¹ FERNÁNDEZ, D. (2007), "Fuentes para el estudio del exilio republicano español en Francia," *Migraciones y Exilio*, núm. 8. Els inventaris dels Arxius Nacionals són consultables a internet: www.archives-nationales.culture.gouv.fr. S'hi pot trobar, per exemple, els expedients policials, amb informació sobre associacions (1927-1940), grups organitzats de milicians espanyols refugiats a França el febrer de 1939, publicacions prohibides i dades sobre la situació política dels espanyols a la regió de Tolosa el 1944, instruccions ministerials sobre els esdeveniments a l'Estat espanyol (1934-1940), relats d'internats als camps francesos (1939-1940), organitzacions i partits polítics espanyols el 1948, informació sobre treballadors registrats. Fons pertanyents a les autoritats d'ocupació, en referència als espanyols, el cens dels republicans entre 1940 i 1941, o la situació d'aquests republicans entre 1940 i 1942; arxius sobre els refugiats a França i el seu retorn; documents sobre la resistència espanyola –fons Miguel Ángel Sanz-; estadístiques de deportació, informació del SERE...).

español en Francia” que ofereix un recull comentat de les fonts dels arxius, les biblioteques i els museus francesos més importants per a l'estudi de l'exili republicà. El gruix de la documentació dels Arxius Nacionals (distribuïts en tres seus) que interessa per a l'estudi de l'exili republicà es troba a París, al Centre Historique des Archives Nationales (CHAN). Els seus fons juntament amb els arxius dels ministeris d'Afers Exteriors i de l'Interior (també a París) són de gran interès per seguir l'evolució dels exiliats, dels grups polítics, el govern de la Generalitat a l'exili, els comitès d'ajuda als republicans (JARE i SERE), entre altres aspectes.

Els arxius departamentals tenint en compte que la majoria de departaments van acollir refugiats representen una important font de documentació encara poc coneguda. Els més interessants serien els del Pirineu Oriental.⁹² També considera els arxius municipals, que com els departamentals van estar lligats als camps d'internament o treball, i sobre els quals cada cop es major la documentació que es posa a disposició.

Com a referència complementària a l'anterior també pot ser útil l'exploració realitzada per Rubén Mirón (2015),⁹³ *Fuentes archivísticas para el estudio sanitario del exiliado español en el sur de Francia (1936-1945)*, en què aprofundeix en la descripció i utilitat d'alguns fons dels arxius nacionals i departamentals de França.

Els arxius espanyols que contenen més documentació en relació a l'exili republicà són el Archivo General de la Administración (AGA), el Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (AMAE), que de fet esta transferint aquests fons a l'AGA, els arxius militars, els arxius de la policia, el Archivo General de la Guerra Civil Española, i també la Fundación Pablo Iglesias.

D'especial interès és l'AGA, que conté els fons consulars, els de repatriació, i els expedients dels arxius JARE i SERE. L'article d'Alfons Dávila, Juan J. Lijarcio i Carmen Sierra,⁹⁴ *El exilio en los archivos de titularidad del Ministerio de Cultura*, que ofereixen un sumari dels fons que conté.

---

⁹² FERNÁNDEZ, D. (2007), “Fuentes para el estudio del exilio republicano...” op.cit., pàg. 60. S'extreu l'afirmació de BENNASSAR, B. (2005), *El infierno fuimos nosotros. La Guerra Civil española (1936-1942)*, Madrid, Taurus. Altres centres i arxius a considerar serien: el Servei Històric de l'Exercit de Terra o els arxius de la Prefecture de pólce; així com també el Centre d'Histoire Sociale du XXe siècle (CHS) i la Biblioteca de Documentació Internacional Contemporània (BDIC). Sense oblidar les col·leccions particulars i els testimonis.

⁹³ MIRON, R., *Fuentes archivísticas para el estudio sanitario del exiliado español en el sur de Francia (1936-1945)*, Universitat de València. Destaca la presencia de fons restituits per Rússia al Centre des Archives Contemporaines (CAC) de Fontainebleau dedicat en principi a la documentació posterior a 1958; la importància de la informació policial departamental, on es troben registres periodics dels refugiats dirigits al Ministeri de l'Interior, la qual tota junta podria considerar-se amb finalitats censals, o la informació derivada de la inspecció dels camps.

⁹⁴ DÁVILA, A.; LIJARCIO, J.J.; SIERRA, C. (2007), *El exilio en los archivos de titularidad del Ministerio de Cultura, Migraciones y Exilios*, núm. 8.

Cal destacar quant a la millora de l'accés als fons de l'exili de l'Amèrica llatina, la creació del Portal de Movimientos Migratorios Iberoamericanos a PARES (2008) per part dels Archivos Estatales del Ministerio de Educación Cultura, que ofereix una base de dades en línia que permet la localització dels espanyols i catalans que emigraren a Amèrica Llatina en època contemporània, que inclou l'exili de 1939, creada a partir de la cooperació d'arxius estatals espanyols amb els de Mèxic, Argentina, República Dominicana, Uruguay, d'on es van extreure les referències dels emigrants.

En una línia semblant també cal subratllar l'edició de col·leccions de fons de l'exili mexicà per part del Ministerio de Asuntos Exteriores, com l'índex onomàstic dels expedients personals del Comité Técnico de Ayuda a los Republicanos Españoles,⁹⁵ procedents de l'arxiu del SERE del fons de l'Institut Nacional d'Antropologia i Història (INAH), dipositats a l'AGA, que faciliten la localització d'emigrants, i que es van editar amb el propòsit explícit de superar l'enfoc que havia privilegiat l'estudi de l'elit de l'emigració republicana i afavorir l'estudi dels refugiats que *podríamos llamar del "común"*, és a dir, la majoria. O també els índexs onomàstics dels expedients personals de l'Arxiu de la JARE⁹⁶ dipositats a l'AGA.

A Catalunya cal destacar sobretot l'Arxiu Nacional de Catalunya que ha rebut importants donacions de fons privats, com els del PSUC, o personals (destaquem el d'Andreu i Abelló per la seva relació amb la JARE a Mèxic), i sobretot els papers de la Generalitat a l'exili donats per la fundació Sabino Arana (Arxiu del Partit Nacionalista Basc). I també el CEHI, que també ha rebut donacions de fons personals, dos dels quals tenen interès per al Baix Llobregat (Miquel Sanchis Ferrer i Josep Merles), i que se centra sobretot en les publicacions de l'exili; els hem consultat tots dos sense exhaurir-los. També l'Arxiu Montserrat Tarradellas i Macia i l'Arxiu Fundació Pi i Sunyer, que no hem consultat.

Cal esmentar també el fons testimonial i de documentació personal sobre l'experiència de l'exili que està aglutinant el Museu Memorial de l'Exili (MUME) a partir de donacions de particulars (exiliats i familiars), el qual posa a disposició dels investigadors i facilita el contacte amb els familiars que han donat la documentació, com ha estat en el nostre cas.

També la documentació que recopila l'Amical de Mauthausen, que compta amb una base de dades sobre els exiliats deportats als camps nazis, i un arxiu amb la documentació personal, quan s'ha localitzat, que acredita el pas dels exiliats pels esmentats camps i les comunicacions dels estats francès i alemany comunicant els decessos, i les compensacions econòmiques.

---

⁹⁵ ORDOÑEZ, M.M. (1997), *El Comité Técnico de Ayuda a los Republicanos Españoles: historia y documentos, 1939-1940*, Mexico, INAH.

⁹⁶ MAE (2006), *Índice de los documentos de la ayuda a los republicanos españoles en el exilio y del gobierno de la República en México*, Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores.

2.2.2 LES FONTS EN LA METODOLOGIA PLANTEJADA PER A L'ESTUDI DE CAS SOBRE L'EXILI A SANT FELIU DE LLOBREGAT I EL BAIX LLOBREGAT

L'estratègia d'utilització d'un ampli ventall de fonts complementàries per a l'abordatge de l'estudi de l'exili a Sant Feliu de Llobregat en els termes exposats a l'inici d'aquest bloc, ha comportat un procés d'exploració de fonts, no exempt de moltes rectificacions. La tria final que fem, i exposem a títol indicatiu per a altres estudis, de fonts útils per a l'estudi de l'exili local es el resultat doncs de l'experiència de l'estudi de cas, la qual ens ha permès dur a bon terme el treball proposat però que com s'ha dit anteriorment depèn molt de l'existència i qualitat de les fonts.

El punt de partida d'aquesta exploració són les fonts locals, i està orientada a resseguir les pistes que puguin existir sobre les persones que haurien abandonat la població arran de l'ocupació militar dels nacionals el gener de 1939, i que el motiu podria ser l'exili; principalment a través de fonts parcials diverses com el padró d'habitants de 1940, que registra els absents, i els expedients de lleva, on consten els mossos que són declarats pròfugs.

Alhora, la correspondència municipal pot proporcionar documents tan interessants com relacions de veïns que havien abandonat la població i no havien tornat encara els primers mesos de 1939, com ha estat en el cas de Sant Feliu de Llobregat (molt extensa i detallada), la qual va donar peu a la confecció en els darrers anys d'un llistat parcial d'exiliats que ha estat el punt de partida del nostre treball. O directament una relació d'exiliats (que caldria verificar) com la que hem vist, gràcies a Roser Calpe, que n'és la responsable a l'Arxiu Històric de Sant Vicenç dels Horts, confeccionada en aquest cas per la Guàrdia Civil, en què s'especifica el país d'acollida.

També els informes sòcio-polítics d'alcaldia són d'interès per a la confecció de llistats potencials exiliats, i ocasionalment ens poden proporcionar exiliats directes; a més dels informes individuals i els referits a tota classe de funcionaris, hi podem trobar, per exemple, com ha estat a Sant Feliu, relacions de treballadors absents dels seus llocs de treball, entre els quals significativament diversos dels que havien format part dels comitès de control de fàbrica.

La causa general, pel que fa a les fonts judicials, també ens dóna notícia dels que van marxar; s'hi pot trobar, per exemple, alguna relació dels principals *huídos* (a verificar), amb anotació fins i tot del país on es rumorejava que es trobaven.

Amb aquestes dades es van elaborant llistats amb noms que es van descartant o confirmant com a exiliats a mesura que les anem confrontant amb altres fonts que ens ho permetin.

Per verificar (i documentar) el fet de l'exili cal recórrer majoritàriament a altres fonts, sobretot les de l'exili (els llistats de refugiats als camps francesos de l'ANC, el portal...), però també als testimonis orals, que són igualment una via important de verificació; en el nostre treball han tingut un paper secundari, tot i que n'hem emprat, i, d'altra banda, una part dels exiliats del llistat parcial existent del qual partíem havien

estat obtinguts a través de testimonis orals. També cal tenir en compte les fonts secundàries, especialment la bibliografia general especialitzada, com la que recull les dades sobre els deportats als camps nazis, i algun diccionari d'exiliats i del moviment obrer, i la premsa (notícies biogràfiques, obituaris, buidats de necrològiques de la premsa editada a França, o a d'altres països).

Les fonts locals, sobretot la correspondència i els informes, també poden proporcionar notícia directa d'exiliats, a través, per exemple, de peticions de garanties per part de veïns i soldats de la retirada que volen tornar, o de peticions per part d'alguna ambaixada d'informes a l'Ajuntament sobre la conveniència de deixar entrar alguns refugiats al seu país, entre altres circumstàncies que hem trobat documentades a Sant Feliu de Llobregat. També en els expedients de pròfugs es pot trobar declaracions de familiars que donen fe que el soldat en qüestió es troba *huído* a França.

Els judicis sumaríssims de postguerra, pel que fa a les fonts judicials, també són una font d'interès per obtenir nous exiliats, ja que els que es van repatriar sovint van ser objecte de judici sumaríssim, i a través de la seva documentació se'n pot tenir notícia i relats; en canvi, no sempre han estat tan útils per descartar o confirmar el pas i estada a França de veïns que les fonts orals l'havien testimoniats, sobretot pel que fa a l'exili de curta durada.

Per documentar els exiliats i contextualitzar-los en el període de la República i la Guerra cal consultar les fonts locals anteriors al gener de 1939, però també ens ajuden les fonts judicials de postguerra. Entre les primeres són d'especial interès el padró d'habitants de 1936, referit a tota la població i especialment ric en dades que ens acosten al perfil de les persones, les actes de l'Ajuntament i la informació electoral, la documentació del Comitè de Milícies Antifeixistes, i la documentació recuperada dels anomenats Papers de Salamanca, referida a formació de partits i sindicats i els seus membres, entre d'altra. Pel que fa a les segones, els sumaris de postguerra són d'interès perquè aporten els antecedents polítics dels processats des de l'octubre de 1934. I òbviament també cal considerar la documentació personal que pugui existir als diferents arxius, i la premsa i la bibliografia que en reculli notícies.

La geografia de l'exili la podem reconstruir sobretot a través de les fonts de l'exili; principalment, el Portal de Movimientos Migratorios Iberoamericanos; la documentació que es troba principalment a l'AGA, com els expedients de la JARE, i al MAE (molta de la qual està passant a l'AGA), com els fons consulars; els fons de l'ANC, així com també els llistats de passatgers dels vaixells de França cap a Amèrica i Àfrica, molts dels quals són consultables *on line* al web de la Fundació Pablo Iglesias.

Per a l'establiment del retorn s'han mostrat útils en certa mesura les fonts locals (correspondència i informes d'alcaldia) i els sumaríssims de postguerra, i, sobretot els expedients de repatriació i els fons consulars.

De manera succinta, relacionem tot seguit els arxius i les fonts específiques que s'han emprat per reconstruir el fenomen de l'exili a Sant Feliu de Llobregat.

Fons d'arxiu generades per l'administració espanyola i local

Les fonts locals:

- . El padró d'habitants de 1940
- . La documentació de lleves, 1936-1942
- . La correspondència municipal, especialment a partir de 1939-1945
- . Els informes político socials d'alcaldia, *Les fonts judicials:*
  - . La Causa General; en el nostre cas, tant la versió penjada al web de l'Arxiu HCBLl com la que es troba a PARES (Fons Fiscalia Tribunal Suprem).
  - . Els sumaris de l'Arxiu del Tribunal Militar, si tenen relació amb els exiliats, on trobem també molts informes de Falange i la guardià civil.
  - . Els Expedients de Responsabilitats Polítiques (si n'hi ha que corresponguin a exiliats)

Fons de l'Archivo General de la Administración (AGA):

- . Els expedients de repatriació (els posem aquí tot i que les sol·licituds es presenten als consolats d'Espanya a l'exterior), que poden tenir reflex també en la causa general
- . Els fons consular (els quals tot just hem pogut començar a consultar)

Fons d'arxiu generades a l'exili, accessibles des de Catalunya i Espanya:

Arxiu Nacional de Catalunya:

- . Fons Generalitat de Catalunya (Exili), que conté la documentació produïda per la Generalitat a l'exili (anys 1939-1940), i el qual no hem exhaurit. Hem consultat sobretot la documentació derivada de l'assistència social als refugiats.
- . Els llistats dels refugiats als camps d'internament francesos, dipositats a l'ANC com a fons de complement. N'hi ha sobre els camps d'Argelers, Sant Cebrià, Barcarès i Agde; aquest darrer, procedent dels Archives Départementales de l'Hérault, ha estat especialment prolífic.
- . Fons AGE, per a l'exili a Rússia
- . Fons PSUC

Pares. Portal de Archivos españoles:

- . Portal de Movimientos Migratorios Iberoamericanos per a l'exili a Amèrica.

Fons de l'Archivo General de la Administración (AGA):

. Expedients JARE

Les fonts de caràcter personal que puguin existir en relació als exiliats de cada indret:

. Ens referim a un tipus de fonts fràgils i molt divers que va des de l'existència de possibles fons personals dipositats en arxius (cartes, diaris, articles escrits en periòdics de l'exili, documents d'identificació, fotografies...), a memòries inèdites o el testimoni oral a través d'entrevistes que puguin existir o de nova realització a familiars d'exiliats o a ells mateixos més excepcionalment, i a través de les quals es pot arribar a obtenir també documents.

Són unes fonts molt importants i insubstituïbles per reconstruir l'experiència de l'exili i les trajectòries individuals. Les possibilitats d'entrevistar a testimonis de l'exili de primera generació és avui molt escassa, no així encara per als de segona i tercera, es a dir els fills i nets.

Les fonts de caire personal emprades a l'estudi de cas de Sant Feliu les esmentem en el treball.

2.2.2.2 LES FONTS SECUNDÀRIES

Cal considerar també com a suport tota la bibliografia local, comarcal i general d'interès que hi pugui haver per contextualitzar el període de la República, Guerra Civil i franquisme, i totes aquelles monografies i obres generals que contenen informació sobre els exiliats, en aquest cas santfeliuencs, entre les quals diccionaris del moviment obrer, dels catalans a Amèrica, i altres compilacions susceptibles de contenir notícies biogràfiques sobre exiliats, així com articles biogràfics, biografies i memòries.

Pel que fa a la premsa, només hem pogut fer petites incursions, però són de gran interès les cròniques locals a la premsa general, quan existeixen, i la premsa local i comarcal, així com la política i sindical; cal dir però que només hem fet per a l'estudi de cas petites incursions per manca de temps; es un treball de documentació que resta doncs per fer.

III L'ESTUDI DE CAS: L'EXILI DE 1939 A SANT FELIU DE LLOBREGAT

1. EL PUNT DE PARTIDA I LA NOSTRA APROXIMACIÓ

L'exili republicà de 1939 a Sant Feliu de Llobregat no compta amb cap estudi de conjunt ni ha estat investigat de manera sistemàtica, però sí que ha estat objecte d'interès per part d'historiadors com Josep Maria Gelabert i Jordi Amigó, i d'algun estudiant, les recerques dels quals sumades a les d'un altre llistat d'exiliats original molt extens, localitzat a partir d'un treball de recerca de batxillerat sobre la postguerra, i als d'algun altre document obtingut per l'Arxiu Comarcal del Baix Llobregat (ACBL), que inclou els Fons de l'Ajuntament de Sant Feliu (FASFL), van permetre elaborar un ampli llistat parcial d'exiliats. Aquests llistats, l'original i el reelaborat, els quals presentem i comentem una mica més endavant són el nostre punt de partida.

Pel que fa a la bibliografia que es refereix a l'exili i als exiliats, reduïda, cal esmentar el treball de recerca de batxillerat de Javier Navarro⁹⁷ sobre els santfeliuencs deportats als camps nazis, i una monografia sobre repressió femenina de Neus Riba⁹⁸ que inclou un apartat sobre l'exili santfeliuenc amb algunes exiliades que van retornar a Sant Feliu al llarg del 1939. Així mateix, existeixen diversos articles biogràfics com els de Mari Luz Retuerta⁹⁹ sobre Joan Subirachs (exfederal i rabassaire) i Joan Ferran (federal i cenetista), ambdós amb un brevíssim exili, inclosos en la sèrie d'aquesta autora sobre maçons, i sobre l'anarquista Joan Peñalver, que està basat en una entrevista realitzada pel personal de l'ACBL al seu fill Helios Peñalver. També hi ha el de Caterina Riba¹⁰⁰ sobre Neus Pérez Susín, així com d'altres de més breus, i diverses entrades/notícies biogràfiques sobre altres exiliats en diccionaris i webs, esmentats anteriorment en l'estat de la qüestió bibliogràfica de la comarca, així com notes de premsa (com necrològiques), que anem citant al llarg del treball. Destaquem les petites biografies dels germans Conrado, Asteri i Wisliano Marquez al web de la Fundació Pablo Iglésias;¹⁰¹ les entrades sobre Josep Marlés, Jesús Trabal, Francesc Villalba, Antoni Amigó Queraltó i Francesc Rojas al *Diccionari Biogràfic del Moviment Obrer als Països*

---

⁹⁷ Cal assenyalar el treball de recerca de batxillerat de NAVARRO, JAVIER (2012), *Camps de concentració nazis. Mauthausen: el camp dels espanyols*, pel que fa a la part que es refereix a Sant Feliu, ja que a partir de les dades de l'Amical Mauthausen, i la bibliografia especialitzada, actualitza el nombre de deportats santfeliuencs sabuts, que van passar de 3 a 6, alhora que va recollir el testimoni de familiars, amb entrevistes i documents, sobre la tràgica experiència dels santfeliuencs deportats.

⁹⁸ RIBAS, N. (2015), *Dones entre reixes, dins i fora de la presó. Les santfeliuencs i la repressió franquista (1939-1950)*, 6ª Beca Blanca Bardiera, Ajuntament de Sant Feliu, Arxiu Històric Comarcal del Baix Llobregat.

⁹⁹ RETUERTA, M.L. (2011), Joan Peñalver (1): un milicià de Sant Feliu a la Guerra Civil, i, Joan Peñalver (2). De Roses de Llobregat a Grenoble. Publicats al blog toies.wordpress.com.

¹⁰⁰ RIBA, C. (2005), *Dones de Sant Feliu de Llobregat. Les altres protagonistes de la Història*. Sant Feliu, Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, pàg. 124-127. També en parla SEGURA, I. (2008), *Guia de dones de Sant Feliu de Llobregat. Recorreguts històrics*.

¹⁰¹ Web: fpabloiglesias/es. Vegeu l'apartat 'Archivo y Biblioteca', dins del qual hi ha el *Diccionario Biográfico del Socialismo español*.

Catalans,¹⁰² les necrològiques fetes a França sobre Bernabeu Gràcia,¹⁰³ Antoni Amigó Queraltó,¹⁰⁴ i les entrades sobre Jesús Trabal, Antoni Trabal i Manuel Ibáñez al *Dictionnaire International des militants anarchistes*,¹⁰⁵ extretes de la *Enciclopedia Històrica del Anarquismo Español*¹⁰⁶ i dels diaris editats a França

Uns treballs i articles biogràfics, als quals cal afegir algunes petites, i no tant petites, memòries inèdites. Com a principal novetat destaquem els escrits del dirigent del PSUC, Josep Marlés,¹⁰⁷ de Sant Feliu de Llobregat, localitzats al fons personal que aquest polític té a la Biblioteca del Pavelló de la República. Són uns escrits formats, d'una banda, per 22 pàgines mecanografiades sota el títol *Juny de 1986. Recordant la meua militància al PSUC*, i de l'altra, per 3 més, sota l'epígraf *Entorn de la CNT*, els quals cobreixen la seva trajectòria política i actuació, a partir d'una afiliació inicial a la CNT com a treballador de la Hispano Suïssa (Barcelona), i una posterior militància en catalanisme separatista, fins a esdevenir un dirigent del PSUC durant la guerra, en què fou l'encarregat de crear i dirigir el PSUC comarcal quan ja era membre del Comitè de Milícies Antifeixistes de Sant Feliu de Llobregat.

Amb un interès local i comarcal és d'una gran utilitat la crònica escrita per l'alcalde republicà Tomàs Gaspà¹⁰⁸ sobre el període que presidí el Comitè de Milícies Antifeixistes i el que fou alcalde; es troba l'ACBL/FASFL i permet entreveure, tot i la brevetat, interioritats d'una situació política local molt condicionada per l'entorn. Volem destacar especialment per la proximitat i els detalls de vida quotidiana que ofereixen, les memòries inèdites que va escriure Erasme Marquez, quan ja era gran, a partir d'uns records molt vius sobre els anys de la Guerra que visqué a Sant Feliu i a l'exili.

---

¹⁰² MARTÍNEZ DE SAS, M.T.; PAGES, P. (2000) (coords.), *Diccionari del Moviment Obrer als Països Catalans*, Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

¹⁰³ Apareguda al diari tolosà *Espoir*, del 16 d'abril de 1967, i recollida al web estelnegre.org.

¹⁰⁴ Apareguda a *Solidaridad Obrera*, a París el maig de 1964.

¹⁰⁵ Vegeu *Dictionnaire International des militants anarchistes*, al web, militants-anarchistes.info. Antoni Trabal també té una entrada al web estelnegre.org.

¹⁰⁶ IÑÍGUEZ, m. (2008), *Enciclopedia Histórica del Anarquismo Español*, Vitoria, Asociación Isaac Puente, 3 vol.

¹⁰⁷ MARLES, Josep (1986), *Recordant la meua militància al PSUC (juny de 1986)*, i, *Entorn de la CNT*, memòries inèdites. Formen part del seu fons personal dipositat al CRAI, Biblioteca del Pavelló de la República (UB), FP (Marlés). Està format per documentació personal i correspondència que abasta els anys 1935-1985, i que Josep Marlés va donar al CEHI. Conté principalment escrits polítics, articles de premsa, i correspondència amb altres dirigents i polítics; documentació que no s'ha utilitzat per a aquest treball i que mereix un estudi de cara a completar una possible biografia o edició d'escrits polítics. Hi ha documents fotogràfics de tota la família, amb el pare, Ramon Marles, al capdavant, a l'exili a França i Bèlgica durant la dictadura de Primo de Rivera, al costa de Ventura Gasol. El seu germà, Joaquim Marles, també hi té un fons personal.

¹⁰⁸ GASPÀ, Tomàs, Crònica inèdita (sense data i títol); dipositada a l' ACBL. FASFL, Fons Llorenç Sans, Carpeta de Tomàs Gaspà, (1936-1939). Es tracta d'una crònica de 15 pàgines, sense títol, que Tomàs degué fer a mans de Llorenç Sans. Hi ha un full inicial afegit, redactat pel gendre de Tomàs Gaspà, Enric, on aquest amb motiu de la mort de Gaspà glosa la seva figura i el seu retorn definitiu per ser enterrat a Sant Feliu. També hi ha felicitacions de Nadal que s'enviaren mútuament les famílies de Tomàs Gaspà i Llorenç Sans.

A través de les memòries d'Erasme Marquez,¹⁰⁹ que tenia dotze anys quan s'exilià amb la seva família, coneixem amb una major proximitat molts detalls de la vida quotidiana del Sant Feliu de la Guerra, i l'experiència d'una família a l'exili. Són unes memòries escrites a partir d'uns records molts vius, i que conserva el seu net Carles Marquez, les quals ens permeten transitar per tot el període, des de Sant Feliu a l'exili, i que hem obtingut per la mediació generosa de Jordi Amigó.

També és una novetat el dietari manuscrit (escrit amb breuetat) de la retirada des de Barcelona d'Àngel Vidal,¹¹⁰ com a sergent dins la 1ª companyia del batalló de sapadors núm. 2 de defensa de costes, i els seus primers temps a França formant part de diversos batallons de treballadors arreu de França, fins a establir-se pel seu compte a Sarlat amb la seva esposa Manuela Rebolleda, una teixidora, i la seva filla Antònia, el qual ens va proporcionar amb tota classe de facilitats Miquel Serrano del Museu Memorial de l'Exili, on es troba dipositat.

En curs d'edició, prèvia traducció del francès, es troben unes altres memòries d'interès de les quals depassen l'àmbit local/comarcal, les de Joan Peñalver, escrites pel seu fill Helios Peñalver,¹¹¹ i que es troben incloses en el llibre *¡A Zaragoza o al Charco!: Aragon 1936-1938. Recits de protagonistes libertaires*, que recull la participació de diferents anarquistes al front d'Aragó, entre ells, Joan Peñalver com a cap d'una centúria de la columna Ortiz.

L'estudi de cas que presentem, vol començar a cobrir el buit existent oferint una primera interpretació de conjunt (aproximació) a l'exili santfeliuenc; alhora que com un primer treball sistemàtic sobre l'exili local al Baix Llobregat, vol crear un precedent per a d'altres possibles treballs.

La seva realització ha tingut un component experimental en la mesura que hem posat a prova una metodologia i unes fonts, descrites anteriorment, per intentar respondre al repte d'establir una globalitat prou representativa de l'exili santfeliuenc, i durant la realització del treball hem hagut de fer moltes rectificacions i abandonar vies que resultaven poc fèrtils per obtenir fonts i resultats suficients.

---

¹⁰⁹ MÀRQUEZ, Erasme (2005), *Recordando. Memorias de un sanfeliuense*. Consta de 104 pàgines escrites a la seva vellesa, en què les pàgines que més interessen són les relatives a les descripcions de Sant Feliu i els llocs de l'exili, així com dels fets i situacions, que observà i va viure en primera persona.

¹¹⁰ VIDAL, Àngel (26/1/1939-25/12/1941), *Dietari de la retirada i l'exili d'Àngel Vidal Ramona (Sant Feliu de Llobregat, 1903-Sarlat 1996)*. Aquest dietari, manuscrit, i altra documentació personal foren dipositats al Museu Memorial de l'Exili per la seva filla Antoinette Vidal.

¹¹¹ PEÑALVER, Helios (2016), *Histoire de Juan Peñalver Fernández: de la poussière de Mazzarrón aux neiges des Alpes. Vie, exil et mort d'un libertaire*, dins LES GIMENOLOGUES (20016), *¡A Zaragoza o al Charco!: Aragon 1936-1938. Recits de protagonistes libertaires*, Montreuil, l'Insomniaque. Es tracta d'unes memòries, d'unes 200 pàgines, recollides i escrites pel seu fill Helios Peñalver, nascut a l'exili, que han estat editades a França, i que l'Arxiu Històric Comarcal de Sant Feliu de Llobregat ha traduït i en prepara l'edició.

El nostre treball s'ha centrat a investigar els llistats preexistents d'exiliats parcials i a ampliar-los, a fi d'obtenir una nòmina consoldida d'exiliats; alhora que una mostra prou representativa de dades que permetin fer analitzable el fenomen de l'exili.

Del gruix santfeliuenc que participà en la retirada hem fet la distinció entre l'exili curt, aquell que va anar retornant abans del desembre de 1940, i el de llarga durada, el que va romandre en data posterior a l'esmentada, i quan ha estat possible hem fet la distinció dins d'aquest del que esdevingué permanent.

L'aplicació de la metodologia exposada en l'apartat anterior ha comportat una exhaustiva revisió de fonts per arribar al major nombre possible d'exiliats, tot i que continua essent un recompte parcial susceptible d'ampliació.

El punt de partida, com s'ha dit, han estat dos llistats preexistents parcials d'exiliats molt extensos: un d'original,¹¹² (Annex 2) que *strictu sensu* no podem prendre com una relació d'exiliats, ja que no ho diu enlloc, sinó que era una relació de persones que en aquell moment no havien tornat a casa, si bé cal suposar que les autoritats van fer el recompte dels que havien fugit per raons polítiques. Però aquelles absències podien obeir també a molts altres motius (camps concentració, presó, canvi de població, mort...). I un altre de reelaborat¹¹³ resultant de la modificació i ampliació de l'anterior (Annex 3). El llistat original fou localitzat dins la correspondència de l'Ajuntament de febrer de 1939 i formava part de la resposta del nou ajuntament franquista a una enquesta més àmplia sobre l'estat de la població; l'alcaldia referenciava 90 veïns que encara no havien tornat al municipi després de l'ocupació militar. Es tracta d'una relació força exhaustiva, amb expressió del domicili dels absents i dels familiars acompanyants, si era el cas (tot i que els fills en general no hi són relacionats) que s'ha demostrat incompleta però certa.

Aquest llistat original va ser modificat i ampliat per part dels historiadors Josep Maria Gelabert (JMG) i Jordi Amigó (JA), historiadors i arxivers respectivament dels arxius de Sant Feliu de Llobregat i Sant Just Desvern, amb aportacions pròpies, a partir d'investigacions i treballs amb fonts orals, i incorporacions procedents d'altres treballs

---

¹¹² ACBL. FASFL, Correspondència 1939, UI 110. Relación nº 4: *Relación de vecinos que no han regresado aún al pueblo, en la que se especifican sus domicilios*. Aquesta relació era la resposta al punt quatre d'una llarga enquesta que va demanar el tinent coronel comandant militar de Sant Feliu de Llobregat, el 31 de gener de 1939, sis dies després de l'ocupació de Sant Feliu, sobre la situació general a la ciutat, quant a transports, ferratges, existències, edificis disponibles per a allotjaments i localització de material de guerra, entre altres aspectes. Les respostes del qüestionari van ser enviades el 21 de febrer de 1939 per l'alcalde que presidia la Comissió Gestora, Enric Sabaté. Els veïns que no havien tornat eren 90.

¹¹³ ACBL. FASFL, *Relació d'exiliats santfeliuencs confeccionada per Jordi Amigó Barbeta i Josep Maria Gelabert Campos, a partir de documents d'arxiu, cartes personals i fonts orals*. Les cartes personals es refereixen sobretot a la correspondència que va mantenir l'avi de Josep Maria Gelabert, Francesc Campos Soriquera, exiliat a Saint Etienne, amb la seva àvia, mentre no s'hi retrobà. Jordi Amigó, Josep Maria Gelabert i M. Luz Morales, en relació a aquest llistat van presentar en una conferència un primer informe sobre els exiliats republicans de Sant Feliu de Llobregat, que va tenir lloc l'abril del 2013 en el marc d'un Cicle de Memòria Democràtica organitzat per la Universitat Social Lliure Autogestionada (USLA) de l'Ateneu Santfeliuenc. Es pot trobar a la xarxa d'arxius catalans, al web, xac.gencat.cat/web/.content/xac/01_continguts_arxius_comarcals/ac_baix_llobregat/01_home_acbl/actualitat/la_retirada_i_la_fugida/relacio_exilli.pdf.

de recerca, i de documents aportats a l'ACBL/FASFL, com el de la liquidació dels fons de la Col·lectiva Agrària de Treballadors de la Terra¹¹⁴ de Sant Feliu entre una vintena llarga de col·lectivistes que havien pres la decisió d'exiliar-se, que tingué lloc a Lladó poc abans de creuar frontera francesa, el 4 de febrer de 1939, i que va aportar de cop a la nòmina d'exiliats 28 noms (alguns ja coneguts).

La reelaboració del llistat original situava els exiliats en un nombre de 157 (Annex 3).

Tot i aquesta ampliació, el vam considerar com un llistat parcial susceptible de fer-lo créixer en nombre i diversitat, i es pot dir que fins al darrer moment hem localitzat nous exiliats. En canvi, d'altres veïns de Sant Feliu que des del començament hem tingut el convenciment que s'havien exiliat no hi ha hagut manera de confirmar-ne la condició d'exiliat, i queden doncs en una bossa d'una vintena de possibles exiliats que esperem poder confirmar, o descartar definitivament, més endavant amb altres fonts.

Hem considerat el llistat ampliat com prou acreditat, però no hem donat res per fet. I lògicament al llarg de la recerca han sorgit alguns dubtes. Alhora hem mantingut sempre a la vista el llistat original, del qual s'havien descartat alguns noms.

Bona part del treball d'exploració de les diverses fonts, iniciat amb les fonts locals, ha estat orientat a obtenir un llistat final consolidat el màxim d'ampli possible d'exiliats, identificats, que ens permeti conèixer i pugui ser representatiu de la globalitat de l'exili santfeliuenc; així com també a poder conèixer la geografia i les etapes d'aquest exili, amb les seves vicissituds i trajectòries.

L'accessibilitat limitada als papers de l'exili ha significat que no hàgim pogut consultar arxius, especialment els francesos, els que haurien interessat per a la majoria dels refugiats santfeliuencs, que de ben segur haurien permès ampliar la nòmina d'exiliats que hem pogut acreditar; únicament hem fet una breu consulta als Archives Departamentals des Pyrénées-Orientales a Perpinyà per la mediació de Miquel Serrano (MUME) que ens posà en contacte amb Magali Rieu, la qual accedí a cercar en les seves bases de dades del camp d'Argeles alguns possibles refugiats santfeliuencs, sense cap resultat positiu.

Es tracta d'un primer treball bàsic, i han quedat moltes facetes per explicar, de l'exili pròpiament dit i de les trajectòries individuals; La consulta dels arxius francesos és una tasca que deixem per a més endavant i que entre altres aspectes, ens pot ajudar a determinar la condició d'exiliats per a una bossa d'un bon nombre de possibles exiliats.

D'altra banda, tampoc hem pogut exhaurir els fons disponibles a Catalunya i l'Estat espanyol, cosa per la qual aquest treball el considerem com una primera aproximació a completar. Cal precisar també que ens hauria calgut disposar de més temps tot i que hem

---

¹¹⁴ACBL. FASBL, *Relación de las pesseset que habían en caja el día 23 de enero y repartides por todos los col·lectivistes que salieron de Rosas en toda la caravana y que se repartieron en la siguiente forma (...)*; és un document que al cap dels anys, Josep Torres, el tresorer de la Col·lectivitat va donar a l'ACBL.

intentat adaptar el temps disponible a l'obtenció d'uns resultats i d'una primera explicació de conjunt.

Pel que fa a l'obtenció de nous possibles exiliats i la seva confirmació han estat rellevants les fonts esmentades on hem trobat també la majoria dels exiliats que constaven ja en els llistats parcials dels quals partim. La seva confirmació a no ser que ja l'obtinguéssim d'aquesta coincidència s'ha fet a partir de confrontar aquests llistats amb les fonts de l'exili o les judicials (sumaris), principalment. Les fonts orals en aquest sentit no han tingut cap paper rellevant a diferència dels estudis que hem esmentat en l'apartat anterior. En concret les fonts principals han estat: els expedients de lleva, on consten els declarats pròfugs; el padró de 1940, on podem localitzar els residents absents, entre els quals pot haver-hi un bon nombre d'exiliats, els informes d'alcaldia on es poden trobar des de relacions confeccionades per les empreses, fabriques i tallers on es fa constar els membres que havien pertangut als comitès de fabrica especificant si són absents o no; la causa general on figura una relació confeccionada per l'ajuntament franquista dels membres del comitè i principals dirigents que han fugit a l'estranger, han estat les principals fonts d'obtenció de nous possibles exiliats i on hem trobat la majoria dels exiliats que constaven ja en els llistats parcials dels quals partim. La seva confirmació a no ser que ja l'obtinguéssim d'aquesta coincidència s'ha fet a partir de confrontar aquests llistats amb les fonts de l'exili o les judicials (sumaris), principalment. Les fonts orals en aquest sentit no han tingut el paper rellevant que han tingut en altres estudis que hem esmentat en l'apartat anterior. Tot i que cal tenir present que en el llistat parcial d'exiliats reelaborat, Josep Maria Gelabert i Jordi Amigó van incorporar una bona colla d'exiliats que van obtenir de les fonts orals. Per tant en el seu conjunt les fonts orals han tingut la seva importància.

A vegades aquestes mateixes fonts ens han ofert elles mateixes nous exiliats directes; als expedients de lleves s'hi pot trobar la declaració d'algun pare que situa el fill pròfug a França. Els informes d'alcaldia, d'una riquesa extraordinària també poden oferir exiliats directes a través per exemple de la sol·licituds d'informes sobre santfeliuencs refugiats per part d'un consolat, o de sol·licituds dels propis refugiats a l'alcalde. També la Correspondència ens ha ofert diversos exiliats directes.

Per a la identificació dels exiliats i la seva contextualització en el període de la República i la Guerra, en què els exiliats van ser molt actius, han estat molt útils les fonts locals anteriors al gener de 1939 i les fonts judicials de postguerra, i en concret els sumaris. Destaquem el padró municipal d'habitants de 1936, les actes i altra documentació del Comitè Local de Milícies Antifeixistes (com les factures i rebuts); el llibre de milícies i els expedients de lleva, on consten les dades personals, la correspondència, que hem anat espigolant i no hem exhaurit, i la documentació personal quan existeix. També han estat importants, les cròniques locals a la premsa general on s'informa de les composicions dels governs locals, obres generals i monografies que contenen informació sobre els exiliats santfeliuencs, diccionaris del moviment obrer i d'altres compilacions susceptibles de contenir notícies biogràfiques sobre exiliats de Sant Feliu, els articles biogràfics i les memòries. Cal remarcar però la

manca d'estudis polítics sobre la Segona República, i el desconeixement que existeix sobre els integrants de les formacions polítiques i sindicals.

La marxa de civils des de Sant Feliu o des d'altres llocs cap a França, així com la retirada militar de santfeliuencs, s'ha pogut il·lustrar amb alguns exemples a través de les fonts personals (memòries i dietari esmentats; testimonis diversos -gravacions existents i noves entrevistes-), i de manera més sumària a través de les fonts locals (sobretot els expedients de lleva, i en petita però significativa mesura també amb la correspondència municipal), les fonts judicials (alguns sumaris de postguerra); així com també amb alguns articles biogràfics.

L'entrada a França, la dispersió familiar i l'internament als camps francesos s'ha documentat amb les fonts esmentades anteriorment, la consulta de fonts de l'exili (els llistats de refugiats internats als camps francesos existents a l'Arxiu Nacional de Catalunya), i les fonts locals (correspondència, informes d'alcaldia, expedients de lleva), els sumaris, i la bibliografia.

El retorn de l'exili de curta durada i la repressió subsegüent l'hem pogut seguir a través dels sumaris i la documentació municipal (expedients de lleva, correspondència municipal i informes d'alcaldia), així com també amb notícies biogràfiques i testimonis.

La reemigració des de França de refugiats santfeliuencs a d'altres països s'ha pogut establir sobretot a través de les fonts de l'exili: expedients de la JARE (AGA) i altres documents provinents dels arxius del SERE i la JARE -índexs onomàstics disponibles a la Fundación Pablo Iglesias-, Portal Iberoamericano de Movimientos migratorios (dins de PARES) i llistats de passatgers que embarcaven, per als que van emigrar a Amèrica Llatina; i el fons AGE de l'Arxiu Nacional de Catalunya per a l'únic exiliat que hem tingut coneixement que reemigrà a Rússia.

Els expedients de la JARE dels que van reemigrar a Mèxic permeten il·lustrar encara que sigui amb brevetat l'arribada i l'adaptació dels santfeliuencs a la realitat mexicana (alguns tornaren a França). I a través de la documentació del fons AGE hem pogut conèixer breument la trajectòria d'aquest únic exiliat a Rússia.

Les vicissituds a què es veieren abocats els santfeliuencs sobretot en relació a l'ocupació alemanya de França en el context de la Segona Guerra Mundial s'ha documentat amb els escrits memorialístics, alguns petits relats inclosos als sumaris, testimonis, i microbiografies, entre altres. Pel que fa a la deportació als camps nazis, s'ha utilitzat l'esmentat treball inèdit de batxillerat sobre els deportats santfeliuencs, la bibliografia especialitzada existent sobre l'holocaust i la documentació de l'Amical de Mauthausen, i algun testimoni oral. La participació d'alguns santfeliuencs en la resistència i el maquisard l'hem documentat només a través de notícies i articles biogràfics, i algun testimoni oral.

De l'assentament dels santfeliuencs a França després de la Segona Guerra Mundial i dels reagrupaments familiars que es produïren també hem intentat donar-ne notícia; sobretot a través de testimonis orals, notícies biogràfics, necrològiques.

L'establiment del retorn l'hem pogut establir d'una manera prou representativa, tot i que cal aprofundir-hi, ja que en data de tancament del treball tot just havem començat a revisar els fons consulars de l'AGA. L'hem establert principalment a través dels expedients de repatriació (AGA), que tenen un reflex en la causa general, la qual hem comprovat amb sorpresa que roman oberta fins als anys setanta, els sumaris, i la documentació municipal (correspondència, informes d'alcaldia i expedients de lleva), així com també a través d'algunes notícies biogràfiques i notes de premsa.

Han estat poques les trajectòries individuals completes que hem pogut il·luminar de manera completa; han sigut les que les fonts consultades ens han permès, sense ànim de privilegiar-ne cap, i s'han d'entendre per tant com una categoria que en representa d'altres.

Un cas a part, respecte de la resta d'exiliats és Josep Merles, amb una trajectòria com a polític que depassa l'interès local/comarcal, com a membre vinculat a la cúpula del PSUC, i que dugué a terme, fins que se'n distancià, una missió política en vistes ja a la reorganització del partit i l'inici d'una acció clandestina a l'interior. Una trajectòria que es pot resseguir a través de la documentació del seu fons personal, i que mereix un estudi detingut per a una possible biografia.

En data de tancament del treball, el nombre d'exiliats documentats de la retirada inicial era de 262, el quals s'ha procurat de documentar en una sèrie d'ítems per poder analitzar les dades i extreure'n una explicació de la composició i de conjunt de l'exili santfeliuenc. El llistat obtingut continua però essent parcial, i esperem poder-lo completar posteriorment amb l'accés a fonts de l'exili que no hem pogut consultar. D'aquests 262 santfeliuencs inicials de la retirada se n'ha establert la temporalitat de l'exili a partir dels retorns, diferenciant un exili curt d'un de llarga durada, i els països d'acollida on es refugiaren.

Per contextualitzar els anys de República i Guerra a Sant Feliu de Llobregat, a més de la documentació d'arxiu que s'hagi pogut utilitzar, ens hem servit de la bibliografia de referència, la qual anirem citant puntualment. Per la manca de les actes dels consells municipals per al període de guerra, que van ser arrencades en marxar, han estat molt útils les cròniques que enviava Llorenç Sans a *La Publicitat*, una bona part de les quals M. Luz Retuerta havia resumit en fitxes i generosament ens ha deixat consultar; unes cròniques que el mateix Llorenç Sans, convertit amb el temps en cronista de la ciutat i dipositari d'un fons personal a l'AHCBL, va reescriure *amb més llibertat*, ampliades, durant la dictadura sota el pseudònim de Carles Flavià, a la revista, *Va i Ve*. El mateix valor han tingut les breus memòries o crònica inèdita de l'alcalde republicà Tomàs Gaspà sobre el període de Guerra i revolució i la seva gestió mediatitzada. Des d'una perspectiva més àeria i comarcal, sense baixar al detall de la vida política local, les memòries de Josep Merles es retroalimenten amb les de Gaspà.

Finalment volem deixar constància dels testimonis orals que de manera limitada hem entrevistat o utilitzat de gravacions anteriors, que són, sense pretendre-ho, majoritàriament de l'univers anarquista. Cal esmentar en primer terme, les entrevistes que ja existeixen a l'AHCBL, fetes a testimonis que protagonitzaren els fets, de gran valor per insubstituïbles: a **Josep Torres i Vallès** (president alguns anys de la CNT i tresorer de la Col·lectiva Agrària), **Joan Plana Bou** (cap del comitè de defensa); i també a **Helios Peñalver**, fill de Joan Peñalver Fernández, i redactor de les memòries sobre aquest; tots tres de la CNT. Són unes entrevistes que realitzà Mari Luz Retuerta, arxivera de l'AHCBL. Una entrevista que no hem pogut localitzar es la que realitzà la periodista Sàvia Creus a Neus Pérez Susín, una jove exiliada de les Joventuts Socialistes, que per un temps estigué al càrrec de la conselleria d'assistència social en el govern local al final de la guerra. A l'AHCBL també hi ha una entrevista feta a Carme Gaspà, filla de Tomàs Gaspà que no hem pogut escoltar.

Les noves entrevistes s'han realitzat majoritàriament a descendents d'exiliats; se n'han fet a: **Vicenta Cerdà Sunyer**, filla de Maria Sunyer Fajardo i Ramon Cerdà Perayra, exiliat i exterminat a Mauthausen, i alhora neta dels anarquistes Josep Torres (padrastre), ja esmentat, i la seva dona Laura Fajardo. A través de la Vicenta vam saber que el fill de Josep Torres i Laura Fajardo, **Llibert Torres Fajardo**, encara era viu i vivia a Perpinyà, i el vam anar a entrevistar. Tant la Vicenta, com la seva filla Núria Sevilla (neta i besnéta), han preservat la documentació personal que els queda, i ens l'han brindat com ho van fer a Javier Navarro, autor del treball dels deportats santfeliuencs als camps nazis. A **Alfons Ruano Llop**, encara viu, i fill d'Alfons Ruano Sánchez, destacat home d'acció de la CNT local, i de Maria Llop; només va acceptar tenir una conversa telefònica. A **Lluís Creus**, nebot de l'exiliat Joan Creus Cardona, del PSUC, i fill del germà de l'anterior, Lluís Creus Cardona, el qual fou represaliat per tenir el grau d'oficial a l'exercit republicà; també està emparentat per matrimoni amb els Caricchio i els Bisbal, dues altres famílies de la CNT que es van exiliar. A **J.M. Canyadell**, net de l'anarquista Antoni Vives, que va accedir a parlar telefònicament però no acaba contestant un guió de preguntes que vam preparar. També ens ha brindat el seu temps per parlar del seu avi anarquista exiliat, Francesc Campos Soriguera, **Josep Maria Gelabert**.

També vam entrevistar, tot i no ser exiliat, a **Pere Codorniu**, jove soldat i militant de les joventuts llibertàries durant la guerra, i fillastre d'un antic militant de la FAI de Sant Feliu de Llobregat Joaquim Salix. I finalment a **Joan Romagosa**, a casa del qual, quan ell era jove, s'allotjà puntualment Quico Sabaté, fet del qual informà un parent seu en un acte públic, i per mediació d'aquest vam poder parlar-hi.

Diversos d'aquests contactes ens els han facilitat des de l'ACBL Josep Maria Gelabert, al qual estic molt agraïda, així com també a Jordi Amigó i Mari Luz Retuerta.

En general, la majoria de fonts personals esmentades han estat infrautilitzades, de cara a poder cobrir els objectius del treball, i esperem donar-li un merescut lluïment més endavant.

1.1 COMENTARI SOBRE LA RELACIÓ NOMINAL OBTINGUDA D'EXILIATS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT

La nòmina d'exiliats que presentem a l'Annex1 amb l'enunciat, **Relació nominal d'exiliats de Sant Feliu de Llobregat**, amb un total inicial de 262 santfeliuencs que formaren part de la retirada és el resultat de la investigació dels llistats preexistents, l'original, a l'Annex 2, i la reelaboració realitzada pels historiadors Josep M. Gelabert (JMG) i Jordi Amigo (JA), a l'Annex 3, així com de la recerca realitzada, que ha comportat la incorporació d'un bon nombre de persones més que formaren part de la retirada inicial i de l'exili de llarga durada, així com l'exclusió d'algun d'ells.

La nòmina d'exiliats obtinguda, reelaborada i ampliada respecte de les preexistents, un cop identificats i investigats, s'han diferenciat de manera consecutiva en tres llistats en funció de la temporalitat del seu exili, a vegades brevíssim: un, per als exiliats de curta durada, en un nombre de 96, per als que retornen abans de desembre de 1940; un de segon per als exiliats de llarga durada, en un nombre de 147, que romanen a l'exili amb posterioritat al desembre de 1940, amb identificació, quan ha estat possible, de si esdevé permanent; i un de tercer format pels que, per ara, no hem pogut establir a quin grup pertanyien dels anteriors, en un nombre de 19.

La incorporació dels nous exiliats aporten més diversitat i nous noms rellevants de la vida política local, que no eren presents en els anteriors llistats. Això, canvia una mica la interpretació política d'aquella emigració, molt més associada a l'anarquisme del que fou en realitat, com mostren els apartats següents, i les dades de l'estat actual de la investigació, on la participació, a nivell de lideratge, dels militants socialistes i comunistes fou tant important com la dels anarquistes.

De la primera relació original, formada per 90 santfeliuencs i validada per la reelaboració posterior de JMG i JA (excepte en tres casos), en recollim 88; excloem, seguint el criteri de JMG i JA, a falta de resultats propis concloents, els germans Vicenç i Jaume Mallol Parladé, núm. 50 i núm. 51, respectivament, del llistat, sobre els quals plana el dubte de si arribaren a creuar la frontera amb la seva família.

Dels 88 restants, llevat de Vicenta Parlade i Rosa Coscoll Cortès (mare dels anteriors i dona de Jaume), la família Abelló- Ximenis (de tres membres), de Josep Mestres Mas, d'Arturo Outerelo Pazos i de la família Rigol-Ginesta, amb dos membres en aquest llistat, es a dir, 9, hem tingut notícia bibliogràfica, o be confirmació pròpia per altres fonts del seu exili.

La nostra conclusió doncs és que aquest llistat original que té la virtut d'aportar la informació comentada associada, és essencialment cert. Ara bé, és incomplet.

D'altra banda, cal dir que el nom del núm. 53, que correspon a la mare dels Mallol Parladé, seria Vicenta Parladé Ubach, en lloc de Vicenta Parladé Llopart. I el núm. 86, corresponent a Vicente Mayol Coscoll, que apareix vinculat a la família Ferrer-Colom, s'ha de relacionar amb la família Mallol- Parlade-Coscoll. Finalment, el nom del núm. 65, Roque Álvarez Latorre, seria en realitat Roque Álvarez Barbarrosa, nom amb que l'hem posat a la nostra relació.

La reelaboració del llistat original per part de JMG i JA amplià, amb alguna modificació, la relació a 157.

D'aquests 157 santfeliuencs, numerats, com es pot veure a l'Annex 3, n'hi ha 5 de repetits que hem exclòs, així com també un altre que era de fora de Sant Feliu (Joan Cerdà Perayra). També hem exclòs el núm. 127, corresponent a Pere Coscoll Xandri,¹¹⁵ després de consultar el procés judicial a que fou sotmès, ja que es presentà als nacionals al sector de llevant el març de 1939. Les fonts també ens han portat a concloure que el núm. 100. Lluís Barbó Foch i el núm. 60. Lluís Carbó són la mateixa persona: Lluís Carbó Foch.

D'altra banda, 7 exiliats d'aquest llistat només tenen un cognom: núm. 18. Ibáñez (1), núm. 19. Ibáñez (2), núm. 24. Jimeno, núm. 133. Fanes, núm. 134. Fontanet, núm. 144, Raval, i núm. 150, Rojas. Tres d'ells poden correspondre a tres dels exiliats que hem localitzat: Manuel Ibáñez Ventura, Francesc Rojas Castilla, i Francesc Fontanet. L'altra Ibáñez, i Fanés podrien coincidir amb dos dels possibles exiliats que ens han quedat per poder confirmar, però els excloem de la relació consolidada que oferim, pendent de confirmació.

En el seu conjunt, llevat dels casos esmentats, hem incorporat del llistat reelaborat les noves aportacions, alhora que hem recuperat del llistat històric a Pere Alomà Dordal, descartat en el reelaborat, ja que n'hem comprovat el seu pas a França.

La decisió que ens ha fet dubtar més respecte a aquests dos llistats és la inclusió (al primer) o exclusió (al segon) dels germans Vicenç i Jaume Mallol Parladé, ja que al document de la Col·lectiva Agrària també hi surten relacionats com a punt d'exiliar-se un Jaime Mayoll (sic) com a col·lectivista que rep la seva part de liquidació, i un Vicente Mayol, a part, que rep junt a Juan Serbelló una aportació amb aquesta anotació: *Estas ocho mil pesetas fueron dadas por llegar en Francia.*¹¹⁶ Malgrat aquesta evidència, i això es el motiu de l'exclusió, JMG hauria tingut notícia, per font oral, que en realitat els dos germans haurien estat amagats en algun indret que els van oferir amb la recomanació que no es moguessin d'allà, cosa que no feren i que en presentant-se al cap d'un temps a Sant Feliu els valgué la detenció per la Guardia Civil i els conseqüents judicis sumaríssims que acabaren en sentències de mort executades al Camp de la Bota. En canvi, es mantingué al llistat la mare, Vicenta Parladé, i la dona de Jaume, Rosa Coscoll, així com el seu fill Vivenç (soldat i pròfug exiliat).

La consulta dels quatre sumaris existents sobre aquesta família, tota ella processada, excepte el fill de Jaume i Rosa (aquest sí inclòs al llistat d'exiliats), no ens ha aportat cap prova sobre aquesta qüestió; en cap s'esmenta el pas a França, o el retorn d'algun d'ells; com tampoc es diu res sobre on havien estat. Cal dir que en altres sumaris que hem consultat per obtenir informació/confirmació del fet de l'exili, com els d'Agustí Vilar Roca o Antoni Estrada Barés, també obtinguts per font oral, tampoc hi hem trobat reflectida aquesta informació; i, en canvi, en d'altres hem obtingut una detallada informació i algun relat sobre aquest fet. Pel que hem vist se'n deixa constància sobretot quan convé al contingut del procés.

En tot cas, la seva inclusió o exclusió, no comprometen els resultats de l'exili de llarga durada.

El nombre de santfeliuencs que participaren en la retirada, com hem dit, ha quedat establert en data de tancament del treball, a 262, dels quals, un cop investigats els retorns i aplicats els

---

¹¹⁵ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumari 22090.

¹¹⁶ ACBL. FASFL, *Relación de las pesetas que habían en caja el día 23 de enero y repartidas por todos los col·lectivistas que salieron de Rosas en toda la caravana y que se repartieron en la siguiente forma (...).*

criteris de curta i llarga durada, 147 són els que conformen l'exili de llarga durada, grup dins del qual quan s'ha tingut informació s'ha diferenciat l'exili que esdevingué permanent.

Pel que fa als llistats que presentem (Annex 1), a l'exili de **curta durada**, a la columna que correspon, posem la **data** concreta de retorn, quan se sap, i posem un **Sí** quan només sabem que tornà abans de desembre de 1940. Al de **llarga durada**, quan se sap la **data** concreta de retorn es posa aquesta; si formà part de l'exili permanent es posa **No retorna**; i quan només sabem que romaní a l'exili després de desembre de 1941, es posa **Sí**.

Al llistat dels que no hem pogut determinar com a exiliats de curta o llarga durada posem un s/d respecte al retorn a ambdues columnes possibles de retorn.

S'ha procurat, com hem dit, documentar els exiliats amb una sèrie de dades bàsiques, com són l'edat, el lloc de naixement, la professió, la condició de soldat o civil, l'afiliació sindical i política, i el paper que tingué, i la seva destinació a l'exili, entre altres; una tasca que no s'ha pogut completar però que ja ens ofereix prou dades per assenyalar unes tendències.

2. ANTECEDENTS I CONTEXT HISTÒRIC

Sant Feliu de Llobregat tenia a l'època de la Segona República 6.827 habitants, segons el padró de 1936, i la vida associativa havia tingut un gran desplegament. Des de 1835 era cap de partit judicial, i com a tal aplegava la majoria de municipis de la comarca posterior (1936); per aquesta capitalitat havia concentrat serveis que la comarcalització del territori va afermar. D'altra banda, des de 1929, a les acaballes de la dictadura de Primo de Rivera, gaudia del títol de ciutat, concedit per Alfons XIII, arran de l'existència a Sant Feliu d'algunes propietats de l'aristocràcia (palau Falguera dels marquesos de Castellbell i palau de la Torre Blanca de la comtessa d'Alcubierre).

Era un centre amb tradició republicana alhora que amb presència tradicionalista, i l'alcalde republicà, Josep Santos, un paleta de professió, hi governava amb continuïtat des de les eleccions del 12 d'abril de 1931. La revalidació de la seva candidatura en les eleccions municipals de febrer de 1934,¹¹⁷ li va valdre un homenatge en què assistiren Lluís Companys i Ventura Gasol.

Amb anterioritat a la proclamació de la República, i com a reacció a la supressió de la Mancomunitat per part de la dictadura de Primo de Rivera, cal assenyalar, més enllà de l'habitual d'aquest període marcat pel govern local dels majors contribuents, la unió patriòtica i un sindicat lliure, la participació de la saga familiar santfeliuena dels Merles en el complot frustrat de Prats de Molló, per part d'un grup d'Estat Català a l'exili (França i Bèlgica). Amb la proclamació de la República el 1931, Ramon Merles Farre fou regidor del nou ajuntament de Barcelona. Els germans Josep i Joaquim Merles posteriorment s'escindiren de la formació i amb els sectors més obreristes ingressaren al

---

¹¹⁷ Vegeu GELABERT, J.M. (2002), "Dictadura, República i Guerra Civil", dins RETUERTA, M.L.; SANMARTÍ, C. (coord.), *Sant Feliu de Llobregat. Identitat i Història, Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat*, pàg. 260-262.

Partit Català Proletari, del qual Josep Marlés fou secretari fins poc abans dels fets d'octubre de 1934, en desacord amb la col·laboració amb Dencàs.

Arran del conflicte agrari de 1934 i de l'entrada al govern de Lerroux de ministres de la dreta antirepublicana i antiautonomista (CEDA), esclatà la revolta catalana, i la participació de santfeliuencs en els fets del 6 d'octubre fou notòria, amb participació del cap del sometent local i del jutge municipal,¹¹⁸ i d'una trentena de santfeliuencs afiliats als escamots, entre els quals Jaume Claramunt Rovira;¹¹⁹ els dos primers foren destituïts i el tercer empresonat al vaixell Uruguay.

Quan el 16 de febrer del 1936 es van convocar noves eleccions generals el clima de divisió ja era irrecuperable en el conjunt de l'Estat a causa de la decepció de l'obrerisme més radical pel reformisme republicà i de la pèrdua de privilegis per part de les classes poderoses. Esquerrers i dretes s'alinearen en dos fronts, el Front d'Esquerrers Popular i el Front Català d'Ordre. La campanya es produí amb una gran mobilització popular i amb incidents a causa del clima de crispació.

Amb la victòria de les esquerres es van restituir els ajuntaments democràticament elegits el gener de 1934 i el govern de la Generalitat, que havien estat suspesos arran dels fets d'octubre. A Sant Feliu la suspensió no es va arribar a produir, i hi hagué continuïtat.¹²⁰

Tres mesos després, l'abril de 1936, tenia lloc a Sant Feliu la fundació d'un nou sindicat, la UGT,¹²¹ que reuní com a socis fundadors, socialistes arribats als anys vint com els germans Marquez (Conrado –tresorer-, Asteri i Wisliano, Ovidio), o Ubaldo Fraga (president), i socialistes catalans com Jaume Elias Figueras (comptador), Joan Sangüesa Subiron (vici-president), o d'altres com Joan Pie Juncosa, Francesc Balboa Mestres, Joan Vicenç Caparrós, Amadeu Noguera Pujol i Miquel Noguera Tardà, entre d'altres d'un llistat de 66 socis fundadors, com Josep Pelegrí Valls, que morí al front, o Antoni Soler Villaba, que no s'exilià i fou objecte repressió.

Fins aleshores la CNT era l'únic sindicat, la consolidació del qual s'havia produït al llarg del primer terç de segle arran del context d'eclosió sindical dels anys 1918-1919, en què es produí la reconversió del model de societat d'ofici de la Societat Obrera d'Oficis Varis de Sant Feliu a sindicat únic (1918).

---

¹¹⁸ Op.cit., pàg.263-265.

¹¹⁹ LÓPEZ, M. (2010), *Els Fets del 6 d'Octubre de 1934*, Barcelona, Editorial Base. Vegeu l'Annex 2, Relació de detinguts i empresonats per la insurrecció d'octubre entre octubre de 1934 i gener de 1935 (web, editorialbase.cat/fitxers/FetsOctubre_Annex2.pdf).

¹²⁰ GELABERT, J.M. (2002), "Dictadura, República i Guerra Civil," op.cit., pàg. 265.

¹²¹ Al *Libro Registro de Socios del Sindicato Obrero de San Feliu de Llobregat* figuren els 66 socis fundadors, encapçalats per Conrado Marquez i seguit aquest per Josep Pelegrí Valls, Ubaldo Fraga Sicília i Jaume Elias Figueras. Entre ells també hi ha la resta dels germans Marquez, Ovidi, Asteri, i Wisliano. La primera junta directiva s'elegí l'1 d'abril de 1936 a la seu del nou sindicat, la Casa del Pueblo, al carrer Laureà Miró, i el Llibre de socis fou presentat per a la seva habilitació a la Delegació del Treball de la Generalitat el 4 d'abril de 1936. Aquest document, procedent de l'Arxiu General de la Guerra Civil Espanyola de Salamanca, ens l'ha cedit el net de Wisliano, Carles Màrquez, i no hi consta la topografia arxivística.

Al cap d'uns mesos, però, un cop d'estat militar posava fi a l'evolució democràtica de la República.

2.1 GUERRA I REVOLUCIÓ (1936-1939)

El 17 de juliol s'iniciava al Marroc, amb Franco al capdavant de l'exercit colonial a l'Àfrica, un cop d'estat contra el govern de la República. El 18 de juliol, els rumors i notícies de sedició a la Península van posar en guardià la Generalitat, els partits d'esquerres, i sobretot els sindicats obrers, que van reclamar armament per poder combatre la insurrecció que previsiblement també s'havia de produir a Barcelona, com així fou, capitanejada pel general Goded.

A Sant Feliu es van reunir al centre d'ERC, que presidia Tomàs Gaspà, fill de l'alcalde republicà Josep Gaspà, a les 10 de la nit. Hi feren cap la resta de forces polítiques i sindicals. I junts van constituir el Comitè Antifeixista de Sant Feliu de Llobregat. A la nit van formar patrulles que vigilaven la ciutat. Disposaven d'algunes armes, i van controlar tots els punts d'entrada de la ciutat, i es vigilava els centres de dreta.¹²²

Molts militants i simpatitzants de sindicats i partits es van presentar a les respectives seus, amb armes si en tenien, i es van posar a disposició d'aquell comitè. Segons Josep Torres,¹²³ antic militant de la CNT, al local del sindicat es van presentar unes 100 persones. Entre elles, Joan Plana Bou,¹²⁴ que, com Joan Peñalver,¹²⁵ que formava part dels quadres confederals, estava previngut per la seva relació amb el sindicat de l'espectacle de la CNT.

Quan l'endemà, dia 19, a Barcelona, les tropes sortiren de les casernes i s'inicià el xoc armat, grups de santfeliuencs, sobretot de la CNT, així com d'altres poblacions de la comarca, van córrer cap a Barcelona a ajudar a aturar el cop. Segons J.M Gelabert¹²⁶ i Helios Peñalver,¹²⁷ que diu que la majoria de cenetistes santfeliuencs tenien armes, i els que no les havien anat a cercar al bar La Tranquilidad del Paral·lel, grups d'anarquistes van acudir amb camions a la caserna de Pedralbes de Barcelona per agafar armament i distribuir-lo.

Entre aquests santfeliuencs, a més de Joan Peñalver, dels quadres de defensa de la CNT, Alfons Ruano Sánchez¹²⁸ un dels principals homes d'acció de la CNT a Sant Feliu, que va posar a disposició el seu cotxe i va quedar inutilitzat en els enfrontaments; però

---

¹²² Ens basem en la Crònica inèdita de Tomàs Gaspà, op.cit.; d'altra banda, els testimonis de Josep Torres i Joan Plana Bou, de la CNT, coincideixen amb aquesta explicació.

¹²³ ACBL.FASFL, Entrevista a Josep Torres, Abril de 1989.

¹²⁴ ACBL.FASBL, Entrevista a Joan Plana Bou, 12-4-1989.

¹²⁵ RETUERTA, M.L. (2011), *Joan Peñalver (1): un milicià de Sant Feliu a la Guerra Civil*, op.cit.

¹²⁶ GELABERT, J.M. (2002), "Dictadura, República i Guerra Civil," op.cit., pàg. 269.

¹²⁷ RETUERTA, M.L. (2011), *Joan Peñalver (1): un milicià de Sant Feliu a la Guerra Civil*, op. cit.

¹²⁸ ACBL. FASFL, Caixa 535, Correspondència del Comitè de Milícies Antifeixistes. Alfons Ruano li recorda al Comitè la pendent aprovació del pressupost de reparació del seu cotxe, inutilitzat arran dell moviment antifeixista (25-9-1936).

també el caporal socialista de la Guardia Civil, Eusebi Herrero, o Ramon Fuster (UGT), entre molts d'altres que no sabem exactament. La concurrència cap a Barcelona queda ben plasmada amb les paraules d'Erasme Marquez, que aleshores tenia 12 anys, fill i nebot dels dirigents ugetistes i del PSUC local, i d'Esplugues, els Marquez, que vivia en una de les casetes de la Colònia Bertrand que donava a la carretera reial:

*Pronto empezaron a desfilar por la carretera camiones repletos de hombres armados. Se decía que iban a enfrentarse y detener el avance de los sublevados. (...) Por suerte, en nuestro pueblo, que yo sepa, los acontecimientos sucedieron con cierta relativa tranquilidad, ya que no hubo tiroteos ni luchas callejeras. (...) Años después supe por uno de los involucrados, que un grupo contrario a la República estaba armado y preparado para salir a la calle, al mismo tiempo que en todo el resto de España. Por las noticias que les llegaron comprendieron que iban a fracasar, desistiendo y quedándose en sus casas. De trascender a la población, hubiera tenido consecuencias negativas para ellos.*¹²⁹

Les forces locals de dretes i esquerres es van vigilar unes a les altres però no hi hagué enfrontaments; les forces simpatitzants amb els rebels van romandre a l'expectativa de l'evolució dels fets, tot i que preparats. Per Llorenç Sans,¹³⁰ es pot saber que Josep Gaspà, l'alcalde republicà, va presentar el dia 19 una denuncia a la Guardia Civil per una reunió clandestina de tradicionalistes al domicili d'Eduard Castells, que seria una de les víctimes del 23 d'agost. Tomàs Gaspà sobre aquest dia diu: *I el diumenge dia 19 de juliol, el Centre Carlista va esser tancat perquè era un perill per l'Esquerra.*¹³¹

El Comitè també va posar sota arrest domiciliari a totes aquelles persones de dretes que se sabia que tenien armes (de caça), les quals foren requisades per ordre del Comitè.

Una altra de les principals preocupacions a Sant Feliu era l'anomenat polvorí (Explosivos de la Unión Española de Riotinto, S.A.), situat a l'entrada, del costat de Molins de Rei, al qual es va destinar una guàrdia permanent mal armada.

Les milícies i quadres també ocuparen les estances de la Guardia Civil que no oposaren resistència, alhora que exigiren a la presó del partit judicial¹³² que s'alliberessin els presos que hi havia. Durant les setmanes següents també arribà a la població algun pres alliberat de Sant Feliu, com Joaquim Salix,¹³³ de la FAI, procedent del penal de Chinchilla (València).

---

¹²⁹ MÀRQUEZ E. (2005), *Erasmus, Recordando. Memorias de un santfeliuense*, op.cit. pàg. 15.

¹³⁰ SANS, LL. (pseudònim, Josep Flavià) (1988), *Del Temps de la Guerra, II El desbordament*, "Va i Ve, Revista Cultural i d'Informació de Sant Feliu de Llobregat", núm. 88, pàg. 25.

¹³¹ Crònica inèdita de Tomàs Gaspà, op.cit.

¹³² Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, procediment sumarial núm. 7274, a José Castain, director interí a partir del 25 d'agost de 1936, i Manuel Arquez i Sumari, carceller. Quan es van produir els fets el director de la presó era Jaume Miquel Palau.

¹³³ Arxiu del Tribunal Militar, Sumari 1151. Joaquim Salix, militant de la FAI, havia estat jutjat i condemnat per robatori, segons el sumari consultat, a Can Ricart, junt a altres, entre els quals, sembla el famós Asens.

La rebel·lió s'havia aixafat a Catalunya, però no en d'altres indrets de l'Estat, cosa que desembocà en una Guerra Civil que durarà dos anys i mig. Alhora els civils van continuar armats detenint les persones sospitoses d'haver participat o tenir simpaties pels sollevats; a la practica, l'ordre públic va quedar a les seves mans, i la Generalitat, sobrepassada. En aquest context, es generà un clima de revolució social que donà pas a la formació d'un poder revolucionari local,¹³⁴ al marge del marc legal vigent.

A Sant Feliu, el Comitè Antifeixista també es va fer amo de la situació, i substituï un Ajuntament, d'altra banda dimitit, i plantejarà tot un seguit de transformacions socials de caire revolucionari.

Al ple que celebrà la CNT a la nova seu de la Confederació (Casa Cambó) per debatre la proposta d'integrar-se al Comitè Central de Milícies Antifeixistes de Catalunya formulada per Companys, el dia 20 de juliol, Joan Peñalver hi assistí; i ell, junt a un altre de Sant Feliu, segons Helios Peñalver, foren els únics a alinear-se amb la posició de Joan Garcia Oliver de *ir a por el todo*.¹³⁵ La majoria es decantà per entrar al Comitè i participar amb els republicans en el govern de Catalunya.

Sant Feliu, com bona part de Catalunya, visqué pràcticament tota la guerra a la rereguarda, però, la lògica de guerra que dividia la societat en bàndols s'imposà des del primer moment, i això tensà la convivència. La concepció de la rereguarda com un front de guerra més queda ben patent en les paraules de Josep Marlés quan rememora la seva militància al Baix Llobregat als seus escrits: (...) *m'escau destacar els magnífics militants i quadres que nodriren el front de guerra i el front de la rereguarda contra la cinquena columna i l'aventurisme de la FAI, entre ells els companys Margarit, Pelegrí, Elies, Panades, Soler, Amat, Pujol, Giol, Barrena, Senserrich, Genaro, Costa, Sangüesa, Marquez, Martorell, Maria Rifé, Roldan*. Sobre aquest darrer, de Sant Joan Despí, *condemnat per la FAI de l'Hospitalet, capitanejada pels Chena i Catalan i dos germans que ara no recordó (...) que entraran quan les tropes a Hospitalet com a responsables de Falange*.¹³⁶

---

¹³⁴ POZO, J.A. (2004), "La formació del poder local revolucionari," dins SOLÉ, J.M.; VILLARROYA, J.; VOLTAS, E. (dirs.), *La Guerra Civil a Catalunya*, vol. I, Barcelona, Edicions 62), pàg. 93-99.

¹³⁵ RETUERTA, M.L. (2011), *Joan Peñalver (1): un milicià de Sant Feliu a la Guerra Civil*, op.cit.

¹³⁶ MARLÉS, J. (1986), *Recordant la meua militància al PSUC*, op. cit., pàg. 4. Marlés diu, sobre el Roldan que ell anomena, que era ell el veritable objectiu de l'atemptat mortal que patí Roldan Cortada, dirigent de la UGT, i no aquest, en el trajecte de Sant Feliu a Molins de Rei.

Una visió, aquesta, que van compartir plenament els dirigents més combatius del Comitè Antifeixista (tant del PSUC com de la CNT), que exerciren una vigilància implacable sobre la societat santfeliuena. La guerra, amb les seves exigències, esdevingué a Sant Feliu, més que a d'altres indrets de la comarca que coneixem, una prioritat que passà per damunt de les persones, i convertí molts santfeliuencs en objecte de persecució.

En el nou context de revolució, la convivència social de preguerra que feia possible que a les escoles laiques de l'Ateneu, una entitat en origen federal i obrera, hi assistissin nens de famílies benestants/conservadores i que el mestre preparés per a la comunitat els que desitgessin prendre-la, es va esmicolar del tot.

2.1.1. EL NOU ORDRE REVOLUCIONARI. PERÍODE DEL COMITÈ DE MILÍCIES ANTIFEIXISTES

El Comitè Antifeixista es constituí en nou òrgan de poder local com a Comitè de Milícies Antifeixistes (CMA), segons un esborrany d'Acta de constitució del dia 9 d'agost de 1936,¹³⁷ i actuà en substitució de l'Ajuntament des del dia 19; anà però més lluny del que deia el decret posterior, ja que segons Llorenç Sans,¹³⁸ corresponsal aleshores de *La Publicitat*, el CMA acordà, amb el vot en contra de Tomàs Gaspà, la destitució dels regidors elegits el 14 de gener de 1934, a excepció de l'alcalde Josep Gaspà Santos, tot i que aquest no s'hi incorporà, i en el seu lloc ho feu el seu fill Tomàs Gaspà que presidia ERC. El Comitè, on s'anaren produint canvis, quedà constituït inicialment, d'acord amb Tomàs Gaspà, de la manera següent:

ERC (3): Tomàs Gaspà, Rafel Roca Grau, Feliu Caimarí.

UR(2): Joan Subirachs Alsina i Pere Alomà;

ACR: (1): Josep Pibernat.

Socialistes i UGT (6): Josep Marlés, Jaume Elias, Conrado Marquez, Ubaldo Fraga, Mateu Giol i Llorenç Fanés.

CNT-FAI (6): Joan Peñalver, Joan Plana Bou, Francesc Rojas, Manuel Ibáñez i Pere Coscoll. I

PFI (1): Joan Ferran Carcereny (Partit Federal Ibèric)

Josep Torres, l'anarquista vigilat durant la dictadura de Primo de Rivera (per això s'havia proveït d'arma), declinà formar part del CMA, tot i haver estat escollit pel seu

---

¹³⁷ ACBL. FASFL, CAIXA 535. Hi ha un esborrany d'Acta de constitució del Comitè Local de Milícies Antifeixistes amb data 9-8-1936.

¹³⁸ SANS, LL. (pseudònim, Josep Flavià) (1988), *Del Temps de la Guerra, II El desbordament, "Va i Ve, Revista Cultural i d'Informació de Sant Feliu de Llobregat*, núm. 88, pàg. 25.

sindicat per ser-hi; hi renuncià en favor de Joan Plana Bou, que era pràcticament un desconegut al sindicat, tot i cotitzar, i això creà enrenou. Joan Plana esdevingué el cap del Comitè de Defensa de la República que es creà uns dies més endavant (a l'agost ja existeix).

El republicans, amb una ERC disminuïda tot i la seva legitimitat, i tot el republicanisme junt (ERC, ACR, UR) esdevenia minoria; una situació que Tomàs Gaspà remarca contínuament a la seva crònica. Ell, juntament amb Josep Pibernat (ACR), Joan Subirachs (UR),¹³⁹ que actuà de fre de les col·lectivitzacions agràries, i Pere Alomà Dordal (UR), seran per a diversos sectors de la població que romanen inhibits, i propietaris, els elements de garantia de moderació al comitè, i als quals demanen la seva continuïtat en moments que són a punt de tirar la tovallola, com es el cas de Josep Pibernat arran dels assassinats permesos en votació al si del Comitè.¹⁴⁰ Malgrat tot no es descavalcaren fins al final, per no deixar sense representació el republicanisme.

Es dona per fet que el republicà Tomàs Gaspà presidí el Comitè des del primer moment, però sembla que inicialment podria haver estat escollit president Josep Merlès, segons es desprèn del que diu aquest en els seus escrits:

*Al cinquè dia de la sublimació feixista, Jaume Carbonell, que procedia del Partit Català proletari, vingué a Sant Feliu de Llobregat (després Roses) on jo residia; aquell mateix dia havia estat elegit president del Comitè revolucionari integrat per la CNT-FAI, Esquerra Republicana, Acció Catalana, Estat Català, Rabassaires, UGT i PSUC, per comunicar-me que la direcció del partit (PSUC) em designava per a fer-me càrrec provisionalment de la direcció del PSUC al Baix Llobregat. Responsabilitat ratificada posteriorment per totes les organitzacions del Partit reunides en Assemblea.*¹⁴¹

Això, si es confirmés, canviaria una mica la interpretació de les coses. Els representants socialistes del CMA en els dies següents van esdevenir representats del PSUC amb la constitució el 23 juliol d'aquest partit com a resultat de la fusió de la Unió Socialista de Catalunya, la Federació Catalana del PSOE, el Partit Català Proletari i el Partit Comunista de Catalunya. Molts ugetistes s'hi integraren. A Josep Marlès se li encarregà

---

¹³⁹ Joan Subirachs era el representant dels rabassaires al CMA, i després fou regidor d'Agricultura i president de la Junta Agrària Municipal. Sobre el conflicte agrari entre rabassaires i la col·lectivització de les terres, vegeu, RETUERTA, M.L. (2009), *Buscant maçons amb nom propi* (21) Joan Subirachs Alsina: "El Baró", i (22) *De qui es la terra?* al bloc toies.wordpress.com; pel que fa a les col·lectivitzacions a Sant Feliu, vegeu SANTACANA, C. (1989), "Notes sobre les col·lectivitzacions a Sant Feliu de Llobregat", dins SANTACANA, C. (coord.), *Col·lectivitzacions al Baix Llobregat*, op.cit. pàg. 259-281.

¹⁴⁰ SANS, LL. (pseudònim, Josep Flavià) (1987), "Del Temps de la Guerra, IV La normalitat," *Va i Ve, Revista Cultural i d'Informació de Sant Feliu de Llobregat*, núm. 75, pàg. 25.

¹⁴¹ MARLÉS, J. (1986), *Recordant la meua militància al PSUC (juny, de 1986)*, pàg. 3.

l'estructuració del PSUC comarcal, i també Joan Sangüesa Subiron,¹⁴² soci fundador de la UGT, tingué tasques de responsabilitat en l'estructura comarcal del partit; més endavant sembla que hauria passat a ser *secretario sindical del CL de Barcelona*, segons la documentació de l'exili.¹⁴³ Merles aviat tornà a ser reclamat pel PSUC, per formar part de la Comissió Central d'Organització del Comitè Central del PSUC, però continuà lligat a Sant Feliu. I el juliol de 1937 fou escollit membre del Comitè Central.

Amb un to relativament moderat¹⁴⁴ i constructiu, el Comitè, en línia amb el moment de guerra i revolució, actuà sobretot en clau antifeixista i emprengué actuacions de caire revolucionari. A través dels esborranys d'algunes actes del Comitè tenim notícies de l'actuació del Comitè, però no sempre reflecteixen com van anar les coses. Lluny de ser col·legiada, la presa de decisions sobrepassaren els republicans, els posicionaments dels quals no eren tinguts en compte o no estaven al corrent de determinats acords, com es desprèn de diverses de les actuacions que Tomàs Gaspà comenta a la seva crònica:

*Els que tenien la majoria van fer l'acord d'anar a fer la incautació de capitals d'elements de dreta, segons ells, (...) a la tarda es presenten al Banc de Vizcaya i la Caixa de Pensions el Merles, Conrado Marquez i Peñalver i fan la incautació de capitals. El director Sr. Sol els dona la llista dels noms que tenen compte corrent a la Caixa de Pensions. L'Esquerra Republicana, Rabassaires i Acció Catalana no sabíem res de dit caord. (...) L'endemà (...) els de la majoria m'ho fan saber i m'entreguen els llistats dels comptes perquè jo i el Coscoll teníem les finances (..) si jo no estava disposat a anar a retirar diners quan sigui necessari, son ells els de la majoria qui anirien a a buscar-los.*¹⁴⁵

Tomàs Gaspà, a finals d'agost, hagué d'acompanyar a un angoixat Sr. Sol (el director de la Caixa de Pensions de Sant Feliu de la cita anterior), a la central de Barcelona, per comunicar que el director de la Caixa de Molins de Rei havia estat detingut i mort entre Molins i Sant Feliu; ells mateixos l'havien anat a reconèixer al lloc de les autòpsies del cementiri en tenir notícia que la nit anterior el cotxe de la Creu Roja de Sant Feliu havia transportat dos cadàvers trobats a la cuneta.

---

¹⁴² Segons la fitxa d'inscripció com a militant del PSUC, cedida per M. Luz Retuerta i procedent de L'Arxiu General de la Guerra Civil Espanyola de Salamanca.

¹⁴³ Aquesta informació figura en una petita anotació biogràfica, al costat del seu registre en el Llibre de registre dels espanyols residents a l'URSS a partir de 1937, dels Fons 555, Centro Español de Moscú (AGE), de l'Arxiu Nacional de Catalunya.

¹⁴⁴ SANTACANA, C. (1989), "Notes sobre les collectivitzacions a Sant Feliu de Llobregat", dins SANTACANA, C. (coord.), *Col·lectivitzacions al Baix Llobregat*, op.cit. pàg. 261-263.

¹⁴⁵ Crònica inèdita de Tomàs Gaspà, op.cit.

També pel que fa a l'assumpte de detencions que es feren a Sant Feliu, Gaspà es pregunta també *que qui les havia acordat? perquè els d'Esquerra no en sabíem res.*¹⁴⁶

Els primers dies el Comitè s'incautà d'edificis on s'instal·laren les seus de partits i sindicats i vehicles, i dugué a terme algunes destitucions fulminants a l'Ajuntament, com la del dipositari Enric Sabaté, però es mantingué, en canvi, Ignasi Albareda (secretari), que farà d'home pont abans de l'ocupació dels nacionals. Al Jutjat de primera instància Josep Costa Montmany s'hi mantingué.

Hi hagué els primers episodis de persecució religiosa i actes anticlericals que es concretaren amb la crema de l'Església, i també tingueren un final tràgic els frares de l'Asil Duran, un centre religiós de readaptació de joves, del qual es feu càrrec Antoni Amigó Queraltó (CNT) en la versió laica. El capellà hagué de fugir, avisat per Tomàs Gaspà després de rebre una informació que indicava que corria perill.

La repressió a Sant Feliu tingué un saldo de 26 santfeliuencs, entre els quals dos regidors dels destituïts i un jutge municipal d'ERC, que es produïren sobretot els primers mesos. L'extracció de 14 presos la nit del 22 al 23 d'agost de 1936 i el seu assassinat posterior com diu Carles Santacana¹⁴⁷ va per a néixer per molt de temps la memòria col·lectiva de Sant Feliu, i *va marcar l'altra repressió*. Aquesta tingué lloc segons Tomàs Gaspà un dies després d'una visita no desitjada, i que s'hagués votat al comitè, segons Llorenç Sans,¹⁴⁸ la decisió de si entregar-los o no als que es van presentar exigint que es fes la justícia que ja s'havia fet a tots els pobles del Baix Llobregat amb els presos (dos individus de la FAI de Barcelona, segons Gaspà; els pistolers de Marin segons Merles i Llorenç Sans). Segons Gaspà, la intervenció de Barcelona (o la que fos) precipità els esdeveniments i al cap d'uns dies, un dissabte a la nit, es produí la tràgica extracció de presos per part d'un grup de milicians de la Torrassa, capitanejats per Manuel Marín; el guardià es resistí a entregar-los,¹⁴⁹ però

---

¹⁴⁶ Op.cit.

¹⁴⁷ SANTACANA, C. (2001) (coord.), *El franquisme al Baix Llobregat*, op.cit., pàg. 261.

¹⁴⁸ SANS, LL. (pseudònim, Josep Flavià) (1987), "Del Temps de la Guerra, "IV La normalitat," *Va i Ve, Revista Cultural i d'Informació de Sant Feliu de Llobregat*, núm. 75 pàg. 25.

¹⁴⁹ Manuel Arquez era el carceller, i el director de la presó era Jaume Miquel Palau, quan es produïren els fets. José Castain, fou director interí a partir del 25 d'agost de 1936. Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, procediment sumarial núm. 7274, incoat a Manuel Arquez i José Castain.

fou immobilitzat. Un d'ells se salvà, Leandre Tarrats,¹⁵⁰ sembla que fou perdonat per un deute personal.

Joan Plana Boada,¹⁵¹ el responsable de Comitè de Defensa explica en una entrevista que l'ambient, en general, s'anà enrarint en conèixer la violència de la repressió a l'altra bàndol; i per a Sant Feliu assenyala un fet que marcà un punt d'inflexió, la descoberta en un calaix que el metge titular de Sant Feliu (Antoni Cahués), al qual no s'havia destituït, estava elaborant un llistat negre de revolucionaris, de cara a passar comptes en un futur. Arran d'això Antoni Cahués hagué de fugir i s'intensificà la persecució entre els sospitosos de pertànyer a la Quinta Columna, com ara el farmacèutic Ramon de Trincheria, tot i les seves declaracions de republicanisme.

Joan Plana, que diu que tres anys de guerra li van valdre tota una vida, i es mostra partidari de la intervenció de la justícia, diu que n'hi havia que actuaven pel seu compte, i reconeixia que en això els anarquistes van ser els principals. Entre aquests que actuaven pel seu compte hi ha molta coincidència assenyalar Vicenç Mallol Parladé.

Gaspà es mostra convençut, a la seva crònica, que si no hagués estat per la influència dels dirigents de l'Hospitalet sobre alguns anarquistes de Sant Feliu no hauria passat res.

S'ha de considerar que darrera els comitès locals, i més enllà de les realitats locals, els sindicats, i en concret la CNT era el que tenia la veritable força, i els sectors extrems van condicionar molt la rereguarda, que quedà entelada pels continus episodis de violència que protagonitzaven partidaris com eren de l'eliminació física de l'enemic. Les cròniques de Gaspà i Merles, de color polític ben diferent, coincideixen en això.

Tomàs Gaspà dedicarà bona part de l'energia a preservar la ciutat de les ingerències de la direcció comarcal de la CNT-FAI, radicada a l'Hospitalet, principalment a través Chena, i del cap del comitè local de Molins de Rei, Manuel Marín, que era de l'Hospitalet tot i que treballava a Molins, i que al capdavant del Comitè local de Molins, un dels més sanguinaris, intentarà posar sota el seu control diversos municipis del Baix Llobregat i incidir en les seves decisions.

També el PSUC els va combatre; i gràcies a això, diu Merles, *mai la CNT-FAI amb els seus focus d'Hospitalet i Molins de Rei assolí imposar la seva llei terrorista a la comarca del Baix Llobregat, ben al contrari, Marín l'assassí núm. 1 de la CNT-FAI de*

---

¹⁵⁰ En el procediment esmentat (núm. 7274) hi declara Lendre Tarrats que confirma els fets. Sobre el motiu d'haver sobreviscut en tenim notícia per GELABERT, J.M. (2002), "Dictadura, República i Guerra Civil," op.cit., pàg. 270.

¹⁵¹ ACBL.FASBL, Entrevista a Joan Plana Bou, 12-4-1989.

*Molins de Rei, hagué de fugir del poble com un pestiferat a l'endemà d'una gran concentració del PSUC en aquesta localitat.*¹⁵²

En un context radicalitzat, gran part de la població i del republicanisme moderat es va inhibir, mentre que la dreta més perseguida s'amagà o intentà fugir protagonitzant el primer exili del període de la guerra (per estudiar) tot i que no és comparable ni de bon tros al de gener de 1939.

Les morts van generar un clima de por i persones que se sentien en perill van fugir, com fou Josep Monmany Amat,¹⁵³ l'octubre de 1936; i Josep Molins Coll¹⁵⁴ va ajudar a passar a França, entre d'altres persones, a la dona de Joaquim Molins Figueras (FET i JONS), el 7 de novembre de 1936, Anna Ribot i el seu fill Casimir, als quals acompanyà al terme d'Oseja (França), esquivant la vigilància fronterera de milicians anarquistes de Puigcerdà que vigilaven el pas fronterer.

Al setembre, el Comitè es va reorganitzar amb la creació de comissions i la constitució d'un Comitè d'Indústria i Economia per posar en peu la nova organització local. El 26 d'agost s'havia fet una reunió d'una comissió representada pels sindicats per tractar la constitució dels comitès a les indústries i d'obres (paletes). Les transformacions en l'economia local agafaren forma el setembre de 1936 amb la posta en marxa de les col·lectivitzacions¹⁵⁵ a la indústria i al camp.

A la indústria, es constituïren dos comitès locals d'indústria, un de tèxtil i l'altre metal·lúrgic, integrat pels representants dels comitès obrers de les empreses (12 comitès de fàbrica i 15 de tallers), amb majoria de delegats de la UGT, sense que aquesta proporció canviï la correlació global de forces existent entre sindicats a la població.¹⁵⁶

Al camp, es col·lectivitzaren les terres, però, a diferència d'altres poblacions, només les dels propietaris que havien mort o fugit.¹⁵⁷ Es constituí la Col·lectivitat dels Treballadors de la Terra, que presidí Bernabeu Gràcia (CNT), amb una majoria de

---

¹⁵² MARLÉS, J. (1986), *Recordant la meua militància al PSUC (juny, de 1986)*, pàg. 4.

¹⁵³ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Causa Ordinària núm. 29/IV/49.

¹⁵⁴ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumari 16032.

¹⁵⁵ Per conèixer el tema de les col·lectivitzacions a Sant Feliu (i el Baix Llobregat), vegeu SANTACANA, C. (1989), "Notes sobre les col·lectivitzacions a Sant Feliu de Llobregat", dins SANTACANA, C. (coord.), *Col·lectivitzacions al Baix Llobregat*, op.cit. pàg. 259-281.

¹⁵⁶ Op.cit. pàg. 266.

¹⁵⁷ Op.cit. pàg. 263.

col·lectivistes de la CNT, i amb 10 membres de la UGT. Tot i això, el conflicte sobre quin abast havia de tenir la col·lectivització es plantejà entre rabassaires i anarquistes.

També el setembre es constituí el Tribunal Popular,¹⁵⁸ i Ramon Merles Farré (PSUC) fou designat jutge popular pel CMA, tot i que el seu nomenament trigà a ser ratificat per la Generalitat. Aquest actuarà també com a jutge accidental del jutjat de primera instància, que no fou nomenat fins el desembre (Joaquim Serrano). El jutge municipal, Josep Rovira (ERC), que Llorenç Sans¹⁵⁹ suposa que fins aleshores havia substituït al d'instrucció (vacant) va desaparèixer el 16 de setembre de Sant Feliu, víctima de la repressió, presumptament per haver intervingut en algun judici que no agradà.

El Tribunal Popular es constituí el 7 de setembre amb els representants de les diferents organitzacions: Josep Marlés, del PSUC; quatre de la UGT: Vicenç Caparrós Mateu Giol, Gines González i Conrado Marquez; tres de la CNT: Alfons Ruano, Lluís Basca i Bernabeu Gràcia;¹⁶⁰ un de la FAI: Francesc Campos; dos d'ERC; un d'Unió de Rabassaires; i un del Partit Federal Ibèric: Joan Ferran, que ocupà el lloc que havia de correspondre a Acció Catalana Republicana.

Com a cap comarcal i de partit judicial, durant la guerra, Sant Feliu sembla que acollí una Comissaria de Vigilància i Investigació, depenent de la Generalitat, i una Comissió Militar, amb un tinent coronel de l'exercit, encarregat de capturar els mossos cridats pel govern que eludien presentar-se.¹⁶¹ I s'hi constituïren diverses delegacions comarcals com la Delegació Comarcal de Proveïments, la Comarcal del Sindicat de Rabassaires, que es feu càrrec de l'actiu i passiu dels antics sindicats agrícoles, i el Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats. També hi funcionà un Comitè Comarcal de Campesinos del Bajo Llobregat,¹⁶² que coordinava les col·lectivitats pageses cenetistes de la comarca.

---

¹⁵⁸ ACBL. FASFL, Caixa 535, Correspondència del Comitè de Milícies Antifeixista. Acord de constitució, el 5-9-1936; i de nomenament de Ramon Marlés, el 16-9-1936.

¹⁵⁹ SANS, LL. (pseudònim, Josep Flavià) (1987), "Del Temps de la Guerra, "IX Víctimes innocents d'un terror inútil," *Va i Ve, Revista Cultural i d'Informació de Sant Feliu de Llobregat*, núm. 81, pàg. 26.

¹⁶⁰ Bernabeu Gràcia havia participat en les insurreccions anarquistes de Fígols i Sallent, i fou jutjat per un Tribunal d'Urgència, pel qual fou deportat a Esterri d'Àneu. S'escapà del confinament i es refugià a Sant Feliu, on hem vist que tenia un germà. Vegeu la seva necrològica al web estelnegre.org.

¹⁶¹ SANS, LL. (pseudònim, Josep Flavià) (1987), "Del Temps de la Guerra, "VIII L'Ensenyament," *Va i Ve, Revista Cultural i d'Informació de Sant Feliu de Llobregat*, núm. 79 pàg. 15.

¹⁶² SANTACANA, C. (1989), "Notes sobre les col·lectivitzacions a Sant Feliu de Llobregat", dins SANTACANA, C. (coord.), *Col·lectivitzacions al Baix Llobregat*, op.cit. pàg. 32.

Pel que fa a la guerra, la crònica de Llorenç Sans a *La Publicitat*, del 4 de setembre de 1936, assenyalava que als fronts de l'Aragó i Mallorca hi havia més de cent milicians santfeliuencs. Es duqué a terme un programa d'instrucció militar de la Generalitat per als homes de 18 a 40 anys, i més endavant molts s'apuntaren a l'Escola Popular de Guerra. A Sant Feliu s'organitzaren col·lectes i actes en benefici de les milícies i les víctimes. Una tasca a destacar fou la que dugue a terme el Socors Roig Internacional, on hi havia representants de les diverses organitzacions.

D'altra banda, Joan Peñalver abandonà aviat el Comitè i s'integrà en una de les primeres grans columnes de milicians que van sortir de Barcelona, en tren, el dia 24 de juliol, per reconquerir Saragossa. Formà part de la columna Ortiz i esdevingué cap d'una centúria, la Peñalver, en què s'hi incorporaren diversos santfeliuencs i baix llogregatins com Joan Torres Marín, Miquel Lladós Xufre i Pedro Segura.

El contacte amb el front des de Sant Feliu, especialment el d'Aragó, fou intens; queda pales amb les factures dels freqüents viatges d'Alfons Ruano.¹⁶³ a Bujaraloz, Tardienta i al front de Balaguer, així com pels telegrams enviats per Peñalver (a Conrado Marquez), a qui s'envien col·lectes de diners. Fins i tot hem trobat justificat un viatge a França per comprar armament.¹⁶⁴

2.1.2 RESTITUCIÓ DE L'AJUNTAMENT I EVOLUCIÓ FINS AL FINAL DE LA GUERRA

El 14 d'octubre de 1936 es van dissoldre els comitès de milícies antifeixistes i es restituïren els Ajuntaments; diversos dels regidors republicans que havien estat destituïts tornaren a governar. A Sant Feliu, les diferents forces van designar alcalde Tomàs Gaspà, i l'Ajuntament quedà constituït d'aquesta manera:

ERC: Tomàs Gaspà (alcalde), Rafal Roca, Feliu Caimari; Pere Arboix, Joan Borrull, Esteve Roca Deu.

UR: Joan Subirachs (síndic) i Pere Alomà

Acció Catalana: Josep Pibernat

PSUC: Josep Merles; Conrado Marquez (2n tinent d'alcalde), Joan Sangüesa, Mateu Giol, Ubaldo Fraga, Salvador Torrens.

---

¹⁶³ACBL. FASF, Caixa 535, Factures i rebuts del Comitè Local de Milícies Antifeixistes (agost-novembre 1936).

¹⁶⁴ACBL. FASF, Llibre de Milícies.

CNT/FAI: Josep Rojas (1r. tinent d'alcalde), Bernabeu Gràcia, Joan Plana, Josep Vidal, Manuel Ibáñez, Pere Coscoll.

PFI: Joan Ferran (Partit federal Ibèric)

La conselleria de defensa va quedar en mans d'ERC, i, en concret de Feliu Caimarí. I es va crear per seguretat una patrulla de militants d'ERC que sortien les nits a vigilar.

A proposta de Josep Pibernat, arran de la supressió dels topònims amb referències religioses, el nou ajuntament acordà com a nova denominació de la ciutat, *Roses de Llobregat*.

Fins al final de la guerra es pot dir que en la nova política municipal continuarà la relativa aliança existent entre CNT i el PSUC, amb una progressiva pèrdua de poder de la CNT, mentre que ERC, i la resta del republicanisme s'anirà descavalcant del govern municipal a partir de la tardor de 1937.

L'atur havia esdevingut un problema, i es van buscar solucions per ocupar el cada cop més gran nombre de persones que no treballaven. Com a fet excepcional i en resposta a aquest problema, cal remarcar la creació de dues indústries, motivades pel creixent atur i per l'escassetat dels aliments. Una, la fàbrica de mascares antigàs, el novembre de 1936, amb uns cent treballadors, en un edifici de la fabrica Bertrand, i una de conserves U.H.P. (són les sigles de la revolució asturiana), el març de 1937, amb uns vint treballadors, en què eren coopropietaris el municipi i els treballadors fins a constituir-se en cooperativa de treballadors el febrer de 1938. Una part de la producció es destinava a l'exercit i una altra a la gent necessitada.

La fàbrica de mascares antigàs s'inicià arran de les converses de Gaspà amb Ramon Trias, que era un químic i en coneixia el procés de fabricació. Les boquilles, d'al.lumini, es feien a Sant Feliu, i les dones cosien la resta amb màquines de cosir que s'havien comprat. Més endavant fou posada sota el control del govern de la República amb la classificació de G-2.

També es crearen col·lectives d'oficis com la dels barbers, a l'octubre, la dels paletes (Baldiri Mestres) i la dels fusters, en que treballaren junts patrons i treballadors, i posaren en comú el material. També es creà la de llenyataires (Josep Torner) i la de pintors.

Molt abans de ser refugiats els santfeliuencs acolliren a la ciutat molts desplaçats refugiats provinents de la resta de la península a mesura que queien els fronts. El mes

de novembre es constituí el Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats,¹⁶⁵ presidit per Tomàs Gaspà i integrat per representats de les organitzacions sindicals i polítiques, el Socors Roig Internacional, i el conseller d'assistència social de torn, que en aquest moment era Pere Arboix Salami.

Els primers 1000 refugiats van arribar de Madrid el desembre de 1936. Gaspà, com a cap del Comitè fou l'encarregat de distribuir proporcionalment a la comarca, segons la població, els refugiats que corresponia a cada municipi, alguns dels quals sembla que posaren obstacles; en aquests casos, junt als autocars, hi enviava guàrdies d'assalt. A Sant Feliu, els primers 70 que els va correspondre van ser instal·lats a la Torre de Pere Álvarez, i se'ls va proporcionar la carta de racionament. D'entre ells van escollir un delegat.

Amb l'arribada d'un nou jutge de primera instància i instrucció, el febrer de 1937, Agustí Malla, el fill del qual era secretari particular de Lluís Companys, Tomàs Gaspà trobà un gran aliat per mantenir allunyats els grups que venien de Molins de Rei i la Torrossa. A través d'una gestió conjunta obtingueren de Governació 32 guàrdies d'assalt, els quals foren allotjats a la rectoria.

A Sant Feliu, els Fets de maig no produïren enfrontaments, tot i que un noi de Sant Feliu que havia acompanyat a Josep Marlés al Casal Carles Marx, morí arran del foc creuat, als peus de la porta del Sindicat de l'Espectacle de la CNT que estava davant del Casal.¹⁶⁶ Tanmateix, produïren les conseqüències generals d'arreu, de pèrdua de poder de la CNT/FAI. Al juny, es produí una retirada dels consellers CNT de l'Ajuntament (20/6/37), i hi hagué una reorganització sense ells, tot i que es tornaren a reincorporar. El mes de juliol s'acordà retirar del balcó de l'Ajuntament la bandera roja i negra i posar només la republicana i la catalana.

Les picabaralles entre rabassaires (en representació dels petits propietaris) i els anarquistes pels diferents posicionaments sobre la col·lectivització del camp van prendre cos i es fan visibles el juny de 1937 a *La Publicitat*,¹⁶⁷ on es pot llegir que el Consell Municipal propugna per la col·lectivització de la terra amb l'oposició dels

---

¹⁶⁵ ACBL. FASFL, Caixa 400, Acta de constitució del Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats.

¹⁶⁶ MARLES, J. (1986), Recordant la meua militància al PSUC (juny de 1986), op.cit. pàg. 9.

¹⁶⁷ SANS, Llorenç, crònica de Sant Feliu a *La Publicitat*, 6 de juny de 1937.

rabassaires, que defensaven la petita propietat, representats per Joan Subirachs. Segons la crònica de Llorenç Sans, arran de la publicació a *Las Noticias* del seu posicionament respecte a les collectivitzacions, afirmant que la seva posició coincidia amb la de destacats dirigents de la CNT (20/6/1937), fou expulsat de la CNT, on també estava sindicat, i la CNT ho feu públic a *Solidaritat Obrera*. Les picabaralles continuaren en el si de la Junta Municipal Agrària que va presidir Subirachs en representació de l'alcalde, Tomàs Gaspà.¹⁶⁸

El nombre de refugiats acollits a la comarca augmentà notablement amb l'arribada de 700 refugiats més el mes de maig, procedents del País Basc. D'aquests, 50 es van quedar a Sant Feliu, i van ser allotjats a la Torreblanca.

D'altra banda, el juliol de 1937 tingué lloc la constitució de la Junta Local de Defensa Passiva per protegir la població contra els atacs de l'aviació, es començà la construcció de refugis, un, el més gran, al Parc Nadal; i es va instal·lar una sirena per avisar la població de perill de bombardeig.¹⁶⁹

El 4 de novembre de 1937 es produí una nova reorganització de l'Ajuntament, motivada pel decret de la Generalitat de constitució de nous ajuntaments amb l'exclusió del POUM, sense presència a Sant Feliu. En el marc d'aquesta reorganització, Tomàs Gaspà dimití com a alcalde, segons explica a la seva crònica, a causa de la pressió que rebia de la FAI per obtenir la conselleria de defensa; s'hi mantingué com a regidor, com els altres membres d'ERC i ACR per controlar els acords. Fou escollit alcalde Josep Vidal de la CNT. La nova composició de l'Ajuntament fou aquesta:

CNT: Josep Vidal (alcalde), Joan Peñalver, Antoni Bisbal, Josep Mestres, Jesús Trabal, Josep Torner.

PSUC: Ramon Merles (1r. tinent alcalde), Jaume Elias, Josep Bassa Ros, Isidre R., Ramon Junyent, Ferran Aparici.

ERC: Tomàs Gaspà (2n. Tinent alcalde), Joan Borrull, Esteve Roca Deu, Rafael Roca Grau, Ramon Canosa

ACR: Josep Pibernat, Llorenç Sans

UR: Pere Alomar (4t. Tinent alcalde) i Joan Subirachs

Es restituí a Acció Catalana Republicana els dos regidors que li haurien correspost des del començament, i desaparegué Joan Ferran del Partit Federal Ibèric

L'entrada de Ramon Merles provocà que Subirachs presentes un recurs d'incompatibilitat, ja que era el jutge popular.

---

¹⁶⁸ Per a aquesta qüestió vegeu els articles sobre Joan Subirachs de RETUERTA, M.L. (2009), *Buscant maçons amb nom propi* (21) *Joan Subirachs Alsina: "El Baró"*, i (22) *De qui es la terra?* al bloc toies.wordpress.com;

¹⁶⁹ GELABERT, J.M. (2002), "Dictadura, República i Guerra Civil," op.cit., pàg. 274.

Joan Peñalver, que havia tornat del front el març de 1937, en desacord amb la militarització de les milícies i per raons de salut, es reincorporava com a regidor a la política municipal; i a finals d'any li van proposar de coordinar les col·lectivititzacions al Baix Llobregat, les més importants de les quals foren les del Prat (i l'Hospitalet).¹⁷⁰

En algun moment, a partir de mes de maig, i fins al final de la guerra, entrà per primer cop una dona com a regidora a l'Ajuntament de Sant Feliu, Maria Tardà, del PSUC; cosa que no recullen les cròniques de Llorenç Sans a la premsa, ni la personal de Gaspà. Els justificants presentats a la Generalitat de les despeses d'atenció als refugiats, com a consellera d'Assistència social, ho certifiquen. Abans d'ella havien estat regidors d'Assistència social Josep Torné (març) i Joan Ferran (maig).

El nou alcalde, Josep Vidal Carrasco, va plantejar en un context de protestes contra els emboscats, i s'aprovà, la detenció de diversos pares de mossos de lleva que havien estat cridats a files pel govern i no s'havien presentat a la caixa de reclutament, carregant sobre ells aquesta responsabilitat; entre ells Anton Domingo, que fou portat a la presó Model i jutjat al Palau de Justícia, on fou absolt.¹⁷¹

A través del procediment que s'instruí contra aquells pares, el maig de 1938, en què declarà Joan Peñalver, es va poder saber que en aquells moments aquest era agent del SIM, com s'explica també a l'article biogràfic sobre ell de M. Luz Retuerta¹⁷² i es recull a les seves memòries. Ho fou a proposta de la CNT, però per poc temps per la persecució que feu aquest servei d'investigació militar als anarquistes.

El mandat de Josep Vidal va durar poc, ja que fou desautoritzat per la mateixa CNT en saber-se que havia fet gestions per embarcar la seva família cap a la Havana, on tenia un cosí. El 5 de maig de 1938, com a conseqüència de la mobilització obligatòria de lleves es produí una nova reorganització de l'Ajuntament i fou escollit alcalde Jesús Trabal de la CNT, que ho fou fins al final de la guerra. Els republicans es varen abstenir de votar, i Tomàs Gaspà plegà de regidor. Neus Pérez Susín, entrà per substituir per un breu temps, entre maig i juliol de 1938, a Maria Tardà, com a consellera d'Assistència Social. Cada cop més hi haurà una interinitat en els càrrecs. Durant aquest mandat els llocs de treball a l'Ajuntament es cobriren per concurs públic.

En els darrers mesos de la guerra, la batalla de l'Ebre, que es lliurà de juliol a novembre de 1938, causà desànim a la rereguarda i la guerra es donava per perduda. Son els mesos en què es comença a cridar lleves prematures.

El trencament dels fronts de l'Ebre i el Segre, el desembre de 1938, va obrir la porta definitivament a la campanya de Catalunya i a la devacle republicana. L'ocupació el 15 de gener de Tarragona fou l'estocada definitiva.

---

¹⁷⁰ RETUERTA, M.L. (2011), *Joan Peñalver (1): un milicià de Sant Feliu a la Guerra Civil*, al bloc toies.wordpress.com.

¹⁷¹ Crònica inèdita de Tomàs Gaspà, op.cit.

¹⁷² RETUERTA, M.L. (2011), *Joan Peñalver (1): un milicià de Sant Feliu a la Guerra Civil*, al bloc toies.wordpress.com.

En el context d'una mobilització general de lleves dels més grans i els més joves, i de perill imminent, la Junta local de Defensa Passiva¹⁷³ es reuní d'urgència diverses vegades el gener de 1939 per tractar assumptes d'última hora o de vital importància. Els bombardejos sobre Barcelona eren cada cop més freqüents i les sirenes a Sant Feliu sonaven molt sovint.¹⁷⁴

Preventivament, també des del 17 de gener s'organitza una guàrdia permanent al Dispensari Municipal de la Creu Roja. I es van suspendre les sessions de cinema.¹⁷⁵

El gener de 1939 van començar a arribar notícies de soldats morts al front de l'Ebre, com la de Joan de Haro, o la de Domingo Angles, entre altres. I també de soldats que havien perdut la brigada en les desbandades que es produïen a l'exercit republicà, a mesura que s'anava retrocedint, els quals eren reincorporats a d'altres unitats.

Es comencen a fer preparatius de resistència i evacuació. D'una banda, tenim notícia que es produeix l'evacuació de nens acollits a Sant Feliu per portar-los al Refugi de Guerra 2 de Barcelona, i de l'altra de l'arribada de petits grups de soldats que l'alcalde demana que siguin acollits a diferents cases, com a Joan Ribas Estapé, en nombre de sis, *ja que venen a prestar serveis de guerra*.¹⁷⁶ Aquests soldats com tots els altres que anaven arribant al territori intentarien dificultar l'avanç dels nacionals volant els ponts estratègics del riu Llobregat que comunicaven ambdues ribes, així com d'altres de més secundaris, i cobrint la retirada per als civils.

2.2 RETIRADA DE SANTFELIUENCS VERS LA FRONTERA. LA FUGIDA DE POBLACIÓ CIVIL

Les autoritats locals republicanes, contra el que se suposa, no van marxar de qualsevol manera. Ramon Merles, el dia 24 de gener de 1939, a les 15 hores i vint minuts, segons certificació del secretari Ignasi Albareda,¹⁷⁷ va exercir d'alcalde accidental, substituint a Jesús Trabal, que ja devia haver marxat, i es feia càrrec de les claus que li entregava el jutge de primera instància i instrucció, Agustí Malla, que s'acomia. Francesc Fontanet, el jutge popular aleshores, no es va presentar a l'acte. Molt probablement, abans de marxar, Ramon Marlés va lliurar les claus del jutjat a Ignasi Albareda i va deixar a les seves mans l'Ajuntament encara republicà. Ignasi Albareda, alhora, sembla que va promoure una iniciativa civil de traspàs de l'Ajuntament abans de l'ocupació.

La documentació municipal consultada no suggereix que hi hagués plans de retirada per a aquella població que havia d'emprendre la fugida perquè corria perill quan entressin les tropes nacionals. Tanmateix, pel testimoni d'Erasme sabem que hi va haver un avís

---

¹⁷³ ACBL.FASF, CAIXA 110, Correspondència (per exemple, convocatòria reunió del 12-1-1939, per al dia 13).

¹⁷⁴ MÀRQUEZ, E. (2005), *Erasmo, Recordando. Memorias de un santfeliuense*, op.cit. pàg.

¹⁷⁵ ACBL.FASFL, CAIXA 110, Correspondència, ordres de 17/1/1939.

¹⁷⁶ ACBL.FASFL, Caixa 110, Correspondència, 21-1-1939.

¹⁷⁷ ACBL.FASF, Correspondència CAIXA 110-2.

un o dos dies abans de l'ocupació, que tingué lloc el dia 25, davant la proximitat de les tropes nacionals que a la comarca estaven entrant o entrarien; pel nord, procedents de Masquefa, els italians del CTV vers Esparreguera, i des de Gelida, les de la V Divisió del CE de Navarra vers Martorell, pel Garraf, així com també per l'Ordal, les del CE Marroquí, vers Molins de Rei i Sant Feliu.¹⁷⁸

*A media tarde del día veintitrés o veinticuatro de enero, pasó por las calles el pregonero del pueblo anunciando que, “estando próximas las fuerzas enemigas y ante su inminente entrada al pueblo, que se aprestara a abandonar la ciudad quién lo deseara.”*¹⁷⁹

A més dels santfeliuencs, a Sant Feliu hi havia pel cap baix uns 120 refugiats de guerra, i al conjunt de la comarca el 21 de gener de 1939 en constaven 856 (137 d'Euskadi i 719 d'altres zones) el 21 de gener, en el justificant que Maria Tardà signà com a consellera d'Assistència Social.¹⁸⁰ Molts van marxar, però també en un bon nombre es van quedar.

El tema de marxar sembla que es deixà per a darrera hora, fins i tot els que ja tenien la decisió presa de temps perquè no es podien exposar a quedar-se. Comptem amb alguns testimonis, però de la majoria no en sabem els detalls, i cal suposar que en realitat hi hagué una gran varietat de situacions.

L'alcalde Tomàs Gaspà, explica que va marxar tres dies abans de l'ocupació de Barcelona, per tant el 23. A la vigília s'havia acomiadat, a la Casa de la Vila, del secretari, Ignasi Albareda, el Núñez (ERC) i altres empleats, i al Centre Republicà Català Federal (ERC) dels seus correligionaris, on els comunicà la seva decisió de marxar, alhora que els demanava que prenguessin precaucions, perquè allò que es deia, que a qui no tenia les mans tacades de sang no li passaria res, seria una gran mentida. Gaspà no s'equivocà; sabia que els matisos no comptarien. Feliu Caimari, que havia estat conseller de defensa mentre era alcalde i l'havia ajudat junt amb Pere Arboix Salami a organitzar una patrulla (només amb gent d'ERC) per vetllar per la seguretat dels ciutadans a les nits, fou executat al Camp de la Bota; un fet que fins i tot els homes del règim i testimonis que havien patit repressió van assenyalar com la única injustícia que es cometé. El mateix passà amb altres alcaldes més refiats, com l'alcalde republicà Felix Figueres, d'Olesa de Montserrat, i ho pagaren amb la seva vida. Del consell directiu d'ERC del 1934 també s'exilià Josep Cabré Pallejà.

De la marxa dels dos alcaldes de la CNT, Josep Vidal i Jesús Trabal, no en coneixem els detalls, però també marxaren les seves famílies; Josep Vidal podria haver fet la

---

¹⁷⁸ AMIGÓ, J. (2001), *Gener de 1939. Retirada i ocupació versus huida y liberación al Baix Llobregat*, dins SANTACANA, C. (coord.), dins *El franquisme al Baix Llobregat...* op.cit., pàg. 43-214.

¹⁷⁹ MÀRQUEZ, E. (2005), *Erasmus, Recordando. Memorias de un santfeliuense*, op.cit. pàg. 25.

¹⁸⁰ ACBL.FASFL, Caixa 400, Expedients i correspondència del Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats, Justificant de repartiment de gènere del 21-1-1939.

retirada mobilitzat. Igualment marxà la família d'Antoni Bisbal Junyent (regidor CNT), emparentat amb els Trabal.

El fet de marxar fou una decisió individual o familiar que es prengué en l'àmbit privat, però algunes organitzacions convocaren a marxar plegats, com la CNT i la Col·lectiva Agrària, els quals marxaren més o menys junts des de les respectives seus en nombrós grup i en caravana amb alguns camions i carros la nit del 23.

Entre els que sortiren, fixant com a punt de trobada Lladó, hi havia Joan Peñalver, que s'endua documents de les col·lectivitzacions, prèvia eliminació dels més compromesos, i la seva dona, Antònia Segura en estat molt avançat de gestació; així com Josep Torres i Bernabeu Gràcia, tresorer i president de la Col·lectiva, amb les seves famílies (Laura Fajardo i Carmen Moya i els fills d'ambdues), així com altres col·lectivistes com Joan Tres (CNT).

Maria Llop, la dona d'Alfons Ruano, i els seus dos fills també marxaren, amb uns o altres, en un camió.¹⁸¹ Cal suposar que bona part de la resta de dirigents (Paco Villalba) i militants de la CNT, com Baldiri Mestres, de la Col·lectiva de Paletes, que emprengueren l'exili sortiren també aquest dia. De la marxa de Concepció Batlle i Rafael Tarín (membre del CMA i regidor), l'expedient de responsabilitats polítiques de Concepció Batlle, diu, (...) *tres o cuatro días antes se ausentó con su esposa y una hija de corta edad. Supuestamente marchó a Francia.*¹⁸² Altres anarquistes marxaren pel seu compte, com Francesc Campos (FAI), segons el seu net JMG, que marxà a peu perquè ja no trobà carros.

El punt general de trobada es fixà a Lladó, tot i que quan Josep Torres i els altres col·lectivistes hi arribaren, molts dels que havien sortit, entre ells Peñalver, ja s'havien dirigit a la frontera; bombardejats a Figueres, i cremats els documents, hagueren de seguir a peu fins la Jonquera.

A Lladó es feu la liquidació i repartiment dels diners de la Col·lectiva Agrària entre els que s'exiliaven, tal i com s'havia acordat uns dies abans a Sant Feliu, en què els que no marxaven acceptaren que s'enduguessin els diners

No sabem si el col·lectivista Ramon Colomer (UGT) marxà amb aquest grup. Els que sí que ho havien de fer eren Erasme, i el seu avi Joan Bergoñon, col·lectivista de la UGT, i la resta de la família (la mare Àgueda, la germana Aguedita i un tiet una mica més gran que Erasme, Salvador, i l'àvia); el seu pare, Wisliano Marquez, era al front; el seu testimoni ens mostra la precipitació i el nerviosisme amb que es produí la marxa de la població civil, de nit i a les fosques:

---

¹⁸¹ Sobre la marxa de la família Ruano-Llop, Jordi Amigo en el seu article, "Gener de 1939. Retirada i ocupació *versus* huida y liberación," al volum col·lectiu *El franquisme al Baix Llobregat*, pàg.76, diu que Alfons Ruano, segons un testimoni que ho va veure, va marxar de Sant Feliu amb l'ambulància de la Creu Roja, amb Maria Llop i els dos fills. Segons el seu fill encara viu, que tenia 5 anys aleshores, el seu pare hauria marxat una mica abans i ells van marxar en un camió; Maria Llop all sumari que se li feu també diu que Ruano va fer la retirada.

¹⁸² Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques, Expedient núm. 5318.

Cundió la alarma y el pánico. La tía Huertas (sogra de Joan Peñalver), hermana de mi abuela, azorada y nerviosa vino a decirnos que se acercaban las tropas franquistas y que tenía miedo de lo que nos pudiera suceder. Su yerno, el marido de una de sus hijas era un miembro destacado de la C.N.T. Y el yerno de mi abuela, o sea mi padre (Wisliano Márquez), era también de izquierdas, perteneciente a la U.G.T. Temía que tomaran represalias contra nosotros. Le dijo que debían huir. Que aquella noche, de la sede de la C.N.T., situada en la plaza del Ayuntamiento, saldrían camiones para evacuar a todos los que se quisieran ir. Y que también saldrían carros de la Sociedad de los Payeses. (Erasmus, recordando, pàg. 25)

L'avi, Joan Bergoñon, va carregar els paquets a la caravana però per una sèrie d'anècdotes tragicòmiques quan arribaren la caravana ja havia sortit, cosa que fou motiu de desesperació.

Quan Erasme i la seva família van sortir de Sant Feliu ja es feia de dia. Jose Dorado, de la Col·lectiva i amic de l'avi i que també havia fet tard, aconseguí un cavall que s'havia de sacrificar i el lligà a un carro; ambdues famílies, els Dorado-Baqué (amb la cunyada paralítica) i els Marquez-Bergoñon feren el trajecte junts intentant connectar amb la caravana per no perdre les seves pertinences.

En el trajecte, formant part d'un altre grup, Erasme i la seva família (Wisliano Marquez) es trobaren a la família del germà del seu pare, Conrado Marquez, amb els quals pràcticament ni s'acomiadaren, i ja no es tornarien a veure. Gabriella Pañella i els dos fills es reunirien amb el pare dels Márquez, Manuel Marquez, a Girona, i des d'allà tots quatre dalt d'un camió van arribar a la frontera. Conrado entraria a França uns dies més tard. També es varen exiliar Asteri Marquez i la seva família.

Curiosament a Lladó, on ens porta el relat d'Erasme, també hi feren cap Josep Marlés i el seu germà Joaquim en visita a alguns membres del CE del PSUC, entre els quals també hi havia Miquel Ferrer (UGT).

Sembla que també es produí una sortida en grup per part de militants del PSUC i la UGT, segons explica Jordi Amigó,¹⁸³ i que també sortiren junts militants d'ERC des de la fàbrica de caretes antigàs; en tots cas, pel que fa a aquest darrer grup, fou poc nombrós. Entre els militants d'ERC que van marxar com a civils trobem a Josep Piera, i Josep Cabré.

---

¹⁸³Segons Jordi Amigó, que ho explica en l'entrevista que li feu Jordi Amorós per a la revista digital *Fet Sant Feliu* (24-1-2014).

Pel que fa a la sortida dels primers, s'hauria produït des del Palau Falguera, on el PSUC havia instal·lat la seva seu. En grup o no, de militants i dirigents ugetistes i militants del PSUC en van marxar molts; Jaume Elias marxà com a civil, i també Amadeu Noguera Tardà i Joan Pié Juncosa, cofundadors de la UGT local; també els darrers regidors, Vicenç Riaza, Maria Tardà, que marxà amb els pares, o Neus Pérez Susín; Neus Pérez Susín,¹⁸⁴ molt anys després va explicar que va marxar a peu amb cinc companyes de les JSU cap a Granollers, i d'aquí cap a Figueres on van ser testimonis dels bombardejos sobre les columnes de refugiats. militants de la UGT com Joan Pié Juncosa i Francesc Balboa Mestre, cofundadors de la UGT local, i Joan Vicenç Caparrós, president del sindicat al final de la guerra.

Alguns civils marxaren des d'altres poblacions, des dels seus llocs, com Josep Merles, des de Barcelona, ja que al final de la guerra fou l'encarregat d'estar fins a l'entrada de les tropes nacionals al Casal Carles Marx, constituït aleshores en centre de direcció i organització de la defensa de Barcelona. Va marxar després de tres dies sense dormir i a correu, junt al seu germà Joaquim, quan aquest darrer l'avisà que les tropes dels nacionals ja eren a la cruïlla de la Diagonal amb Passeig de Gràcia (carrer on era el Casal) i altres estaven avançant per la Gran Via; sembla, segons Marlés, que els responsables d'informar dels progressos de les tropes no havien complert la missió sobre el terreny i donaven informacions poc reals; per això, i per l'abandonament dels llocs per part d'alguns quadres i responsables del partit, Marlés es mostra molt crític; com també amb l'abandonament de la ciutat per part de les autoritats. Ells dos (amb Jaume Carbonell), es dirigiren cap a la costa pel Poble Nou, via Badalona, perquè la carretera de Montcada ja era tallada. De Badalona a Mataró es trobaren que la carretera fou sistemàticament bombardejada des dels vaixells nacionals, causant grans destrosses en els carros i alguns morts.

Un cop a Mataró, Merles contactà amb Comorera, i aquest li confià la tasca de mantenir l'organització del partit i la dedicació dels quadres posada a recuperar la gent de tropa en desbandada, amb l'objectiu de mantenir viva la presència del PSUC entre la gent; tasca que realitzaren fins arribar a la frontera. A Girona s'instal·laren a la seu del PSUC, mentre que el Comitè Executiu era a Esponellà, amb qui tingué certa tibantor. La discussió es tancà deixant a les seves mans i en les de la Comissió Central d'Organització el treball polític i organitzatiu del partit a partir d'aquell moment (amb ratificació del PCE). Amb Comorera no es tornarien a veure fins a la celebració a París de la reunió del Comitè Central, ja a l'exili. Van sortir de Girona quan els nacionals

---

¹⁸⁴ RIBA, C. (2005), *Dones de Sant Feliu de Llobregat...* op.cit., pàg. 124-127.

ocupaven l'estació en direcció Banyoles. (...) *Més tard, junt amb el meu germà vaig anar al poble de Lladó, una mena de cul de sac, on hi havia alguns membres del CE, els companys Canals, Serra Pàmies i Miquel Ferrer, i alguns dels seus col.laboradors.*¹⁸⁵

Els dos darrers a través d'una anècdota que protagonitzaren no surten massa ben parats. De Lladó van traslladar el Centre de Direcció a Viure. Aquí, en contacte amb militars Joaquim fou encarregat de constituir un dipòsit d'armes en vistes a possibles accions guerrilleres posteriors.

A alguns dirigents i càrrecs locals aquest moment els agafa mobilitzats i feren la retirada com a combatents, com Joan Subirachs, Joan Ferran (el gener), Joan Plana, Ubaldo Fraga, i Conrado Marquez,¹⁸⁶ que fou comissari de sanitat a la 60 Divisió del XVIII Cos de l'Exercit); com també Joan Vicenç Caparrós, que des del novembre de 1936 era el president de la UGT; també Wisliano i Asteri Màrquez, Miquel Noguera Tardà, Joan Creus Cardona o Ramon Fuster. I segurament Francesc Rojas (CNT), que degué marxar ferit o malalt, perquè molt aviat els informes i la causa general fan córrer que havia mort a França; cosa que no hem pogut confirmar. També també marxà en mobilitzat Joan Borrull Masalies (ERC). Pere Alomà (UR), també ho estava però havia tornat en desintegrar-se la seva unitat.

Els nombrosos soldats santfeliuencs que s'anaven movent amb el front feren la retirada des d'indrets molt diversos, en el si de les seves unitats o del que en quedava, reagrupats o ja en desbandada; alguns ho feren evacuats des d'hospitals militars, com Josep Lázaro,¹⁸⁷ ferit a l'Ebre, i que de l'hospital de Reus va ser portat al de la Garriga, on estigué quatre mesos, i d'aquí passà a França en una ambulància, per Port Bou. En la retirada cap a França, almenys un soldat va perdre la vida en acció de guerra, Fèlix Llopart Lladó.¹⁸⁸

Molts altres soldats no es van poder plantejar l'exili perquè ja havien estat fets presoners i eren en camps de concentració, o ho foren més tard, ja que per alguns soldats santfeliuencs la guerra va continuar al front de Madrid.

---

¹⁸⁵ MARLES, Josep (1986), *Recordant la meua militància al PSUC (juny de 1986)*, pàg. 5-8.

¹⁸⁶ Vegeu el seu article biogràfic als webs fpabloiglesias/es (apartat Diccionario Biográfico del Socialismo Español) i a www.Todoslosnombres (basat en la documentació del seu besnet, resident a Mèxic, Jorge Ojeda Badenes).

¹⁸⁷ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumari 19.065.

¹⁸⁸ RENOM, M. (1987), *Cost Humà de la Guerra Civil A Sant Feliu de Llobregat*, Centre d'Història Contemporània de Catalunya.

També hi hagué soldats que a última hora van passar als nacionals, i d'altres que van esperar amagats el final dels combats; algun desobeint les ordres de protegir la retirada dels civils i dificultar l'avanç de les tropes nacionals, d'altra banda irreversible.

Coneixem pel dietari que va deixar al Museu Memorial de l'Exili, la seva filla Antoinette Vidal, com fou la retirada des de Barcelona d'Àngel Vidal Ramona,¹⁸⁹ afiliat a la CNT, com a sergent dins la 1ª Cia del Batalló núm. 2 de Sapadors de Defensa de Costes; foren dels últims a sortir de la ciutat, quatre hores abans de l'ocupació (a les quatre), en direcció Palafrugell per reunir-se amb la resta del batalló. A Girona es pogué acomiadar de la seva dona Manuela Rebolleda i la seva filla, amb qui havien pres la decisió d'exiliar-se, i a les quals no tornà a veure fins l'octubre de 1940. El 28 sortiren cap a Figueres, a la nit, amb pluja contínua, i l'endemà foren agregats a Parcs i Tallers d'Enginyers; fins el 5 de febrer estigueren a l'estació de Figueres descarregant i emmagatzemant material del govern republicà que arribava (que no especifica), data en què hagueren de suspendre els treballs per la intensitat dels bombardejos. Sortiren de Figueres cap a Llança amb un camió de comestibles, d'on en sortir-ne, la nit del 7, foren bombardejats per vaixells; el dia 8, després de ser a metrallats a la carretera de Port Bou van passar la frontera a les set de la tarda, on foren retinguts per les autoritats tota la nit, a l'aire lliure a l'estació de Cervera.

La gran majoria dels santfeliuencs però va romandre a Sant Feliu, esperant amb mes o menys temor l'entrada dels nacionals.

2.3 L' OCUPACIÓ DE SANT FELIU

Mentre els que s'exiliaven es dirigien cap a la frontera, tenien lloc les darreres operacions de resistència de l'exercit republicà, i en el decurs d'aquestes operacions semblaria que haurien mort al terme de Sant Feliu 7 forasters, en el marc d'un enfrontament a la zona que produí en total una vintena de morts, registrats alguns a Sant Feliu i altres a Sant Just Desvern; la majoria de fora.¹⁹⁰ Finalment, l'ocupació militar de Sant Feliu tingué lloc el 25 de gener, cap a les tres de la tarda de 1939, per part del CE Marroquí, integrat dins de l'exercit del Nord.¹⁹¹

---

¹⁸⁹ VIDAL, Àngel (1939-1941), *Dietari de la retirada i l'exili d'Àngel Vidal Ramona (Sant Feliu de Llobregat, 1903-Sarlat 1996)*, op.cit.

¹⁹⁰ Dades extretes del treball fet per Mercè Renom, el 1987, sobre el Cost Humà de la Guerra Civil a Sant Feliu de Llobregat, Centre d'Història Contemporània de Catalunya.

¹⁹¹ AMIGÓ, J. (2001), *Gener de 1939. Retirada i ocupació versus huida y liberación al Baix Llobregat*, dins SANTACANA, C. (coord.), dins *El franquisme al Baix Llobregat...* op.cit., pàg . 146.

Un grup de persones, simpatitzants amb els nacionals, i, altres persones, com Ignasi Albareda, esperaven a l'Ajuntament l'entrada dels militars, i a l'edifici onejava una bandera blanca, que hauria posat, segons el seu sumari, Ramon Costa Baró¹⁹² (ERC/UGT), regidor i president en els darrers temps del Socors Roig Internacional; ell hauria posat la bandera blanca, i hauria fet, per mediació d'Albareda, un traspàs de l'Ajuntament republicà al que podria ser el representant del nou; en concret, a Enric Sabaté, com així fou, en una mena d'iniciativa civil que hauria preparat l'esmentat secretari. Quan les tropes del Tercio i Regulars van ocupar l'Ajuntament, l'alferes va substituir la bandera blanca per l'espanyola, i els va demanar que es retessin, que l'ajuntament ja el formaria l'autoritat militar.

Enric Sabaté, de 63 anys, i funcionari de l'Ajuntament que havia estat objecte d'una persistent persecució, fou el president de la nova comissió gestora i el primer alcalde de la postguerra.

El retorn a l'ordre material anterior, que comportà la recuperació d'existències i bens dispersats arreu durant la retirada, procedents d'altres indrets, i els de la pròpia població a qui s'havia incautat cotxes i altres pertinences fou molt lent. I també ho fou el retorn a la normalitat de les empreses. I, en general, la desmobilització.

D'altra banda, a Sant Feliu quedaven molts refugiats dels que havien arribat durant la guerra, els quals s'hagueren d'evacuar¹⁹³ llevat dels que decidiren integrar-se com a veïns a Sant Feliu de Llobregat. També hi havia alguns joves que estaven família i que s'hi havien quedat.

En l'organització de la repressió Sant Feliu com a cap de partit judicial va tenir reservat, com en cada nova conjuntura de canvis, un paper rellevant, en aquest cas el de dubtós honor de ser centre comarcal de la repressió. Molts dels baixllobregatins que foren processats feren com a primer pas estada a la presó del partit judicial de Sant Feliu fins a ser traslladats a les de Barcelona, i ocasionalment hi vingueren d'altres indrets, com fou el cas de Jaume Soler Barberà.¹⁹⁴

Els santfeliuencs hagueren de participar en la repressió deixant els seus cotxes, quan eren requerits per les autoritats, per transportar els presos a Barcelona.

El jutjat militar que s'establí a Sant Feliu instruï la majoria dels 146 sumaris que s'instruïren a santfeliuencs residents, a conseqüència dels quals, 11 foren afusellats al Camp de la Bota.

El gruix de les investigacions van girar al voltant dels assassinats de la nit del 22-23 agost de 1936 i a establir-ne les responsabilitats, difícils d'escatir. Els funcionaris de la

---

¹⁹² Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumari 7494.

¹⁹³ ACBL.FASF, Caixa 400, Carta de la Comissió Gestora de Sant Feliu, del 17-2-1939, amb relació adjunta no localitzada, del Servicio Nacional de Seguridad de Barcelona.

¹⁹⁴ Vegeu, MAYAYO, A. (1988), *La veu del PSUC: Josep Solé i Barberà, advocat: 1913-1988*, Barcelona, l'Avenç.

presó també foren investigats a fons per saber com s'havia produït l'extracció dels presos.

Les empreses perseguiren els principals responsables dels comitès obrers, especialment la Hispano Suiza, la qual també va presentar denúncies a la policia de Barcelona, i així fou com en detingueren algun.

El principal símbol, i gran èxit de la indústria local de guerra, la Fàbrica de Caretes (G-2), fou rebatejada amb el nom de Fàbrica Nacional i fou militaritzada en la seva direcció.

Per a molts santfeliuencs, com Joana Raspall, començava el que s'ha anomenat un període d'exili interior. Com a bibliotecària a Vilafranca del Penedès, va aconseguir en plena retirada que uns soldats l'ajudessin a portar a la Biblioteca de Catalunya (dirigida pel Dr. Rubió, a qui havia conegut) el fons català de la biblioteca penedesenca, dels quals en temia la destrucció per part de les tropes franquistes. I per això es recordada a Vilafranca.

3. ELS CAMINS INCERTS DE L'EXILI

3.1 EL PAS A FRANÇA I ELS INICIS DE L'EXILI

Pel cap baix, 262 santfeliuencs van travessar la frontera francesa: 139, formant part de les restes de l'exercit republicà o havent-ne format part, i 110 com a població civil. La gran majoria ho van fer els primers dies de febrer de 1939, en el context d'un èxode que va afectar a unes 470.000 persones,¹⁹⁵ entre les quals sense que se sàpiga del cert i per recomptes posteriors un mínim de 60.000 eren catalanes,¹⁹⁶ les quals es van internar a França entre el 27 de gener i el 9 de febrer.

---

¹⁹⁵ RUBIO, J. (1977), *La emigración de la guerra civil de 1936-1939: Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República española*, op.cit. Aquesta xifra l'establí a partir de l'Informe Valière que fou presentat per la Comissió d'Hisenda del govern francès a la Cambra de Diputats, el 9 de març de 1939. És acceptada per la majoria d'autors, com VILLARROYA, J (2002), *Desterrats. L'exili català de 1939*, Barcelona, Editorial Base, pàg. 54.

¹⁹⁶ La participació catalana en aquest conjunt d'exiliats, incerta, l'establí el mateix Rubió en un 36,5% respecte de l'exili republicà espanyol que romania a l'estranger després de la Segona Guerra Mundial, uns 162.000 refugiats, dels quals doncs els catalans serien uns 60.000. Francesc Vilanova parla també d'uns 60.000 catalans però per a finals de 1939, a VILANOVA, F. (1997), "L'exili i l'oblit", dins Riquer, B. (dir.), *La llarga post-guerra, 1939-1960*, vol. 10, (Història, política, societat i cultura dels Països Catalans), Barcelona, Enciclopèdia Catalana, pàg. 84-99. Les noves dades de DREYFUS-ARMAND, G. (2000), *El exilio republicano en Francia*, op.cit. permetrien ampliar amb l'utilització de l'esmentat percentatge la participació catalana a uns 71.000 catalans.

El pas fou gradual,¹⁹⁷ ja que davant la multitud que hi arribava les autoritats franceses van restringir el pas la nit del 27 al 28 de gener a les dones i criatures, prèvia autorització consular; tres dies després s'obrí als ferits, i fins el dia 5, en una espera angoixant, no es va permetre el pas dels soldats. Per als que fugien de la previsible repressió entrar en territori francès era una taula de salvació.

El govern francès havia obert la frontera, però no havia previst els recursos humanitaris que haurien estat desitjables per acollir aquella allau humana, i afrontà aquell daltabaix sobretot com un problema d'ordre públic, amb un dispositiu policial i militar.

Una de les persones de Sant Feliu que degué passar primer la frontera fou Antònia Segura, la dona de Joan Peñalver, a finals de gener, la qual, segons el seu fill, Helios Peñalver,¹⁹⁸ fou portada a un hospital de Dijon per tenir la criatura que esperava; però va néixer sense vida. Peñalver enlloc d'anar a Lladó, segurament per l'estat de l'Antònia, que havia sortit amb vuit mesos i mig de gestació, anà directament a la frontera, tot i que des de Figueres, a causa dels bombardejos que destrossaren el camió i encengueren la documentació que s'havia endut, hagueren de seguir a peu fins al Portús.

També Erasme i la seva família van entrar a finals de gener, i, per tant, segons el seu relat, també la família Dorado-Baqué. I potser altres dones, avis i nens de la caravana de col·lectivistes i de la CNT, o d'altres. Josep Torres, i per tant la resta d'homes relativament joves, foren retinguts fins el 5 de febrer, com a mínim. Segons l'entrevista que existeix diu que va entrar el 7 o el 8 de febrer; i afegeix que la majoria va passar però algun va tornar.

Sobre l'obertura de la frontera i l'entrada a França pel Portús, el principal lloc d'entrada dels santfeliuencs, Tomàs Gaspà, que fins el dia 5 havia estat a Bàscara, i a la tarda emprengué el camí a peu cap a Figueres, i tot seguit la carretera de la Jonquera, *que anava de gom a gom*, diu:

(...) A les 9 del matí del dia 6 de febrer de 1939 oficialment es oberta la frontera al Portus, per donar entrada als refugiats espanyols. Hi havia els gendarmes que feien tirar les armes en una pila i que donaven l'entrada a les tropes i elements civils per refugiar-se a França. A les 12 del migdia, els gendarmes començaren a fer desfilar la gent per totes aquelles carreteres dels Pirineus. A cada 100 metres, hi havia un gendarme que controlava que ningú marxés de les carreteres; hi havia varies cruïlles, repartien la gent d'un costat a l'altre; jo vareig arribar a les 9 del vespre a la platja. Solament hi havia un Regiment de tropes colonials que feien el cercle. Varem pasar

---

¹⁹⁷ PUJOL, E. (2007) "La reculada republicana. La desfeta de Catalunya i l'inici de l'èxode republicà," dins *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939), L'exili*, Barcelona, Edicions 62, vol. 6, pàg. 27-29.

¹⁹⁸ Vegeu l'article basat en l'entrevista que se li feu, a RETUERTA, M.L. (2011) *Joan Peñalver* (2). *De Roses de Llobregat a Grenoble*, al bloc: toies.wordpress.com.

*aquella nit i l'endemà, i ja erem una sèrie de mils, que van arribar a 300.000. Era el camp més gran de França.*¹⁹⁹

L'internament en camps, al començament improvisats, esdevingué per a la gran majoria la única alternativa. La situació era una mica o molt diferent per als integrants de les cúpules dels partits i dirigents que trobaren en el país d'acollida organitzacions germanes que es preocuparen d'ells i els oferiren solucions, si no ho havien fet ja les pròpies, que alhora comptaven amb recursos i contactes, i que intentaren reorganitzar-se. En aquest sentit, la trajectòria de Josep Marlés discorre en una realitat paral·lela a la dels camps que visqueren la gran majoria, per no dir tots, dels santfeliuencs. Josep Marlés, ben allunyat de la moral de derrota imperant, va participar tant bon punt entrà en la definició de l'estratègia de reconstrucció del partit a l'exili, molt vigilant, i a l'interior, alhora que dugué a terme diverses missions. Molt aviat va ser expulsat de França, tot i que hi romangué de manera clandestina, i es traslladà a París. L'exili de Joan Subiron, com a quadre valuós del PSUC, podria haver-se produït, tot i que a un altre nivell, en aquesta òrbita.

En un context on l'única alternativa si no estenia documentació per poder circular lliurement era l'internament tenir familiars o amics que residien a França esdevingué providencial, com creiem que foren els casos de Joan Creus Cardona (PSUC) i Jaume Creus Ros.

Un primer fet inesperat dels molts que haurien de viure en un context europeu que es va anar complicant cada cop més fou la separació i dispersió familiar a que es veieren abocats, abans o després de creuar la frontera.

La població masculina adulta, tant els combatents, que foren desarmats tant bon punt entrar, com els civils, va ser conduïda majoritàriament cap a l'únic recinte que havia previst el govern francès per acollir-los, el Camp d'Argeliers-sur-mer, que de fet era un tancat a la platja, a la intempèrie; les dones i els nens (i alguns homes grans), en unes millors condicions, foren portats a diferents camps i refugis improvisats, almenys coberts, més cap a l'interior.

D'aquesta manera, les famílies van quedar separades i dispersades; en algun cas ja no es tornarien a retrobar mai més; la majoria, gràcies als serveis que s'anaren organitzant per organitzacions com la Creu Roja o pel mateix Miquel Ferrer,²⁰⁰ secretari general de la UGT nascut i arrelat al Baix Llobregat, tornaren a contactar al cap del temps, i es reagruparen tant aviat com pogueren.

El testimoni d'Erasme és una mostra de les moltes situacions que es degueren viure de separacions de família, un cop ja havien entrat a França:

---

¹⁹⁹ Crònica inèdita de Tomàs Gaspà, op.cit.

²⁰⁰ FERRER, M. (2006), *Memòries (1920-1970). 50 anys d'acció política, social i cultural catalana*, Edició i adaptació de Miquel Angel Velasco, Barcelona, Fundació Josep Comaposada, pàg. 402-403.

Permanecimos en este pueblo (El Voló) un día o dos. Los hermanos Dorado, mi tío y yo, íbamos frecuentando los comedores de la Cruz Roja, recogiendo los trozos de pan, para nosotros y nuestras familias. De súbito pregonaron con altavoces por todas las calles de que teníamos que evacuar el pueblo. (...) Cargaron los bultos en el mulo y nuevamente en camino. El Dorado padre y mi abuelo, iban delante con el mulo y la oveja. Nosotros íbamos más rezagados (...), después de llevar un buen rato andando observamos delante de nosotros, a lo lejos, en medio de la carretera, un vehículo a parado. Vimos como pasaron de largo por su lado siguiendo su camino sin que les dijieran nada. Al llegar nosotros a su altura, los del vehículo nos detuvieron, impidiéndonos continuar nuestro camino para reunirnos con ellos. ¡Y el Dorado y mi abuelo sin darse cuenta seguían andando, pensando que nosotros íbamos detrás de ellos! Impasibles a nuestros ruegos, no nos permitieron reunirnos con mi abuelo. Ni tampoco poderlo avisar de lo que ocurría. Nos obligaron a subir a la furgoneta. (...) Dieron marcha atrás devolviéndonos otra vez a Le Boulou, de donde habíamos partido. Nos llevaron a la estación del ferrocarril, donde nos abandonaron sin explicación alguna. Llegó un tren con vagones de carga. (...) Venía a por nosotros. Nos hicieron subir a los vagones. (...) Y el tren arrancó. (...) Al cabo de un tiempo, y poco a poco, se pasó del silencio a los murmullos. Y luego surgió la pregunta que nos hacíamos todos ¿Dónde nos llevan? Una mujer de las que había allí, más decidida se lo preguntó a uno de los vigilantes, que nos custodiaban. Su respuesta fue: “A Montpellier”. Desconocedores del idioma nos pareció que decía “a un paller”, palabra que en catalán quiere decir pajar. Deducimos pues que nos llevaban a un pajar para que pasáramos allí otra noche.”²⁰¹

Una mica abans d'això, Erasme esmenta dos germans de Sant Feliu, els Galan, que s'havien extraviat de la seva família (segurament els pares que tenim al llistat, Teodoro Galan Marcos, el guarda de la Col·lectiva Agrària, i la seva dona), un de l'edat de l'Erasme i una nena més petita que Jose Dorado va deixar en mans d'una família del lloc.

Laura Fajardo i el seu fill Llibertari, que entraren separats perquè el petit anava en camió, un cop dins, foren portats a Dachs; des d'on, al cap de poc, foren repatriats per les autoritats franceses en uns vagons de bestiar a l'Estat espanyol. No es reuniren amb Josep Torres fins passada la Segona Guerra Mundial.

La família de Conrado Marquez, Gabriela Pañella, les dues filles, i l'avi, el pare dels Marquez, Manuel Marquez, van ser traslladats en tren a un camp de refugiats força més llunyà que la resta de santfeliuencs, a Saint-Quentin, al nord de França, proper a la frontera belga.

Ramona Rebolleda i l'Antònia, la dona i filla d'Àngel Ramona, de qui s'havien acomiadat a Girona, van ser enviades al camp d'internament de Largentière (Ardiche), i no es tornaren a veure fins al cap d'un any i vuit mesos, amb un permís de tres dies que obtingué l'Àngel.

---

²⁰¹MÀRQUEZ, E. (2005), *Erasmo, Recordando. Memorias de un santfeliuense*, op.cit. pàg. 42-43.

Josep Marlés no parla a les seves memòries inèdites de com s'instal·laren a França la seva família i la del seu germà, així com els seus pares, que ja eren grans. Els Merlès tenien com a avantatge que ja havien estat exiliats a França i Bèlgica, tot i que ara era força diferent.

A Erasme i la seva família els feren canviar diverses vegades de refugi, sempre en instal·lacions industrials abandonades. Després d'unes dues setmanes, en un tren, ara de passatgers, van ser portats a Clermont l'Herault, a una gran fàbrica abandonada, a prop de la via fèrria, on estigueren una temporada prou bé; i des d'aquí van poder contactar amb l'avi:

*El alcalde del pueblo hizo pasos para que las mujeres pudieran contactar con sus maridos internados en los campos de concentración de los hombres. De mi padre (Wisliano Marquez) no sabíamos nada. De mi abuelo (Joan Bergoñon), no sé por qué medios supimos que estaba en el campo de Argelés. Desde el campo nuestro salió un grupo de mujeres a visitar a sus maridos que estaban internados en él, en un autocar que las recogió en el campo de concentración y las devolvió después otra vez al mismo. Mi abuela pudo así ver a mi abuelo. El alcalde había organizado el viaje de ida y vuelta (...) Era un viejecito de barba blanca y aspecto agradable. Alguna vez, cuando venia al campo, solía coger de las trenzas a mi hermana, hablándole, diciéndole cosas que no entendíamos, pero que adivinábamos por el tono y la forma de decírselas, que eran palabras amables.*²⁰²

Neus Pérez Susín i les seves companyes de les JSU, que eren de les poques dones que anaven soles, per allunyar-se d'aquella realitat, van pujar dalt d'un tren, i en saber que anava a Itàlia es van aturar a Solliès-Toucas (Var), població on hi havia altres refugiats i en que foren ben acollides per l'Ajuntament. Entre aquests refugiats hi havia també la dona i els fills de Josep Soler Vidal (PSUC), que havia estat regidor de cultura a Gavà, segons explica Miquel Ferrer,²⁰³ que estava amb Josep Soler. La Neus que també visqués a París, hi morí el 2007.

Els homes (soldats i civils santfeliuencs) que entraren els primers dies, retinguts o no primerament a d'altres llocs, foren conduïts al Camp d'Argelers. A través de la consulta d'algunes de les còpies dels llistats que s'elaboraren en aquell moment als camps francesos del Rosselló, disponibles i consultables a l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC)²⁰⁴, hi hem trobat a Tomàs Gaspà Pahissà (com ell mateix ja diu a la seva crònica) i al seu company de partit Joan Borrull Masalies (regidor d'ERC); però també a

²⁰² MÀRQUEZ, E. (2005), *Erasmo, Recordando. Memorias de un santfeliuense*, op.cit. pàg. 47.

²⁰³ FERRER, M. (2006), *Memòries (1920-1970). 50 anys d'acció...* op.cit., pàg. 402-403.

²⁰⁴ ANC, Arxiu de complement, *Llistats dels camps de concentració del sud de França. Argeles-sur-Mer, St. Cyprien, Le Barcarès*.

Amadeu Noguera Pujals (PSUC) (civil), cofundador de la UGT, i els soldats Ramon Fuster Rival (milicià, CNT-FAI), Francesc Ferrer Carcereny (tinent) i Joaquim Pi Soteras.

Joan Peñalver, Antoni Amigó²⁰⁵ i Josep Torres²⁰⁶ també hi foren internats; el segon explica que fins a tenir una barraca, que feren amb materials diversos, es llevaven cada dia coberts d'una gruixuda capa de gebre sobre les mantes. A la barraca hi van arribar a ser fins a 14; entre ells, Josep Saez, *fill de feixista*, que de seguida va demanar per tornar a Sant Feliu.

El segon a crear-se fou el Camp de Sant Cebrià, que Angel Vidal Ramona fou un dels que inaugurà. Hi fou conduït, el dia 9, des de l'estació de Cervera, en què *nos sacaron en columna hacia la playa de San Ciprien*; era un trajecte de només 15 quilòmetres que trigaren tres dies a fer, durant el qual intentaren recuperar equipatge i menjar i dormiren al ras, una nit vora la carretera, i, l'altra, eufemísticament a les portes del camp. I es que els treballs preparatoris encara no devien estar a punt. El dia 12, al matí *vinieron los soldados negros encargados de la guardia del campo y (...) nos obligaron a ponernos dentro las alambradas que servian para encerrarnos*. Fins al dia 15 les coses no començaren a millorar una mica: *Pudimos alcanzar además de los 3 panes de quilo para 25 hombres, unas pocas lentejas*; i l'endemà diu: *se va normalizando la comida dentro nuestra absoluta incomunicación. Así estuvimos hasta el dia 30 de abril, un total de tres meses*.²⁰⁷ El gran canvi per a Angel Vidal, tot i la duresa del treball, fou poder sortir a treballar fora a partir d'aquella data formant part de diversos batallons de treball, arreu de França.

En aquest camp (Sant Cebrià)²⁰⁸ també hi van internar a Josep Làzaro, que havia entrat en ambulància a França, Conrado Marquez i Antoni Trabal, així com Ramon Nebot Nieto (sergent) (milicià CNT-FAI), Josep Cabré Pallejà (ERC) i Josep Rigol Ribé (soldat) (PSUC), els quals hem localitzat els registres que es feren en aquell moment.

A mitjan febrer es creà el Camp de Barcarès, on hi hem localitzat Josep Mestres Cortes (soldat, CNT).

Per altres fonts tenim notícia de a quins camps van estar molts altres santfeliuencs, cosa que es fa constar a la relació d'exiliats (Annex 1) quan se sap.

Aquests camps aviat van ser insuficients, i, a finals de febrer, es crearen el Camp de Gurs (Basses-Pyrénées, avui Pyrénées-Atlantiques) per als bascos i els soldats de

---

²⁰⁵ TRABAL, A. (1964), "Antonio Amigó Queralto," *Solidarida Obrera*, maig 1965. Necrològica amb notícia biogràfica que hem obtingut per diferents canals, entre els quals Jordi Amigó.

²⁰⁶ ACBL.FASFL, Entrevista a Josep Torres, Abril de 1989.

²⁰⁷ VIDAL, Àngel (1939-1941), *Dietari de la retirada i l'exili d'Àngel Vidal Ramona (Sant Feliu de Llobregat, 1903-Sarlat 1996)*, op.cit. pàg. 1-2.

²⁰⁸ ANC, Arxiu de complement, *Llistats dels camps de concentració del sud de França. Argeles-sur-Mer, St. Cyprien, Le Barcarès*.

l'aviació republicana, el camp de Bram (Aude), per als homes grans i els invàlids, els camps de Septfonds (Tarn-et-Garonne) i de Vernet (Ariège) per als obrers especialitzats i els camps de Rivesaltes (Pyrénées-Orientales) i el Camp d'Agde (Hérault).

Al camp de Septfonds es on havien internat a Wisliano Marquez, el pare d'Erasme, així com al seu germà Asteri Marquez Sicília.

Molts dels santfeliuencs de l'exili de llarga durada passaren per diferents camps, com testimonia el recorregut fet per soldats/milicians com Josep Lázaro Escrich²⁰⁹ que estigué 4 mesos a St. Cebrià, 2 a Barcarès i 2 a Argelers; o Ramon Fuster Rival²¹⁰ i Ramon Nebot Nieto,²¹¹ que anem trobant a diferents camps, o Josep Rigol Ribé.²¹² També Antoni Trabal,²¹³ de la lleva del 1936, i amb seqüeles, estigué als camps de Sant Cebrià i Bram.

Josep Torres hi va passar uns 9 mesos entre Argelers (2 cops), Barcarès i Brams; entrant i sortint, en funció també dels treballs que tingué. D'altres sortiren més aviat del món concentracionari, com Joan Creus Cardona o Conrado Marquez.

Alguns soldats santfeliuencs que no tenien res a témer, en concret 13, es mobilitzaren aviat per tornar, i agrupats dins del Camp de Sant Cebrià es van adreçar per carta directament al nou alcalde de Sant Feliu, Enric Sabaté, en data de 3 de març,²¹⁴ per posar-se al seu servei i sol·licitar documentació i garanties per poder retornar amb seguretat.

Als informes d'alcaldia hi ha alguns documents en relació a les peticions de retorns, com la garantia signada per Ramon Sans Llopis (FET), en data 23/5/1939, en favor del soldat Josep Giménez Paredes (lleva 1941),²¹⁵ en relació a la seva petició de tornar, feta des del Camp d'Agde.

Això degué ser una pràctica molt freqüent perquè Enric Sabaté, com a cap de partit judicial que havia de fer d'altaveu de les instruccions donades per les autoritats superiors a la resta d'ajuntaments, va rebre l'ordre de comunicar-los que s'havien de mantenir al marge dels tràmits de repatriació, i no podien emetre salconduïts, manera per la qual molts estaven tornant.

La dinàmica habitual fou que a sol·licitud dels consolsats (prèvia demanda d'algú) o voluntàriament a petició dels propis soldats, des dels camps eren portats a punts de la frontera des d'on eren conduïts als dipòsits d'*evadidos* que s'instal·laren a prop de la

---

²⁰⁹ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumari 19.065.

²¹⁰ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumari 30048.

²¹¹ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumari 34.191.

²¹² Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer Sumari 34051.

²¹³ Vegeu la seva entrada biogràfica als webs del *Dictionnaire International des militants anarchistes* (militants-anarchistes.info) i al web estelnegre.org/anarcoefemerides.

²¹⁴ ACBL.FASFL, Caixa 110, Correspondència, 3-3-1939.

²¹⁵ ACBL.FASFL, Informes Alcaldia, 1382, 23-5-1939.

frontera, com el de Figueres, i des d'allà eren reenviats a diferents dipòsits de soldats per ser depurats i classificats.

Al Camp D'Agde, conegut com el *camp dels catalans*, i ja en millors condicions, trobem una vintena de santfeliuencs, de nous i de provinents d'altres camps. El 28 de febrer hi van arribar els primers refugiats per ajudar a construir el camp, a tocar de la Caserne Mirabel, procedents del Camp de Sant Cebrià, entre els quals potser alguns dels de Sant Feliu que hi van ingressar. Organitzat al seu interior en diferents subcamps o sectors de barraques, el camp d'Agde va ser pensat per a unes 20.000 persones, però fou sobrepassat.

El primer que hi trobem registrat (al Camp d'Agde),²¹⁶ el març de 1939, és Joan Creus Cardona (JSU) (lleva de 1940), registrat com a comissari polític, i que com a tal va ser assignat al camp núm. 3, destinat als comissaris polítics de l'exèrcit republicà. Els oficials eren al camp núm. 1.

A continuació hi trobem pel que fa a soldats Joaquim Pi Soteras (lleva 1936), Ramon Nebot Nieto, Tomàs Coll Buriel (lleva 1941), Ramon Fusté Rival, Alfons Linares Rodríguez, caporal (lleva 1941), Miquel Noguera Tardà (lleva 1937), Francesc Ferrer Carcereny, tinent (lleva 1933), Esteve Roca Deu, sergent (lleva 1935), Artur Leon Safont (lleva 1929), Carles Amat Calvet, sergent (1941), els milicians Joaquim Soler Codina (lleva 1928) i Jaume Creus Ros (lleva 1924), i el joveníssim soldat Salvador Pujol Cuatrecases (lleva 1942), que el 1936 tenia 14 anys i en travessar la frontera 17.

I pel que fa a civils, Joan Pie Juncosa (UGT), Amadeu Noguera Pujals (UGT-PSUC), ambdós cofundadors de la UGT local, i Josep Piera Pujol (ERC).

Els registres del camp, sota la supervisió del Commissariat Special de Sete i la Prefecture de l'Herault, permeten conèixer les opcions que tenien els refugiats i la dinàmica que imperà en aquests camps, la missió dels quals, junt a la d'acollir-los i tenir-los sota control, era la d'evacuar-los, incentivant la repatriació (per conducte de la prefectura o be a partir de sol.licituds consulars i peticions tramitades pels refugiats); la reemigració, sobretot a Amèrica llatina, però també a Rússia i Àfrica del Nord; la integració en companyies de treball, i, en menor mesura, la integració com a mà d'obra a la zona a través de permisos de treball o cartes de treballador agrícola provisional.

Les expedicions d'evacuació de refugiats amb destinacions diferents s'iniciaren des de bon començament; de retorn a Espanya, o cap els ports francesos per embarcar cap a Amèrica, Àfrica o Rússia. I també de càstig a camps presó, de redistribució a altres camps o per fer possible reagrupaments sol.licitats.

---

²¹⁶ ANC, Arxiu de complement, .Archives Departementales de L'Herault, Réfugies espagnols hébergés au camp d'Agde: listes conservées aux Archives départementales de l'Hérault, Listes établies au cours du printemps 1939.

A través dels estats diaris de sortides autoritzades²¹⁷ per decisió prefectoral n'hem localitzat algunes referents a santfeliuencs, les quals exemplifiquem com es devien anar resolent les situacions personals per obrir-se pas i no cronificar l'estada dins els camps, aconseguint allotjar-se en alguna casa, obtenir un permís de treball, i reagrupar-se amb els familiars, si era el cas, amb vistes a establir-se junts fora del camp si hi havia possibilitats. En les del dia 1 d'abril hi ha un altre santfeliuenc, Francesc Cortijos Salas que es autoritzat a anar a casa de Rene Elvire, a St. Laurent d'Aigouse (Gard), sense que en consti el motiu, però cal suposar que per treball o acolliment.

I a l'estat de situació de sortides previstes per a l'1 de maig trobem al santfeliuenc Jaume Creus Ros, paleta d'ofici, que havia entrat a França com a milicià/soldat i que es autoritzat a marxar a Vias per retrobar-se amb la seva dona, Mme. Creus. Creiem que Vias no era una casualitat, allà hi havia un santfeliuenc que hi havia emigrat abans de la guerra per motius laborals, Jaume Creus Cardona, germà del soldat/comissari esmentat més amunt, Joan Creus Cardona, amb els quals estava emparentat, com indiquen els cognoms. Jaume Creus Cardona el degué reclamar i acollir, així com també al seu germà, que no tornem a trobar en cap més relació; cosa que obria el camí a obtenir feina i a la integració.²¹⁸

A les sortides autoritzades per al 8 de maig hi trobem al soldat Salvador Pujol Cuatrecasas (lleva 1942) amb una autorització provisional per anar a treballar a la població de Pollastres, amb el *cultivateur* M. Louis Iglésias.

Les companyies de treballadors van ser una de les principals alternatives que s'oferien als camps, així com els batallons de treball, com els que s'havia integrat Àngel Vidal des del Camp de Sant Cebrià. Hi hagué per part de refugiats resistència a integrar-s'hi, com Josep Torres²¹⁹ que es negà a integrar-s'hi, sobretot pel mal tracte rebut.

Al Camp d'Agde l'ordre de constituir companyies de treballadors, sota autoritat militar, arribà el 10 de maig, del Directeur Police du Territoire et des Etrangers (París). Se'n constituïren diverses, de 250 membres cadascuna, i van sortir en direcció Niça per ser enviades a la zona dels Alps; sembla que també amb alguna resistència.²²⁰ En la 32 Compagnie de Travailleurs hi trobem al soldat santfeliuenc Joaquim Pi Soteras.²²¹

---

²¹⁷ ANC, Arxiu de complement, *Réfugiés espagnols hébergés au camp d'Agde: listes conservées aux Archives départementales de l'Hérault. Etat journalier des départs autorisés du 4 mars au 14 octobre 1939.*

²¹⁸ Informació que hem obtingut a través de converses amb Lluís Creus Campderrós, que va respondre a preguntes sobre l'exili de Joan Creus Cardona, i que ens va proporcionar una visió més àmplia afegint dades com aquesta i altres sobre el seu pare Lluís Creus Cardona, un altre germà de l'exiliat i que fou represaliat només per ser capità.

²¹⁹ ACBL.FASF, Entrevista a Josep Torres, Abril de 1989.

²²⁰ HARANA, L. (2007), "L'acollida a França," dins Heredia, D. (dir.), *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939, L'exili*, vol. 6, Barcelona, Edicions 62, pàg. 49.

²²¹ ANC, Arxiu de complement, Archives Départementales de l'Hérault, *Réfugiés espagnols hébergés au camp d'Agde: listes conservées aux Archives départementales de l'Hérault, Listes établies au cours du printemps 1939*, pàg. 23.

En un context de contínues expedicions de repatriació per buidar el camp, als estats diaris de sortides dels dies 27-29 de maig de 1939, trobem a Carles Amat Calvet, i en les del dia 30 a Joaquim Soler Codina, acompanyats d'altres baixllobregatins.

La majoria dels soldats santfeliuencs que quedaven als diversos camps es van repatriar entre el juny i l'agost de 1939. A aquest fet segurament no fou aliè el decret de 12 d'abril de 1939 que havien publicat les autoritats franceses on es deia que en cas de guerra els refugiats espanyols entre els 18 i 40 anys haurien de complir amb els mateixos deures que els francesos. En la tendència de retorns, la declaració de guerra de França i Anglaterra a Alemanya el setembre de 1939 representarà, segons les dades generals, un punt d'inflexió. Entre els retorns i l'emigració a d'altres països, del mig milió de refugiats de la retirada, a finals del 1939 en quedaven a França una quarta part.²²²

3.2 L'EXILI CURT I LA REPRESSIÓ

Els repatriats, malgrat les promeses fetes de no patir repressió si no hi havia delictes de sang, quedaven exposats en haver de passar forçosament pel circuit de la maquinària repressora establerta pel regim de Franco.

Des del dia 9 de febrer de 1939 havia entrat en vigor la Ley de Responsabilidades Políticas per liquidar les culpes amb els republicans, que assenyalava com a culpables. Entre les causes de la responsabilitat,²²³ l'exili n'era una més. Quan convenia, haver estat *evadido* o *huído*, era considerat un delicte en si mateix i fou base per a l'obertura d'expedients de responsabilitat política com el de Concepció Castells,²²⁴ tot i ser a l'exili, junt amb la seva filla i el seu home Rafael Tarín, membre del Comitè i ambdós de la CNT; però havien deixat una caseta en construcció sobre el valor de la qual es volgué fonamentar l'expedient; cosa que es deixà córrer pel seu escàs valor, de 2.500 pessetes; el mateix passà amb els que s'iniciaren contra diversos dels afusellats, que eren pobres de solemnitat.

I haver estat *evadido* o *huído* podia ser considerat en els sumaris un element més de l'acusació que comptava negativament a l'hora de dictar sentència, sobretot al començament de la postguerra. En canvi, altres vegades aquest fet ni tan sols es esmentat sinó té a veure amb el moll de l'assumpte que es tracta, com ha passat en la consulta de diversos sumaris, feta esperant trobar confirmació pròpia de l'exili (curt) d'homes que s'havien obtingut per font oral, com Agustí Vilar Roca (CNT) o Antoni Estrada Barés (CNT).

---

²²² Harana, L. (2007) "L'acollida a França," dins Heredia, D. (dir.), *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939, L'exili*, op.cit. pàg. 47.

²²³ Apartat, m, de l'article 4, Capítol II, de l'esmentada llei, consultable al web d'alianza editorial.es.

²²⁴ Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques, Expedient núm. 5318.

Dels 96 santfeliuencs que es van repatriar abans de finalitzar el 1940, 21 d'ells van ser sotmesos a judici sumaríssim; la majoria instruïts pel Jutjat militar de Sant Feliu de Llobregat.

La dinàmica habitual fou que a sol·licitud dels consolats (prèvia demanda d'algú) o voluntàriament a petició dels propis soldats,

Els soldats de lleva i civils mobilitzats que retornaven de França des dels dipòsits d'evadides que s'instal·laren a prop de la frontera, com el de Figueres, eren reenviats a camps de concentració com els de Reus i Cervera, entre molts d'altres, on eren classificats a partir dels informes que es rebien de les autoritats de Sant Feliu, tant d'alcaldia, com de FET i JONS i de la Guardia Civil. L'alcalde va autoritzar fer molts viatges a persones afins al nou règim per anar a portar personalment la documentació necessària al soldats addictes al règim per poder recuperar el mes aviat possible els fills que s'havien hagut d'incorporar forçadament a l'exèrcit republicà.

La revisió de les lleves dels anys 1936-1941, les dels que no havien fet el servei militar, mostren que la majoria de soldats que van tornar van rebre la qualificació de *indiferente* respecte a la seva adhesió al règim, i alguns la de *dudoso*. La seva destinació van ser els Batallons Disciplinaris, a la sortida dels quals quedaven sota llibertat vigilada, regulada a través de la Junta local de Lliberat Vigilada (la superior era la provincial).

Molt pocs van ser considerats *desafectos*, i en aquest cas foren sotmesos a judici, com fou el cas de Josep Ferrer Deu²²⁵ (lleva 1936), acusat d'actes anticlericals (la destrossa d'un santerista a l'Església parroquial). El jutge instructor de molts d'aquests sumaris fou el jutge militar de Sant Feliu de Llobregat, el capità Miguel Ciges Pérez, assistit pel secretari Eduard Batlle Sans, fill d'assassinat.

Un altre motiu de processament fou haver assolit el grau d'oficial a l'exèrcit republicà, cosa que fou motiu d'investigació i càstig (tant per a exiliats com no), com en el cas de Josep Güell Recasens,²²⁶ empresonat al Camp de Concentració de la Tabacalera de Bilbao en arribar el febrer de França per haver estat tinent; amb les garanties obtingudes i els informes presentats que havia obtingut aquest ascens només pel seu grau de cultura, amb que rebé la consideració d'*addicte*, fou posat en regim de llibertat vigilada el mes de maig.

En les revisions de lleves dels soldats que havien de ser cridats a fer el servei trobem els declarats pròfugs que encara romandran a l'exili durant uns mesos, uns anys o per sempre, amb la renovació continuada de la subsistència de la condició de pròfugs al llarg dels anys; amb anotacions fetes a partir de declaracions de familiars que situen el seu fill en algun camp francès, o a l'estranger.

Els retorn dels homes més grans, de lleves anteriors, que també havien estat mobilitzats, sobretot cap al final de la guerra, es mes difícil de seguir si no existeix un procediment judicial. Es aquest grup però el que constitueix el gruix dels sumaris localitzats, amb unes sentències que tenen a veure amb la importància o significació política que van tenir.

---

²²⁵ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumaríssim d'Urgència núm. 12189.

²²⁶ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumaríssim d'Urgència núm. 12337.

D'entre els que retornaren que no havien tingut un càrrec o una significació rellevant trobem, entre d'altres, a Agustí Vilar Roca²²⁷ (ERC-CNT), pagès, que fou l'encarregar de vendre al mercat les verdures i fruites de la Col·lectivitat Agrícola, i que fou processat arran d'una denúncia per haver insultat a la gent de dretes (i en concret a una dona); curiosament, la qüestió de la col·lectivització no fou motiu d'interès, i el fet d'haver fugit a França tampoc és esmentat; de la presó de Sant Feliu fou traslladat a la del Poble Nou, però avalat per un falangista i altra gent de dretes, i pel fet de no haver dut armes ni haver tingut cap càrrec, la seva causa fou sobreseguda el 1943. També fou processat Teodoro Galan²²⁸, antic militant de la CNT de la Torrassa que havia vingut a viure a Sant Feliu i se l'havia vist (en relació a la crema de l'Església) en un dels autos que procedien d'aquell barri i *seguian estos pueblos*; va treballar de guarda a la Col·lectiva Agrària; fou sentenciat a 12 anys de presó per auxili a la rebel·lió, commutat a 6, i el juliol de 1943 obtingué la llibertat provisional. La majoria d'aquests processos acabaren així.

La repressió va prendre un altre caire amb Jaume Claramunt Rovira²²⁹ (ERC), el qual, associat al catalanisme separatista, havia estat regidor d'ERC amb un destacat paper en els Fets d'Octubre de 1934 i durant la guerra s'havia fet guardia d'assalt voluntari i havia col·laborat en les milícies a l'inici, al costat d'ERC. Va tornar el mes de febrer de 1939 i fou portat al CC de la Rota (Cadis); al judici és acusat sobretot de participar en els fets del 34, i per la intervenció en la detenció d'alguna persona que amb posterioritat fou assassinada. El fiscal va sol·licitar la pena de mort, però gracies a noves declaracions la pena li fou commutada a reclusió perpètua, que complí a les presons de Guadalajara i Lleida. I quan el 1945 sol·licita l'indult li fou denegat. El capità general no li aprovà les propostes de llibertat fins a finals de 1958.

Molt més arriscat va ser el retorn de diversos membres que havien format part del Comitè de Milícies Antifeixistes, tot i el paper moderat que hi havien tingut alguns, cosa de la qual segurament es refiaven. Eren Pere Alomà Dordal (UR), Rafael Roca Grau (ERC), Joan Subirachs Alsina (UR), que tornaren de seguida, i Joan Ferran Carcereny (PFI/CNT); Subirachs també havia estat del Partit Federal i ambdós eren maçons.²³⁰

Joan Subirachs i Joan Ferran havien passat la frontera formant part de la retirada de l'exercit; Pere Alomà²³¹ en una desbandada de la seva unitat (Montsec, Tremp) havia tornat a Sant Feliu i des d'aquí va passar a França pel Portús, amb la intenció probable, com segurament els altres, de tornar de seguida i esquivar la repressió passant desapercebuts; l'entrada la feu per Irun (5/II) i la Comissió Classificadora de Sant Sebastià el classificà com a *molt desafecte* (D), cosa per la qual ingressà a la presó de Sant Sebastià i des d'allà fou traslladat a la de Barcelona. Rafael Roca²³² havia passat a França abans que la majoria (10-15/I) i en tornar a entrar es presentà a les autoritats de Fuenterrabia (9-10/II).

Joan Ferran Carcereny,²³³ mobilitzat per quinta el gener de 1939 (a la Cia. de dipòsit, a Vic), durant l'ofensiva final, en retirada, havia passat a França per Port Bou. I entrà per Irun, des

²²⁷ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumaríssim d'Urgència 18037.

²²⁸ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumaríssim d'Urgència núm. 762.

²²⁹ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumaríssim d'Urgència núm. 588.

²³⁰ Vegeu els articles de M. Luz Retuerta sobre aquests exiliats, al bloc toies.wordpress.com, dins la sèrie *Maçons amb nom propi*.

²³¹ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumaríssim 12190.

²³² Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumaríssim 29435.

²³³ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumaríssim d'Urgència 16949.

d'on fou portat al Camp de Concentració de Toro (Medinaceli), on s'inicien actuacions contra ell (V/ 1939). Era el que tenia pitjor pronòstic ja que s'havia destacat per un fort anticlericalisme i havia format part del Comitè de Defensa; a demanda expressa del jutjat militar de Sant Feliu fou traslladat, acompanyat d'una parella de guàrdies civils, a la presó del partit judicial, i contra d'ell declararen les persones que havien patit personalment els interrogatoris i les agressions del Comitè de Defensa, formant-ne ell part, que invalidaren els avals que obtingué.

Joan Subirachs²³⁴ va aconseguir passar una colla d'anys amagat a Barcelona, però Rafael Roca va tenir la mala de trobar-se a Barcelona, el juliol de 1941, amb Leandre Tarrat Vilaplana, l'únic pres que s'havia salvat de l'extracció de 13 presos feta a la presó de Sant Feliu la nit del 22-23 d'agost per ser assassinats. Tarrat el duqué a la policia, acusant-lo d'haver maltractat els germans Lladó i de participació en els Fets d'octubre.

En diferents moments tots van ser sotmesos a judici sumaríssim, excepte Joan Subirachs, que fou jutjat molt més endavant, ja en un altre moment; i van ser sentenciats a reclusió perpètua, Pere Alomà, i al final també, Rafael Grau, per a qui el fiscal havia demanat la pena de mort; i a la més alta, a mort, Joan Ferran, la qual fou executada el 16/5/1940. A Ferran li atribuïren la condició d'*autor*. A la resta, tot i que comptaren amb testimonis que declararen a favor seu, n'hi hagué que no els perdonaven que haguessin consentit els assassinats, i que haguessin continuat al Comitè després que aquells haguessin tingut lloc.

Pere Alomà aconseguí l'indult el 1946. Rafael Roca el demanà el 1945 però li fou denegat.

Joan Subirachs, que se n'havia sortit, arran del decret sobre indults de 1947 va sol·licitar acollir-s'hi, comptant amb suports i avals de propietaris i autoritats (el mateix Enric Sabaté) de Sant Feliu, però sorgiren acusacions i al final també fou processat per adhesió a la rebel·lió, tot i que el 1948 aconseguí la llibertat provisional.

Tots quatre sumaríssims, incoats per adhesió a la rebel·lió, tenen molta documentació i declaracions de molt d'interès per conèixer com van anar les coses a Sant Feliu; la repressió en el cas del de Joan Ferran, i el conflicte agrari en els casos de Subirachs i Pere Alomà.

Molts dels refugiats civils també anaren tornant al cap d'unes setmanes o mesos, per conducte policial, i en aquest cas el seu futur immediat va quedar condicionat per si van ser denunciats o no per conciutadans. Sovint era la mateixa Guardia civil, que en tenir notícia de l'arribada de determinades persones a Sant Feliu, repatriades o no, iniciava un atestat, com en el cas dels germans Mallol-Parladé, Vicenç i Jaume, sobre els quals com ja hem dit a l'inici plana el dubte de si van arribar a creuar la frontera. I a partir dels atestats el jutge militar de Sant Feliu iniciava el sumari.

Els que retornaven, entre ells dones i nens, no havien tingut un paper polític/sindical de primer ordre, i en principi no havien de témer grans represàlies. Joan Bergoñon, ugetista de la Col·lectiva Agrària, i sogre de Wisliano Marquez, que aguantà poc temps al Camp d'Argelers ningú el molestà.

Alguns però retornaren sense el seu consentiment, com Laura Fajardo i el seu fill Llibertari Torres, dona i fill del dirigent de la CNT, Josep Torres, als quals havien instal·lat a Dachs i des

---

²³⁴ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumaríssim d'Urgència 16789.

d'on, al cap d'una setmana, els portaren sense comunicació prèvia a una estació de tren i els carregaren amb moltes altres mares i fills en uns vagons de bestiar de retorn cap a Espanya i Catalunya. Al poc d'arribar a Laura Fajardo la denunciaria la dona d'un oncle de Josep Torres que creia que havia faltat a la seva paraula de protegir el seu fill, molt religiós, tot i haver-li-ho demanat, el qual havia estat assassinat. Un sumari el de Laura,²³⁵ per excitació a la rebel·lió, que com molts dels que hem consultat comencen amb exagerades acusacions que es van anar desfent com un terròs de sucre, tot i contenir elements de veritat com haver ocupat la casa d'un dels assassinats. Condemnada a 6 anys, obtingué la llibertat provisional el juny de 1943. A Llibertari, que hagué d'anar a viure amb la seva germanastre, Maria Sunyer, mentre la seva mare era a la presó provincial de dones, se li canvià el nom a Llibert i se'l feu anar a escola religiosa; Enric Sabaté donà un cop de ma a la família procurant que es dones feina a la Maria.

També retornà Maria Llop, casada amb Alfons Ruano Sánchez, un dels homes més involucrats en els fets de violència, i pel qual l'auditor de guerra ja havia preguntat, i això no passà desapercbut. Segon els seu fill, Alfons Ruano,²³⁶ encara viu, en no tenir cap notícia del pare, al cap d'uns mesos tornaren de França, i preveient que podria ser denunciada a Sant Feliu, escolliren anar a la seva població d'origen, Poble de Masalucia; però resulta que ja se l'esperava, fou detinguda i portada a Barcelona. Al judici,²³⁷ acusada d'auxili a la rebel·lió, va dir que Ruano havia fet la retirada (se suposa com a combatent), i sembla que no l'havia vist. Sense cap fet rellevant, per haver format part de l'univers revolucionari i ser la dona de qui era fou sentenciada a 12 anys de presó; atenuada des de l'octubre de 1942, la qual complí a Barcelona, on es traslladaren a viure. Alfons Ruano no es posà mai més en contacte amb ells; per un parent d'ell saberen que havia format una nova família amb la qual vivia a Saint Etienne.

3.3 REEMIGRACIÓ D'EXILIATS A D'ALTRES PAÏSOS: AMÈRICA LLATINA I RÚSSIA

L'opció de reemigrar a altres països, com s'ha dit, era potenciada com una altra manera de buidar els camps. França havia fet una crida internacional el març de 1939 a fi que altres països acollissin els refugiats republicans, que tingué una resposta pobra; només Mèxic, sobretot, i Xile, República Dominicana, Colòmbia i Cuba van respondre positivament des del començament.²³⁸

D'aquesta incentivació, Erasme, quan ja era en un altre refugi, a Ceilhes, al que estigueren més temps, en unes condicions deplorables, i aïllats, en dóna testimoni, tot que ells al final no marxaren:

En el campo se presentó un día una mujer. Nos preguntó a todos, a qué país deseábamos ir exiliados, a Rusia ó a Méjico, que eran por lo visto las únicas naciones

²³⁵ Arxiu Tribunal territorial Tercer, Sumari 29173.

²³⁶ Conversa amb Alfons Ruano Llop, 2027.

²³⁷ Arxiu Tribunal territorial Tercer, Sumaríssim d'Urgència 8180.

²³⁸ RUBIO, J. (1977), *La emigración de la guerra civil de 1936-1939: Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República española*, op.cit., pàg. 157-158, 194-195.

que se ofrecieron para acoger a refugiados españoles. (...), me apunté para Rusia al igual que lo hubiera podido hacer por Méjico, ya que los dos me eran simpáticos, y pensando que para entonces ya tendríamos noticias de mi padre. Al poco tiempo, más pronto de lo que esperábamos nos vino la aprobación para irnos a Rusia. Pero como seguíamos sin tener noticias de mi padre, renunciemos a irnos. Por lo visto se publicaban unas listas de los refugiados solicitando noticias de sus familiares, con el fin de establecer contacto. Unas listas que ignorábamos y que no llegaban a nuestras manos. Un día nos llamaron las mujeres de beneficencia; en una de ellas encontraron la petición de mi padre, solicitando información para localizarnos. Gracias a ellas pudimos contactar. Lo hicimos por el único modo posible, por correspondencia. Mi padre, mientras esperaba también saber de nosotros, había hecho la correspondiente solicitud para irnos refugiados. Pero a Méjico. ¡Si nos llegamos a ir!²³⁹

Les males condicions de vida als camps i la manca de sortides feu que l'opció d'emigrar fos atractiva per a molts exiliats que no es podien exposar a tornar i foren molts els que emigraren. El conjunt d'aquestes evacuacions cap a d'altres països és el que fa que el fenomen de l'exili agafi dimensió de diàspora. La possibilitat de reemigrar s'oferia també als camps, encara que a la practica molts no ho aconseguiren.

Dels 261 santfeliuencs que van creuar la frontera, dels quals 147 conformen el que hem establert com a exili de llarga durada, 18, pel coneixement que en tenim actualment, acabaren emigrant a altres països. Molts d'altres iniciaren tràmits que no culminaren, be perquè hi van renunciar, com hem vist, o perquè finalment no foren seleccionats. Sabem que ho varen intentar també com a mínim Antoni Amigo i Joan Peñalver.

Excepte un, Joan Subiron Sangüesa, que marxà a Rússia, la resta es dirigí a l'Amèrica Llatina, i, principalment a Mèxic. Deu sortiren quan ja havia començat la Segona Guerra Mundial, un a la vigília, i cinc uns mesos abans.

A Joan Subiron, soci fundador de la UGT i el PSUC, l'hem localitzat al Llibre de registre dels espanyols residents a l'URRS a partir de 1937, del Fons AGE de l'ANC; per la cronologia del llistat ens queda el dubte de si podria haver marxat a Rússia durant la guerra, tot i que la nota biogràfica que hi ha sobre ell no ho indica. En tot cas, fou un dels nombrosos quadres que s'hi quedà, i no tornà.

Pel que hi ha establert sobre l'exili a Rússia, on ja hi havia refugiats des de la Guerra (sobretot, nens i mestres, i pilots i mariners), la marxa a Rússia, es degué produir aviat,

---

²³⁹ MÀRQUEZ, E. (2005), *Erasmus, Recordando. Memorias de un santfeliuense*, op.cit. pàg. 48-49.

entre abril i maig de 1939, que és quan hi arribaren petits contingents d'exiliats en vaixell, molts dels quals dirigents i quadres del PCE i del PSUC.²⁴⁰

Pel que fa a l'emigració a l'Amèrica Llatina, 12 anaren a Mèxic, 1 a Xile, i 4 a l'Argentina.

Mèxic, amb una generosa política d'acollida de refugiats, sota el govern de Lázaro Cárdenas, fou, després de França, el segon país que més refugiats acollí. Durant la Guerra també ja n'havia acollit, i en la nova conjuntura acollí un important contingent de refugiats a través de diverses expedicions marítimes que tingueren lloc entre abril i setembre de 1939, abans d'esclatar la guerra, d'entre les quals destaquen les dels vapors Sinaia, Ipanema o Mexique. A finals de 1939 havien arribat a Mèxic 6.236 refugiats, segons les dades de l'Estat²⁴¹

Aquests embarcaments com d'altres que s'organitzaren eren sufragats per les entitats d'ajuda als republicans creades pel govern de la República, el SERE (Servicio de Evacuacion de Refugiados Españoles), sota l'òrbita de Juan Negrín, socialistes afins a ell i comunistes, i la JARE (Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles), sota la de Prieto i els socislistes afins a ell.

Per poder-hi embarcar els refugiats havien de formalitzar una sol·licitud i enviar-la a la comissió seleccionadora, que ha estat molt criticada per seleccionar preferentment els que havien estat proposats per un partit o sindicat, i en concret pels proposats pel partit comunista.

Els primers a sortir, rumb cap a Mèxic, foren Conrado Marquez,²⁴² el seu pare Manuel Marquez Ortiz,²⁴³ la seva dona Gabriela Pañella, i les dues filles, Pepita i Lorenza Marquez. Ho feren des del port francès de Sete, el 26 de maig de 1939, en el vapor Sinaia, que arribà al port de Veracruz, el 13 de juny de 1939. L'expedició del Sinaia, sufragada pel SERE, traslladà 1.599 refugiats. S'hi edità un diari d'abord, *Diario del Sinaia*, que es tot un testimoni documental. Conrado Marquez treballà un temps com a conserge del CTRE

El següent a emigrar, aquest cop a Xile, fou Francesc Balboa Mestres,²⁴⁴ que també era rajoler i havia coa fundat la UGT local. Era de la lleva del 38 i s'exilià mobilitzat. L'hem pogut localitzar gràcies al llistat de passatgers del Winnipeg²⁴⁵, un vapor modificat pel SERE que traslladà 2201 passatgers i que organitzà Pablo Neruda, ambaixador de Xile a París. L'entrada de refugiats estigué en qüestió, però finalment sortí del port fluvial de Trompeloup-Pauillac el 4 d'agost de 1939 i arribà la nit del 2 de setembre a Valparaiso. Un grup de passatgers va baixar a Arica el 26 d'agost.

---

²⁴⁰ MARTÍN, J. ; CARVAJAL, P. (2002), *El exilio español (1936-1978)*, Barcelona, Planeta, Circulo de Lectores, pàg. 101.

²⁴¹ PLA BRUGAT, D.(2002), "El exilio republicano en Hispanoamerica. Su historia e historiografia," *Historia Social*, 42, pag. 102.

²⁴² AGA, JARE, M120, 12/ 02808.

²⁴³ AGA, JARE, M120, 12/02808.

²⁴⁴ Llistat de passatgers al web memòria chilena.cl/archivos2/pdfs, tret de, FERRER, J.(1989), *Los españoles del Winnipeg. El barco de la esperanza*, Santiago, Edicioes Cal Sogas.

La resta dels que reemigraren, els Marlés, i Lluís Tomàs Barceló, a Mèxic, i la família Tres-Vidal, i Joan Vidal Bueno a l'Argentina, ho feren durant la Segona Guerra Mundial.

3.4 L'EXILI DURANT ELS INICIS DE LA SEGONA GUERRA MUNDIAL (SETEMBRE DE 1939 –MAIG DE 1940)

L'exili, com a resultat de les polítiques esmentades de reemigració, repatriació i de treball, a partir de la tardor del 1939, iniciava una nova etapa,²⁴⁶ distanciada ja del món concentracionari com a única realitat, ara marcada per la dispersió geogràfica i una gran varietat de situacions personals.

Es pot constatar a través dels llistats del Camp d'Agde que el setembre-octubre el camp s'havia buidat. En gran nombre molts refugiats havien tornat a l'Estat espanyol, i els que romanien a França es trobaven allotjats en famílies, o van ser redirigits als camps d'Argelers i Rivesaltes. El testimoni de Josep Torres també va en aquesta direcció.

Molts seguien en les companyies de treball, com Joan Peñalver que fou portat a treballar a un polvorí de la zona de l'Atlàntic, o Baldiri Mestres a Bèlgica en la construcció dels búnquers soterrats, i els batallons de marxa, com Àngel Vidal Ramona, que en el seu dietari anota les dates rellevants de la seva existència com a treballador d'un batalló, el recorregut que fa, i les dates importants de la situació política, com és l'inici de la guerra, a causa de la qual comenta que durant uns dies s'aturaren les repatriacions a l'Estat espanyol, que també es produïen des dels batallons en marxa; a través de les seves anotacions també s'entreveu la duresa del règim en que vivien i treballaven, ja que per al 23 d'abril de 1940, anota: *Salen hacia el campo de Bram los hombres mayores de 48 años, que causan baja de esta compañía, por orden superior.*²⁴⁷

Ramona el 22 de maig de 1940 també es fa ressò del nou conveni signat el 22 d'agost entre França i Mèxic, per acollir refugiats; del qual són informats a través d'una notificació rebuda del consol de Mèxic; una opció que ell i la seva dona no trien.

També Josep Lázaro Escrich des del Camp d'Argelers es va integrar a una companyia de treballadors i va anar a treballar als camins de ferro de Nantes, on estigué uns cinc mesos.

Altres com Tomas estava treballant, gairebé ja del seu ofici, abans de l'ocupació alemanya com a ajustador a Nevers. D'altres estaven al camp, en granges; la demanda de mà d'obra al camp augmentà a mesura que els francesos foren mobilitzats.

Això va coincidir temporalment amb l'inici de la Segona Guerra Mundial (1939-1945). França entra en guerra el dia 3, quan amb Anglaterra, declaren la guerra a Alemanya a

---

²⁴⁶ GUIXÉ, J. (2003), "Fons per a l'estudi de l'exili," dins Pujol E. (coord.), *L'exili Català del 1936-39: un balanç*. Quaderns del Cercle, 19, CEHS, pàg. 39-56.

²⁴⁷ VIDAL, Àngel (1939-1941), *Dietari de la retirada i l'exili d'Àngel Vidal Ramona (Sant Feliu de Llobregat, 1903-Sarlat 1996)*, op.cit. pàg. 2-4.

causa de la invasió alemanya de Polònia. Tanmateix durant l'hivern del 1939-1940 no hi hagué combats ni operacions importants al front occidental.

El context de guerra crearà noves oportunitats de feina en la indústria de guerra, i diversos refugiats santfeliuencs s'acolliren a aquestes demandes. Antoni Trabal,²⁴⁸ per exemple, fou contractat el gener de 1940 per una empresa d'aviació a Banhères de Bigòrra, com també ho foren els Marquez.

Asteri, arran d'una demanda d'homes del seu ofici (metal·lurgic) va poder sortir del Camp de Septfonds per anar a treballar a una fàbrica d'aviació a Burdeus, i assabentat que els calien més treballadors va escriure al seu germà Wisliano que s'hi apuntés, tot i no ser el seu ofici el que demanaven. Així, també Wisliano va poder abandonar el camp i començar a treballar en una fàbrica d'aviació, a Bacalan. A Burdeus s'estigueren a un hostel amb més refugiats, regentat per un generós jueu que els fiava; Wisliano reclamà des d'aquesta adreça a la seva família, que encara era al camp de Ceilhes, i aviat estigueren tots junts a Burdeus.

Tambe Asteri reclamà a la seva família, i per un temps estigueren tots a l'hostal, però per no engrandir el deute, que els deixava tenir el propietari, buscaren pis i s'hi instal·laren. Erasme fins i tot anà a escola. Amb el retrobament fet, l'àvia d'Erasme i Salvador se'n tornaren cap a Sant Feliu. A l'edifici on anaren a viure també hi trobaren una família de Sant Feliu, de la qual llastimosament no en diu els noms, els quals ajudaren a la seva mare a conèixer les botigues del barri, anomenat dels espanyols.

A Burdeus, segons Tomàs Gaspà,²⁴⁹ també hi havia Ramon Trias, el químic que havia creat i dirigit la fàbrica de caretes, i que no hem aconseguit localitzar.

3.5 LES VICISSITUDS DE L'ELIXILI SANTFELIUENC ARRAN DE L'OCUPACIÓ ALEMANYA DE FRANÇA (MAIG 1940-MAIG 1945)

Amb l'ocupació alemanya de França, culminada amb la caiguda de París el juny de 1940, i la signatura de l'armistici de Compiègne, França quedà dividida en dues, la ocupada, sota administració alemanys, que abastava el nord de França i la façana atlàntica, i la *zona lliure*, sota l'anomenat govern de Vichy, al sud.

Durant l'ocupació molts refugiats van ser fets presoners pels alemanys i foren portats a camps de presoners. Per evitar una situació com aquesta, preventivament, i quan ja era imminent l'ocupació, Tomàs Gaspà va marxar de Nevers cap al Sud, on treballà de pagès, i Peñalver, cap a Tolouse.

---

²⁴⁸ Vegeu l'entrada biogràfica sobre Antoni Trabal als webs del *Dictionnaire International des militants anarchistes* (militants-anarchistes.info) i al web estelnegre.org/anarcoefemerides.

²⁴⁹ Crònica inèdita de Tomàs Gaspà, op. cit.

Altres refugiats, establerts il·legalment o sense contracte, començaren a ser detinguts per la policia francesa, com va ser el cas de Joan Plana,²⁵⁰ que fou posat a disposició dels alemanys i aquests el portaren a treballar en obres militars al Pas de Calais, al Nord.

També hi hagué alguns refugiats que foren repatriats per les autoritats franceses, com fou el cas de la dona de Bernabeu Gràcia, Carmen Moya Martín, i els seus fills. En relació a això, als fulls del camp de Ceilhes, on consta la inscripció d'Erasme i la seva família hem vist que s'hi anotava si els refugiats en qüestió corrien perill o no davant una possible repatriació.

En la nova situació les indústries de guerra franceses van tancar i molts refugiats van perdre la feina, i alguns van tornar als camps d'internament, com fou el cas d'Antoni Trabal, que fou portat al Camp d'Argelers, del qual aconseguí fugir el maig de 1941 establint-se il·legalment a Tolosa amb la seva dona (havia marxat solter) i un fill acabat de néixer;

Molts es veieren obligats a acceptar feines que els francesos es podien permetre de rebutjar, sovint en regim militar i de semi-esclavitud.

També perderen la feina pel tancament de les fàbriques on treballaven, Asterio i Wisliano Marquez, els quals, irònicament, i, sense altra alternativa, van treballar en les obres de construcció de la base submarina de Burdeus a càrrec de l'organització TOD a França, una organització d'enginyeria civil i militar alemanya de suport a les operacions militars nazis. Uns 25.000 republicans,²⁵¹ entre els quals presoners, van participar, voluntàriament o per força, en les seves obres. L'enrolament en aquesta organització no impedí però que alhora actuessin en la resistència. Asteri, jugant-se-la, amb sabotatges, i Wisliano mes discretament participant en les reunions organitzades per l'amic i veí Esparza, un dels caps de la resistència espanyola a Burdeus. Asteri, descobert, hagué de fugir a Tours, on s'acabà establint.²⁵²

En canvi, Angel Ramona, el dia de Nadal de 1941, anotava que celebrava el Nadal en companyia de cinc compatriotes, ja en una casa, a Sarlat, on s'havien instal·lat el juny, i on havien recomençat a viure junts. Aquest dia, posa fi al dietari.

A partir de 42 amb l'ocupació alemanya de la zona lliure, hi hagué més santfeliuencs, com Joan Peñalver, Josep Torres o els Trabal, que en el context de la reorganització i creació de grups d'una CNT clandestina coooperaren amb el maquisard i la resistència. Antoni Trabal, que, de l'estiu del 1942 al de 1944, estigué enrolat en una companyia de treballadors estrangers a Cajarc (Lot), feu d'enllaç entre el maquisard i la CNT

---

²⁵⁰ ACBL.FASFL, Entrevista a Joan Plana Bou, 12-4-1989.

²⁵¹ RISQUES, M.; VILANOVA, F.; VINYAS, R. (2000), *Les ruptures de l'any 1939*, Barcelona, Publicacions Abadia de Montserrat, pàg. 100.

²⁵² MÀRQUEZ, E. (2005), *Erasmus, Recordando. Memorias de un santfeliuense*, op.cit. pàg.76-79; I també, les entrades biogràfiques sobre els germans Màrquez al web de la Fundació Pablo Iglesias, www.fpabloiglesias.es.

clandestina. També el seu pare, l'alcalde de la CNT, Jesús Trabal,²⁵³ des del Camp d'Argelers s'havia integrat a la companyia i hi romangué fins l'alliberament de França.

Algun refugiat anà a treballar a Alemanya, com fou Josep Ribé Rigol,²⁵⁴ que ho explica al sumari que se li instruí quan es repatrià, sense conseqüències. I també ho feu Antoni Farré Colom,²⁵⁵ entre els anys 1943 i 1945, que explica que ho feu voluntàriament.

L'ocupació alemanya va precipitar retorns en cadena, tant dels que havien entrat com a civils, com els que ho havien fet com a soldats, com mostren els localitzats, amb un total de 21. El 1941 torna Ramon Colomer Masach,²⁵⁶ col·lectivista ugetista, i la seva dona, Cinta Preses Font. També ho feren a través del consul de Perpinyà la família Pascual-Alonso,²⁵⁷ que s'estava a Cotlliure. No s'obrí sumari per a cap d'ells.

D'entre els que havien entrat com a soldats, també Josep Lazaro Escrich²⁵⁸ tornà el 1941, al qual es processà, però fou posat en llibertat el 1942, vista la poca transcendència o rellevància penal de la seva actuació durant la guerra, malgrat haver-se enrolat voluntari i haver romàs a França.

El 1942 ho feu Alfons Linares Rodriguez²⁵⁹ i Ramon Fuste Rival,²⁶⁰ aquest, després dels camps havia treballat en un poble fronterer amb Itàlia (Bufort), i posteriorment havia tornat a estar internat al Camp de Sant Cebrià, des del qual s'integrà en una companyia de treballadors. Tenia 45 anys, i va decidir tornar pel seu compte; arribà fins a Portbou, on fou detingut. Va ser processat, però al cap d'un any la causa fou sobreseguda. I el 1943 tornà Pedro Fernandez Barranco.

En tots els casos la repressió fou de baixa intensitat o pràcticament no existí.

La por que els fills dels exiliats poguessin caure en mans dels alemanys precipità diversos retorns, com els de Mercè Caricchio Albareda,²⁶¹ la dona de Jesús Bisbal i els seus fills Blas, de 17 anys, i Maria Rosa Bisbal, la qual des de Tolouse havia demanat a l'alcalde si era possible el seu retorn el setembre de 1943. L'alcalde, que no hi posà inconvenient, sol·licità ell mateix la documentació que calia per iniciar els tràmits al consul de Perpinyà.

Finalment, el 1943, abandonaren Burdeus Erasme, i la seva mare Agueda Borgoñon, i la germana Aguedita, que, un cop a Sant Feliu foren ajudats pels germans que no s'havien exiliat. Wisliano hi romandria encara gairebé una dècada més.

---

²⁵³ Vegeu l'entrada biogràfica sobre Jesús Trabal als web del *Dictionnaire International des militants anarchistes* (militants-anarchistes.info).

²⁵⁴ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumari 34051.

²⁵⁵ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Diligències Previaes, núm. 15225.

²⁵⁶ ACBL.FASFL, Caixa 1382, Informes d'Alcaldia, Petició del Tribunal depurador de Vilanova (6-3-1941).

²⁵⁷ ACBL.FASFL, Caixa 1382, Informes d'Alcaldia, Cònsul d'Espanya a Perpinyà a l'alcalde (7-7-1941).

²⁵⁸ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumari 19.065.

²⁵⁹ ACBL.FASFL, Caixa 1382, Informes d'Alcaldia, 1382 (1942).

²⁶⁰ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumari 30048.

²⁶¹ ACBL.FASFL, Caixa 1382, Informes d'Alcaldia, Demanda de documents necessaris per a la repatriació per part de l'alcalde al Cònsul de Perpinyà (6-9-1943).

També Ubaldo Fraga Sicilia,²⁶² cofundador de la UGT local i regidor, i que residia a Cambó-Les-Bains, va iniciar el 1943 tràmits per tornar, com indica el seu expedient de repatriació, i del qual en desconeixem la resolució final, ja que com en d'altres que hem consultar no hi consta. L'informe inicial del fiscal era positiu, llevat que se n'obtingués alguna altra informació. El barem utilitzat en aquesta fase inicial era la Causa general, i no hi constava; un barem tanmateix que quan convingué no s'aplicà, com en el cas de Tomas Gaspà, que no hi surt acusat de res, i se li denegà repetidament el retorn.

Al final, també Josep Rigol Ribé²⁶³ prengué la decisió de repatriar-se el 1944, i fou processat, però també fou sobreseguda la causa, ja que es considerà que havia estat sotmès de molt jove a la nefasta influència de Josep Marlès.

3.5.1 LA DEPORTACIO DE SANTFELIUENCs ALS CAMPS NAZIS

Entre els molts presoners que van fer els alemanys durant l'ocupació, sis santfeliuencs²⁶⁴ van ser portats a diferents presons o stalags des dels quals van ser deportats al camp de Mauthausen. El primer que hi va arribar fou Francesc de la Cruz Simón, el 24 d'agost de 1940. Tots ells van ser traslladats al subcamp de Gusen, i excepte un que va sobreviure, Baldiri Mestres Subirachs, que a diferència de la resta, fou fet presoner a Bèlgica treballant en la construcció de búnquers, la resta hi van morir entre setembre i desembre de 1941. Vicenç Riazza i Ramon Cerdà, aquest últim gendre de Laura Fajardo i Josep Torres, moriren gasejats al castell de Hartheim, on foren traslladats des de Gusen. A més dels esmentats, moriren exterminats Vicenç Pujol Orenga i Jaume Ximenis Sans.

Tots ells provenien de batallons o companyies de treballadors, i formaven part de la primera fornada dels deportats a Alemanya, els fets presoners durant l'ocupació, que foren deportats a Alemanya després que el règim de Franco se'n desentengués. La segona fornada que tindrà lloc entre 1943 i 1944 té a veure més amb detencions de resistents.

Els camps nazis va ser clausurats el 1945, els de Mauthausen i Gusen el 5 de maig per les tropes nord-americanes. En els anys immediats a la finalització de la guerra arribaren a Sant Feliu les notícies dels que havien estat exterminats pels mateixos exiliats. Josep Torres, que fou un dels que n'informà, veié en els llistats que es feren el nom del seu gendre. Ell n'havia escapat de poc, ja que també havia estat fet presoner al mateix camp però va poder escapar amb d'altres, amb qui també havia d'anar el Ramon; aquest però ho posposà en veure que entrava detingut el seu germà Joan, que també fou deportat i exterminat.

---

²⁶² AGA, Consejo Supremo de Justicia Militar: Expedientes de Repatriación de Exiliados, 1943-1956, Fondo 81, 61/19650.

²⁶³ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Sumari 34051.

²⁶⁴ NAVARRO, J. (2012), *Camps de concentració nazis. Mauthausen: el camp dels espanyols*, Treball de recerca de Batxillerat; Dades de l'Amical Mauthausen; ROIG, M. (1977), *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62; BERMEJO, B.; CHECA, S. (2006), *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*, Madrid, Ministerio de Cultura.

3.6 L'EXILI A AMÈRICA. MÈXIC

El centre de la vida política amb la guerra i després l'ocupació es desplaça de França a Mèxic, un lloc molt més segur i lliure. Emigrar a Amèrica tanmateix es feu més difícil perquè Mexic va suspendre el setembre els embarcaments per motius interns. A l'agost de 1940 va signar un nou conveni amb les autoritats de Vichy, i sortiren algunes expedicions però fou difícil dur-lo a terme per la dificultat de trobar vaixells disposats a viatjar en una situació de guerra, entre altres raons.

Tot i així, Josep Marlès,²⁶⁵ Ramon Marles²⁶⁶ i Joaquim Marles, amb les respectives famílies, aconseguiren arribar a Mèxic, a començaments de 1940, d'una manera alternativa. Ho feren amb el vapor De Grasse que va sortir des de Saint-Nazaire (Loira Atlantic) el 12 de gener de 1940 rumb a Nova York, i des d'allà feren el trajecte en tren fins a la frontera mexicana. Durant aquest mateix any, a França, el De Grasse va ser requisat pels alemanys i utilitzat com a vaixell caserna al riu Gironda, i quan van evaquar Burdeus el 1945, els mateixos alemanys l'enfonsaren.

A Mèxic, Josep Marles va voler amagar l'afiliació política; però al seu informe, al dors, l'anotador va escriure: *Aunque el interesado no manifiesta filiación política alguna, el informador sabe, de manera cierta, que es un caracterizado comunista.*²⁶⁷ El 1944 fou enviat per Comorera a fer-se càrrec de la direcció del partit a l'interior, missió que decidí ajornar, i en un context de discrepàncies amb els dirigents del PCE i de conspiracions fou destituït dels seus càrrecs.

D'aquesta etapa mexicana, als seus escrits, Marles fa un apunt d'interès local/comarcal, a partir de la trobada casual que tingué amb el capitost de Molins de Rei, Manuel Marín, que va retrar així: *Aquest revolucionari de pacotilla responsable de molts crims entre ells els afusellaments de Sant Feliu de Llobregat, a l'any 1943, el vaig trobar a Cuernavaca, lloc d'estiueig de l'alta societat mexicana, on hi havia vingut amb un cotxe nordamericà que no cabia a la carretera, junt a la seva dona, plena de joiells 'fabricats' a Molins de Rei. Més tard vaig assabentar-me que Marin havia estat protegit pel socialista Prieto, fent-lo propietari d'un taller de construcció de mobles.*²⁶⁸

També aconseguí arribar a Mexic, Lluís Tomas Barcelo, de professió, armer, el 7 de juliol de 1940, el qual hem localitzat al Portal de movimientos migratorios Iberoamericanos (nota PARES).

A l'Argentina emigraren també en plena guerra, d'una banda, Joan Vidal Bueno,²⁶⁹ i, de l'altra, Joan Tres Font,²⁷⁰ cenetista de la Col·lectiva Agrària, junt amb la seva família, la dona i la filla. L'Argentina, amb un regim polític molt diferent del de Mèxic hem constatat que prenia precaucions i prèviament s'informava sobre qui deixava entrar; almenys això ho feu amb Joan Tres Font, sobre el qual el Consolat d'aquell país demanà informes a l'Ajuntament de Sant

---

²⁶⁵ AGA, JARE, M120, 12/ 02808.

²⁶⁶ AGA, JARE, M120, 12/ 02808.

²⁶⁷ AGA, JARE, M120, 12/ 02808.

²⁶⁸ MARLES, J. (1986), *Recordant la meua militància al PSUC* (juny de 1986), op.cit.

²⁶⁹ PARES, Movimientos Migratorios Iberoamericanos (Fondo: Consulado General de España en Rosario).

²⁷⁰ PARES, Movimientos Migratorios Iberoamericanos (Fondo: Consulado General de España en Rosario).

Feliu, el 14 d'octubre de 1940,²⁷¹ que fou molt negatiu. Tanmateix, al cap de tres anys, aconseguí entrar a l'Argentina, per Rosario, el juliol de 1943, amb la seva dona, Assumpció Vidal,²⁷² i la seva filla, Maria Tres.²⁷³

3.7 L' EXILI DESPRÉS DE LA II GUERRA MUNDIAL (1945-1950)

L'esperança que els règims dictatorials havien de caure amb la victòria dels aliats s'esvai per complet i això comportava de facto i de pensament el perllongament de l'exili, i un replantejament vital de l'existència a l'exili a llarg termini.

Alguns, com Josep Torres, tot i que no hem vist el document, obtingueren un reconeixement de l'Estat Francès per la seva col·laboració en la resistència, que li permetia estar en igualtat de condicions amb els que tenien permís de treball.

Fou l'hora dels reagrupaments familiars, que es produïren immediatament, o en els anys següents; un bon nombre de santfeliuencs marxaren de Sant Feliu cap a França per reunir-se amb els seus familiars exiliats a França i en alguns casos creuaren la frontera clandestinament, tot i l'estat militar-policial existent.

Els primers a fer-ho, el 1945, pel coneixement que en tenim, fou Laura Fajardo i Llibert Torres,²⁷⁴ la dona i el fill de Josep Torres, que des de França organitzà el seu pas clandestí per la frontera a través d'uns passadors. Marxaren de Sant Feliu des de l'estació de tren un dia d'estiu, amb un d'ells a distància, i baixaren al cap d'unes quantes parades; allà els esperava un cotxe que els conduí cap als Pirineus; quan van baixar, van trobar una vintena de persones disposades a fer el mateix. A peu, i de nit, en un trajecte que va durar alguns dies, van creuar la frontera, i després continuaren fins a Luzenac, des d'on agafaren un tren fins a Pàmies, on els esperava Josep Torres, i on també vivia Joan Plana, que els ajudà a instal·lar-se.

També la dona i les filles bessones de Baldiri Mestres Subirachs,²⁷⁵ l'únic supervivent de Mauhausen i un cop aquest estigué refet de les seqüeles del seu internament al camp de, es reuniren amb ell a França. Baldiri, que es nacionalitzà francès, trobà feina de paleta i s'establiren a El Beuf (Cleón), i després a Aigües Vives, prop de Tolouse, i, finalment a Bram, prop de Carcassonne.

Igualment la família de Francesc Campos,²⁷⁶ que mantingué el contacte i l'amistat amb Joan Peñalver i Baldiri Mestres a l'exili, es reuniren amb ell després de passar la

---

²⁷¹ ACBL.FASF, Caixa 1382, Informes d'Alcaldia, Demanda d'informes per part del Consol (14-10-1940).

²⁷² PARES, Movimientos Migratorios Iberoamericanos (Fondo: Consulado General de España en Rosario).

²⁷³ PARES, Movimientos Migratorios Iberoamericanos (Fondo: Consulado General de España en Rosario).

²⁷⁴ Entrevista a Llibert Torres Fajardo, 2017.

²⁷⁵ NAVARRO, J. (2012), *Camps de concentració nazis. Mauthausen: el camp dels espanyols*, Treball de recerca de Batxillerat.

²⁷⁶ Dades facilitades per Josep Maria Gelabert.

frontera també de manera clandestina i amb papers falsos. Francesc Campos havia trobat feina de fonedor i vivia Romans-sur-Isère.

Carmen Moya i els seus fills, que havien estat repatriats durant la guerra per les autoritats franceses, també es tornaren a reunir amb Bernabeu Gràcia a Les Vicaris.

Aquests casos, que són una petita mostra dels que es degueren produir arreu, fan prou evident la porositat de la frontera, malgrat la vigilància de la Guardia Civil. En aquest sentit, i a la inversa, també es produí el pas clandestí de frontera, com el que protagonitzà el 1946 Antoni Colome,²⁷⁷ convertit ja en un jove miner, junt a un grup d'altres exiliats, i armat amb metrallera. Els seus pares i ell s'havien establert a Marsella. No es pogueren establir possibles connexions orgàniques amb la CNT, i un cop investigat fou enviat a un batalló disciplinari i a fer el servei militar; era de la lleva de 1943. Quan acabà se'n tornà a Marsella.

També es degué produir algun retorn entre 1945 i 1950, tot i que només hem localitzat el de Wisliano Màrquez, que ho feu des de Burdeus el 1951. En tot cas, per a Sant Feliu la proporció fou menor en aquests anys que l'assenyalada anteriorment i del que sembla assenyalar la tendència general, tot i que cal investigar més a fons aquest tema. Wisliano no fou processat i Erasme diu que només s'hague de presentar a la Guardia Civil, de tant en tant, fins que un dia li van dir que no calia que hi tornes.

El flux de retorns degué impulsar la creació, el 1945, de la Sección de Repatriaciones, dins la Dirección General de Seguridad. I des del 1949, una Comissió Interministerial de Repatriaciones, creada a proposta del Ministeri de Governació, es la que dictaminava sobre els retorns. Comptava amb un fiscal de la Causa general, i el Director General de Seguretat era el que donava la conformitat als dictamins de la comissió, o be els elevava al coneixement i resolució del Consell de Ministres.

Arran de la concessió per part del règim de Franco de l'indult polític de 9 d'octubre de 1945 concedit per als delictes de rebel·lió militar comesos fins l'1 d'abril de 1939 (excepte casos de mort o crueltat...), alguns exiliats van sol·licitar l'aplicació dels beneficis d'aquest indult i poder així retornar. Fou el cas d'Antoni Amigó Queraltó,²⁷⁸ com hem pogut constatar en l'expedient de repatriació que s'inicià a sol·licitud seva el 1947, i del qual en desconeixem la resolució final, ja que com en d'altres que hem consultar no hi consta. En tot cas, per aquesta sol·licitud o una de posterior, sabem que Antoni Amigó, que tenia la seva família a Sant Feliu, va tornar aproximadament el 1951, després d'excusar-se davant la militància exiliada de la CNT, segons la necrològica²⁷⁹ que li escrigué des de l'exili Antoni Trabal, arran de la seva prematura mort l'abril de 1964.

Es produí una represa de l'activitat política pública de l'exili català i de reorganització dels partits. Josep Marlés, amb el seu germà Joaquim, fou l'únic que tingué contacte

---

²⁷⁷ Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Diligències Previaes, núm. 15225.

²⁷⁸ AGA, Consejo Supremo de Justicia Militar: Expedientes de Repatriación de Exiliados, 1943-1956, Fondo 81, 61/19648.

²⁷⁹ Necrològica d'Antoni Amigó Queraltó, escrita per Antoni Trabal a *Solidarida Obrera*, el maig de 1964.

amb l'exili institucional. El 1946 tornà a ser cridat per Comorera per formar part de la direcció del partit a Perpinyà. Més endavant es traslladà a París per dirigir l'òrgan del partit *Lluita*, i entrà al Comitè Executiu del partit; tanmateix només assistí a algunes reunions. El 1949 abandonà el partit, seguint Comorera, i fixà la residència a St. Galdrid. Mes endavant refusà la proposta de reintegrar-se al partit. Als anys de la Transició formà part per un breu temps del Partit dels Socialiste de Catalunya.

Pel que fa ala CNT, aquesta s'havia començat a reorganitzar des de Tolosa a partir del 1939, i durant el 1942 s'havien creat grups; arran de l'escissió del 1945, que expulsà el sector minoritari partidari de la col.laboració amb els republicans, alguns dels principals representants de la CNT santfeliuensa, com l'alcalde Jesus Trabal es mantingueren al marge de les disputes. Antoni Trabal,²⁸⁰ formà part de la tendència possibilista i fou membre del Comitè de la Federació local de Tolosa. Entre 1950 i 1960 ho fou diverses vegades del Comitè Regional de Catalunya de la CNT col.laboracionista. El 1961 es posà fi a l'escissió.

Bernabeu Gràcia Alegre²⁸¹ fou secretari de la FL de la CNT de Castelnou d'Arri. Joan Peñalver,²⁸² que havia participat en la fundació de la federació de la CNT a Grenoble, en fou secretari alguns anys; als anys cinquanta ell i la seva família van fer amistat amb Quico Sabaté.

Manuel Ibáñez,²⁸³ que militava a la FL-CNT de Dijon, morí molt jove, el 1948, i sembla que en els anys precedents havia demanat a l'organització de tornar a l'Estat espanyol per unir-se als grups de resistència.

3.8 LA LENTA DESAPARICIÓ DE L'EXILI FINS A LA SEVA EXTINCIÓ FORMAL (1950-1975)

Amb els anys, en general, s'anà passant de la condició d'exiliat a la d'immigrat, tot i que, cal dir, que per aquesta fase de l'exili hi passem de puntetes. La motivació política inicial de l'exili, que es mantingué fins a darrera hora per a alguns, per altres quedà en segon pla, com els casos de Joan Plana, que abandonà la militància activa, o el mateix Josep Torres.

Pel que fa a la integració a França com a ciutadans de ple dret, en general hi hagué una resistència a nacionalitzar-se sobretot per part dels anarquistes, tot i que Baldiri

---

²⁸⁰ Vegeu l'entrada biogràfica sobre Antoni Trabal al web del *Dictionnaire International des militants anarchistes*, www.militants-anarchistes.info.

²⁸¹ Vegeu al web, estelnegre.org, la necrològica de Bernabeu Gràcia, apareguda al periòdic tolosà *Espoir*, el 16 d'abril de 1967.

²⁸² ²⁸² RETUERTA, M.L. (2011), *Joan Peñalver (2): De Roses de Llobregat a Grenoble*, al bloc toies.wordpress.com.

²⁸³ Vegeu l'entrada biogràfica sobre Manuel Ibáñez al web del *Dictionnaire International des militants anarchistes*, www.militants-anarchistes.info.

Mestres²⁸⁴ ho feu. El fet de ser un ciutadà francès li permeté quan ja era jubilat venir a passar temporades de fins a sis mesos a Sant Feliu.

Els fills que eren petits quan s'exiliaren, i per descomptat els que hi van néixer a França, van créixer ja com a ciutadans francesos, nacionalitzats i integrats, i alguns tindran bones trajectòries professionals, com la filla de Joan Plana, avui encara viva i resident a Tolouse. Els que eren mes grans ho tingueren més difícil, com Llibert Torres que quan hi tornà, als dotze anys, no pogué entrar a l'escola perquè no sabia francès, i recorda en canvi com la filla de Joan Plana el parlava molt bé; obtingué el carnet de refugiat, i als 18 la carta de treball, i entremig anava treballant en feines força dures d'adult.....

Dels exiliats americans que hi quedaven pràcticament no en sabem res, llevat que Conrado Marquez morí molt jove, el 1949.

Sobre Joan Sangüesa,²⁸⁵ que vivia exiliat a Rússia, sembla que, a diferència d'altres exiliats que es van acabar repatriant o van ser enviats als gulags, es va integrar. Al Llibre de registre dels espanyols residents a l'URSS, consta que el 1956 va ingressar al PCUS, i també fou voluntari a l'exercit; treballà en diverses localitats, com Rostov, i a la f-ca Boriets, com a obrer; també fou empleat de la Creu Roja. Sembla que visqué a Moscou, almenys al final de la seva vida, ja que hi morí el 1989.

Si bé l'exili santfeliuenc que quedava a França majoritàriament tenia vocació de permanència, d'altres, com Antoni Amigó, estaven esperant el moment de retornar i estaven pendants de les mesures d'obertura del règim i dels decrets d'indult.

Tomàs Gaspà²⁸⁶ feu tràmits per a la repatriació ja el 1951, però no aconseguí retornar fins molt més endavant, tot i que paradoxalment ni tan sols constava a la Causa General, i que va obtenir un informe preliminar positiu del fiscal. Les seves peticions foren denegades successivament. L'explicació més plausible és que algu a Sant Feliu no aprovés el seu retorn.

També feren tràmits de repatriació Jesus Trabal, el 1960, i Jaume Elias Figueras, el 1964; així com Antoni Bisbal Junyent el 1968, que ja tenia la família aquí des dels anys 40; els hem conegut a través de la Causa General,²⁸⁷ a l'instructor de la qual la Comissió de Repatriació s'adreçava per demanar els primers informes; però no hem obtingut els dictàmens finals.

Amb la derogació de la Llei de Responsabilitats Polítiques, a punt de ser aprovada, el 1969, el retorn era menys arriscat. Tomàs Gaspà, arran de la gravetat de la malaltia del seu germà, ho tornà a intentar pel conducte reglamentari a començaments de 1968, i se li tornà a denegar. Finalment, el 16 de maig de 1968, obtingué del ministre d'Afers

---

²⁸⁴ Informació facilitada per Josep Maria Gelabert.

²⁸⁵ ANC, Fons 555, Centro Español de Moscu (AGE), Llibre de registre dels espanyols residents a l'URSS a partir de 1937.

²⁸⁶ AGA, Consejo Supremo de Justicia Militar: Expedientes de Repatriación de Exiliados, 1943-1956, Fondo 81, 61/19641.

²⁸⁷ Archivo Histórico Nacional, FC-Causa General, 1598, Exp. 6.

Exteriors, a qui s'havia adreçat personalment per carta (Saint-Etienne, 10/5/1968)²⁸⁸ sol·licitant una autorització per viatjar a Sant Feliu per 48 hores, permís per buscar ell mateix uns informes solvents; i el 26 de maig rebia una comunicació que l'autoritzava a entrar a l'Estat espanyol amb tota llibertat i seguretat.

Amb la Llei d'Amnistia de 1977, i el retorn de Josep Tarradelles com a màxim símbol de l'exili català, les raons de l'exili quedaven formalment extingides. Molts retornaren almenys un cop, la majoria continuaren residint als seus llocs d'adopció. Altres moriren en terres llunyanes sense tornar mai més. Només Joan Creus Cardona tingué un paper visible en l'escenari de la democràcia, tancant simbòlicament la candidatura del PSUC a les eleccions democràtiques municipals del 3 d'abril de 1979, sota el lema: "Una candidatura que recull el passat, el present i el futur."

3.9 ANÀLISI DE LES DADES

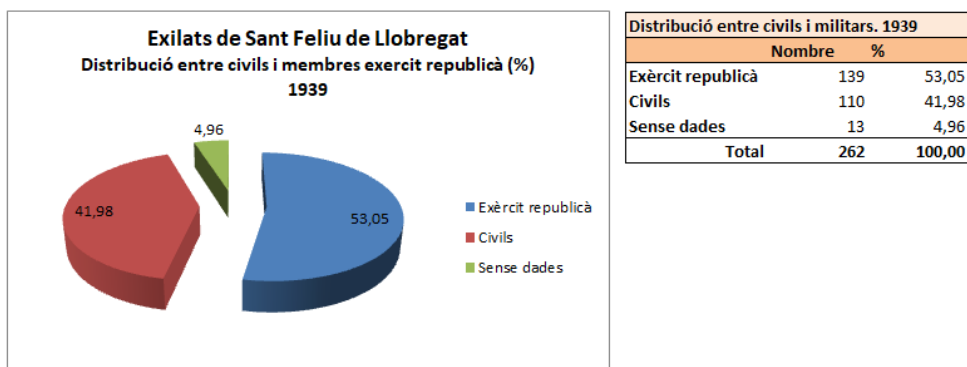
La nòmina d'exiliats obtinguda, a l'Annex 1, reelaborada i ampliada respecte de les preexistents ja hem dit que aporten una xifra de 262 santfeliuencs que van participar en la retirada inicial, xifra que respecte a la població de 1936, de 6.888 habitants, representaria un exili inicial o de curta durada del 3,80%. Però en les setmanes i mesos següents, i al llarg de 1940, molts aneren tornant. A començaments de 1941 romanien a l'exili, com a mínim, 147 santfeliuencs (de 19 no ho sabem segur i no els hem inclòs). Això situaria provisionalment l'exili santfeliuenc de llarga durada, respecte a una població de 6888 habitants el 1936, en una mitjana d'exilil del 2,1%, una mica per sobre de la mitjana catalana tradicionalment acceptada del 2%.

Les dades associades a tots aquests santfeliuencs, que els identifiquen, ens indiquen que la retirada dels santfeliuencs la protagonitzaren molts civils, però encara en més proporció soldats o ciutadans que havien pres part en la guerra en algun moment, considerant, a més, que aquestes dades són a la baixa per la dificultat de constatar-ho en la documentació de postguerra i en concret en la correspondència referent a la recuperació dels soldats des de Sant Feliu, on es veu un intens intercanvi epistolar entre les noves autoritats locals i els camps de concentració i els centres de classificació per localitzar els soldats.

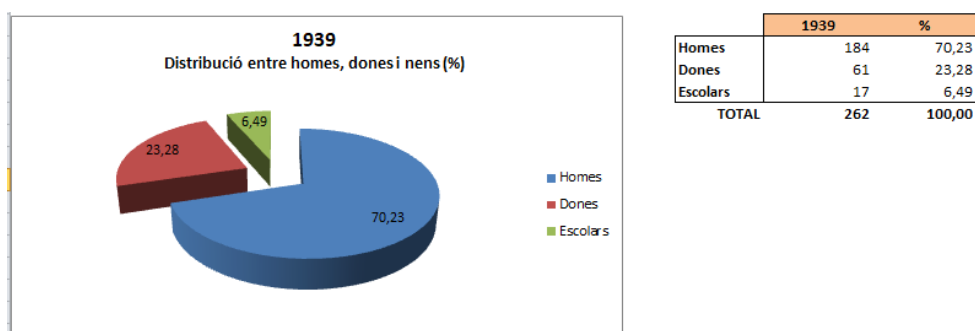
Els corresponents a l'exèrcit republicà, 139, constituïrien el 52,85%, mentre que els civils, 111, el 42,21%. De 13 no en sabem si havien estat mobilitzats o no.

---

²⁸⁸ Crònica inèdita de Tomàs Gaspà, op. cit. pàg. 14 i 14 bis.

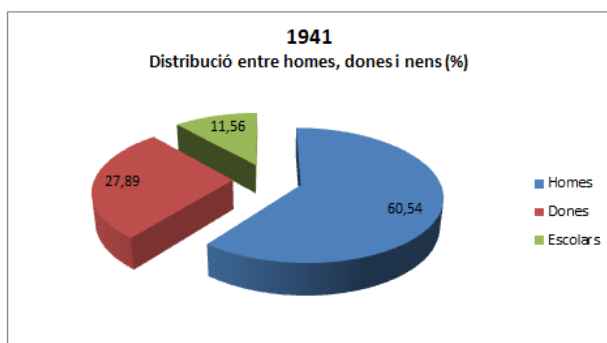
D'aquests 262 santfeliuencs, 184 eren homes, 61 dones, i 17 escolars, la majoria dels quals ja no tornarien més. Representaven respectivament un 70,23%, un 23,28 %, i un 6,49 %.

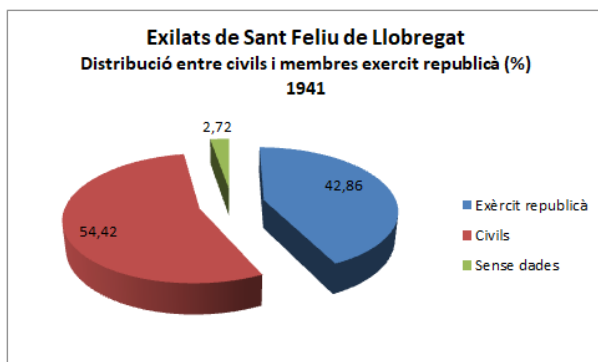
Els homes eren majoria, i en una bona proporció havien marxat sols. Les dones, en canvi, majoritàriament havien marxat en família, acompanyant els homes i amb els fills. Les dones que van marxar soles van ser comptades, bàsicament Neus Pérez Susín, que havia estat durant un temps consellera d'Assistència Social, i Josefina Tornil, ambdues de les JSUC, entre altres possibles de Sant Feliu, que no hem considerat per ara. També s'exilià Maria Tardà, que fou durant un llarg temps regidora d'assistència social, i com a tal estigué al capdavant de l'atenció als refugiats de guerra, però ho feu en companyia de la seva família que s'exilià al complet.

Dels 262 santfeliuencs, com a mínim, 130 van marxar en família, xifra que és el preludi ja d'un llarg exili, i que en una bona majoria són presents ja en el llistat històric (Annex 2).

Des del primer moment l'exili es comença a desfer, amb un flux constant de retorns. Retornaren en major proporció els homes, que perden pes respecte al gràfic de 1939, i en concret els que formaven part de l'exercit republicà; en menor mesura els civils, com es pot veure comparant els gràfic de febrer de 1939 amb el de 1941. Disminuí en un 10 % però el percentatge respecte al conjunt continuava sent molt elevat, del 42,86 %. Els civils guanyaren major pes dins del conjunt, amb un 54,42% després de gairebé dos anys de retorn d'excombatents.

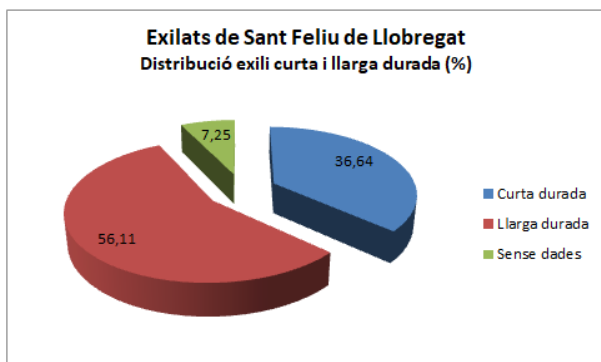
	1941	%
Homes	89	60,54
Dones	41	27,89
Escolars	17	11,56
TOTAL	147	100,00

Distribució entre civils i militars.1941		
	Nombre	%
Exèrcit republicà	63	42,86
Civils	80	54,42
Sense dades	4	2,72
Total	147	100,00

Són unes dades que a Sant Feliu ens allunyen de la identificació que s'ha fet de l'exili en relació principalment als desgavells de la rereguarda, que si bé té les seves raons tapa també el sentit ampli que tingué la retirada; és un reduccionisme que en origen fomentaren les autoritats franquistes sobretot en sentit criminalitzador i que és ben present a la Causa General i en tota la documentació de postguerra, especialment als informes d'alcaldia.

A finals de 1940, s'havien repatriat 96 santfeliuencs, és a dir un 36,88% dels santfeliuencs dels 262 que havien sortit. Com a mínim un 55%, amb 147 santfeliuencs, esdevingué exili de llarga durada; de 19 no hem obtingut dades segures, en un o altre sentit, i no els incloem. D'aquests 147 exiliats, 89 eren homes, 41 dones, i 17 escolars. D'aquest conjunt, com a mínim 69 no van retornar.

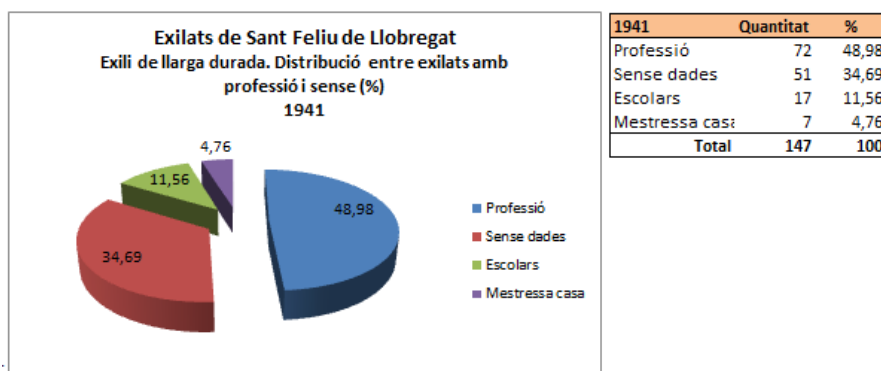
	Nombre	%
Curta durada	96	36,64
Llarga durada	147	56,11
Sense dades	19	7,25
Total	262	100,00

Aquest exili de llarga durada és el que hem intentat caracteritzar tant a nivell socioprofessional com sindical i polític; tanmateix els treballs d'identificació dels exiliats no s'han pogut completar prou satisfactòriament, tant per la laboriositat de la tasca i el temps disponible, com per la dificultat d'obtenir dades i la manca d'estudis polítics sobre els anys de la República.

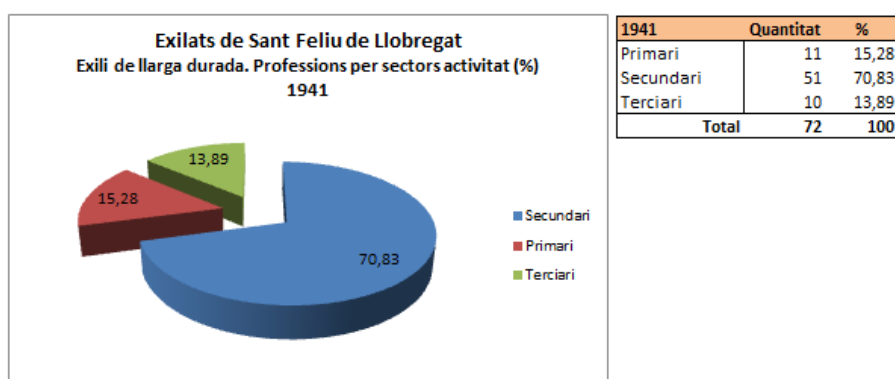

Això fa que aquests resultats s'hagin de considerar com a provisionals, i amb aquest caràcter els presentem, tot i que expressen una tendència.

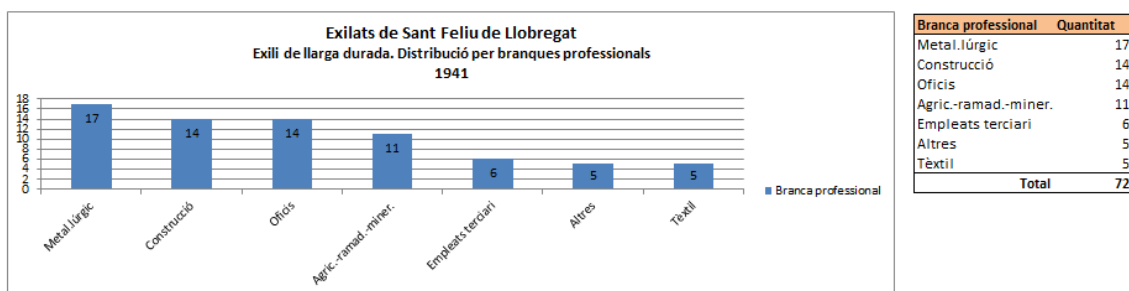
Respecte a la composició socio-professional de l'exili de llarga durada, fem una primera distribució d'aquests exiliats en relació a la seva activitat principal. Així hem distingit entre mestresses de casa, escolars, i persones amb activitat professional; segons això obtenim una distribució del 7 %, 17 % i 72 %, respectivament. Cal dir que hi ha un gran nombre d'exiliats adults, 51, dels quals no s'han pogut completar les tasques d'identificació professional, i això fa que els resultats, tot i que marquin una tendència, no siguin definitius.

Per sectors d'activitat econòmica els exiliats professionalment actius es distribueixen majoritàriament, en un 51 % en el sector secundari, un 11% en el sector primari, i en un 10 % en el terciari.

La distribució dels exiliats per branques professionals ens proporciona una majoria d'exiliats ocupats en els tallers i les indústries metal·lúrgiques, en segon lloc en la construcció, i en tercer els oficis tant diversos com armer, guarnicioner, sabater o fuster. Els treballadors de la terra, amb algun miner i vaquer, ocupen el quart lloc. Els empleats en activitats terciàries/funcionaris són minoritaris. Pel que fa al textil, important a Sant Feliu, l'obtenció de més dades al padró li podrien donar més relleu.

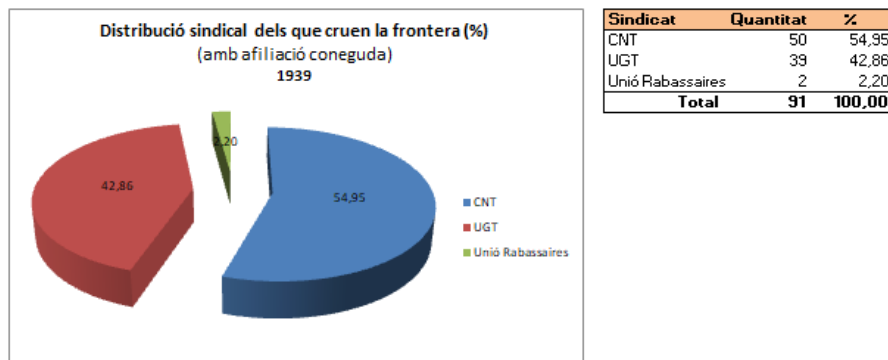
Entre els noms d'aquest exili santfeliuenc, com es pot veure a l'Annex 1 o en els apartats anteriors, hi trobem els principals càrrecs i dirigents locals, polítics i sindicals, molts dels quals també havien estat combatents: els membres del Comitè de Mi lícies Antifeixistes, els tres alcaldes que se succeiran a partir d'octubre de 1936, regidors, un bon nombre dels socis fundadors de la UGT i el PSUC locals, el principal artífex de la fàbrica de caretes, milicians, membres de comitès obrers de fàbrica, i un bon nombre de components de diferents col·lectives de treballadors, sobretot de la Col·lectiva de Treballadors de la Terra, que integra tant anarquistes com ugetistes.

També hi trobem santfeliuencs que en l'àmbit local no havien tingut una visibilitat pública, com poden ser els casos de Lluís Tomàs Barcelo, un armer nascut a Palma de Mallorca, o Joan Vidal Bueno, nascut a Esparreguera (aquest mobilitzat), els motius de l'exili dels quals no sembla que tinguessin relació amb la vida local.

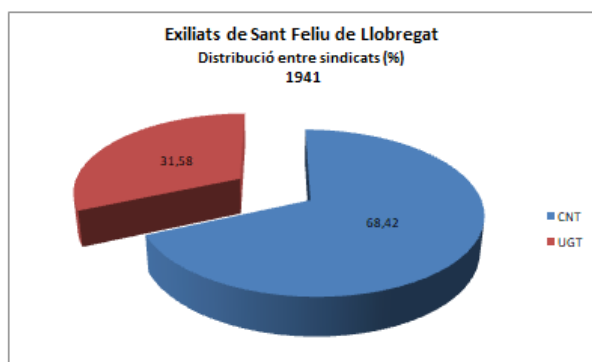
Hi trobem, en definitiva, la plana major de la CNT-FAI i del PSUC i la UGT locals, i en una petita proporció els republicans, que en general es van mantenir en un segon pla polític durant la guerra.

Tanmateix, l'anàlisi del perfil polític i sindical d'una majoria dels exiliats ha esdevingut una tasca més feixuga de l'esperada pels motius esmentats més amunt. Dels 147 exiliats de llarga durada, un cop exclosos els escolars i les mestresses de casa sense filiació (33), només hem obtingut per ara la filiació sindical de 57 exiliats (en queden 67 per conèixer de manera certa) i la filiació política de 40 (en queden 60 per determinar, en cas que la tinguin). La possible filiació de les dones es encara més escassa, ja que, llevat de casos comptats, no eren presents en tant que representants d'organitzacions en la vida política i sindical.

Segons les dades conegudes, la CNT és el grup sindical majoritari tant a la retirada inicial, al gràfic de 1939, com a l'exili de llarga durada, al gràfic de 1941. La UGT que tenia també un pes molt important al 1939, al gràfic de 1941 havia disminuït com a conseqüència del flux de retorns d'homes amb militància ugetista, cosa que fa que augmenti el pes de la CNT en el conjunt el 1941. La presència testimonial de la Unió de Rabassaires que veiem al 1939

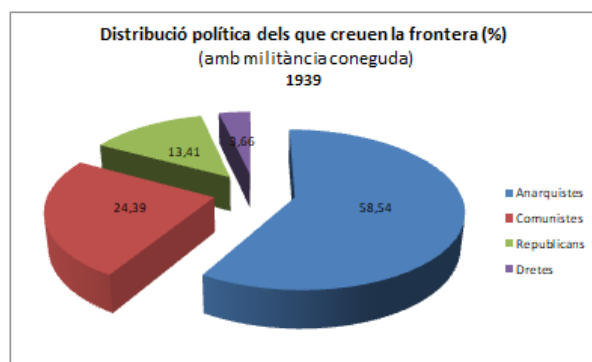

desapareix el 1941.

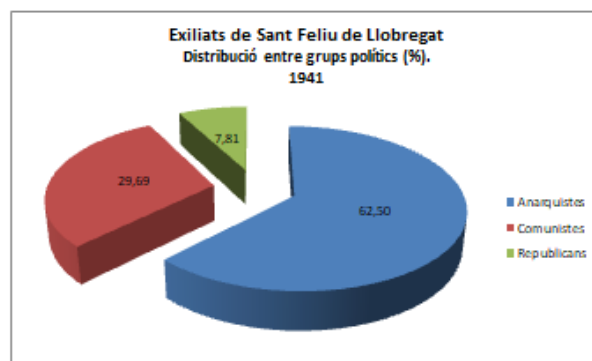

Sindicat	Quantitat	%
CNT	39	68,42
UGT	18	31,58
Unió Rabassaires	0	0,00
Total 1	57	100,00

La representació de la filiació política, davant la impossibilitat de diferenciar entre militants de la CNT i la FAI, l'hem fet a partir de considerar els conceptes "comunistes, anarquistes i republicans," i dins dels anarquistes hem inclòs la CNT. La majoria anarquista del 1939 es veu reforçada respecte al conjunt el 1941, com a resultat del retorn de republicans i ugetistes. Els republicans, tant a la retirada inicial com a l'exili que permaneceix el 1941, ocupen una simbòlica tercera posició. Al 1939 s'hi observa també una presència de soldats de lleva amb militància de dretes, que retornaren d'immediat i foren recompensats.

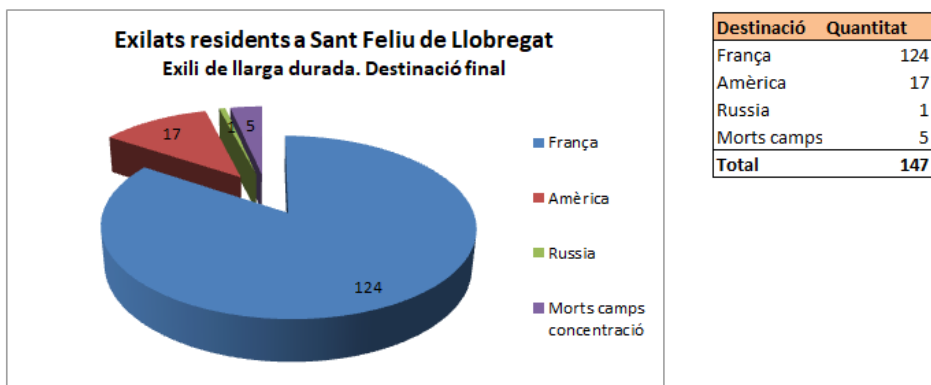

Filiació política	Quantitat	%
Anarquistes	48	48,00
Comunistes	20	20,00
Republicans	11	11,00
Dretes	3	3,00
Total	82	82,00

Filiació política	Quantitat	%
Anarquistes	40	62,50
Comunistes	19	29,69
Republicans	5	7,81
Total	64	100

Finalment, pel que fa a la destinació geogràfica dels refugiats de llarga durada, aquesta fou majoritàriament França, sobre tot el Rosselló i Occitània, però també a Burdeus i a la costa mediterrània; mentre que els que s'exiliaren a Amèrica (17) fou una minoria, principalment d'afiliació comunista, i alguns de manera conjuntural, i només un a Rússia.

La provisionalitat de les dades que presentem pel que fa a l'afiliació sindical i política dels exiliats de llarga durada impedeix treure conclusions sòlides, quan a la caracterització del conjunt, cosa que no afecta els lideratges i els principals protagonistes.

Com a aproximació, el que es desprèn del conjunt de les dades tractades, i això ho podem dir amb seguretat, és que a Sant Feliu de Llobregat els menys proclius a exiliar-se foren els republicans, cosa per la qual el concepte *exili republicà* aplicat a l'estudi de cas, si el prenem al peu de la lletra no s'acabaria d'adequar ben bé a la realitat.

L'exili, pel que fa al gruix, és sobretot anarquista, i més comunista de l'esperat, i els seus dirigents defensaren implacablement la República, amb la màxima aportació possible de combatents, en benefici d'un bé superior, la victòria de l'antifeixisme.

És un exili sobretot de treballadors i jornalers, amb més sindicalistes que militants de partit polític. A través de Josep Marlés, l'exili santfeliuenc treu el cap a la política més gran, a la comarcal amb l'estructuració d'un PSUC que del no res s'engrandirà ràpidament i presentarà batalla a la CNT-FAI més extrema, i a la catalana.

La retirada inicial es la que ofereix més diversitat i la que dona la dimensió més ampla al fenomen en relació als esdeveniments que es vivien a Catalunya; l'exili de Sant Feliu doncs té té en primer terme aquest sentit ampli d'exili republicà. L'exili de llarga durada, el que romandrà després de 23 mesos a fora, i molt més enllà, fins a esdevenir permanent en molts casos, s'ha de llegir més en clau política interna, i té, per tant, un sentit polític més local, el qual però tampoc es pot aïllar del context general de guerra i revolució que vivia el país i en concret en una comarca com el Baix Llobregat on la revolució anarquista fou virulenta; els mesos de revolució, la pertinaç persecució dels que fugien d'anar a la guerra, i els assassinats que es produïren, fou el gran impediment per al retorn dels que havien gestionat aquella realitat, de grat o no, per molt de temps.

L'exili santfeliuenc patí una primera etapa de món concentracionari, seguida de l'inici d'una de segona marcada, a petita escala, per la dispersió geogràfica de l'exili (diàspora) i una major diversitat de situacions personals fora dels camps, i que coincidí amb l'inici de la Segona Guerra Mundial; i en el marc d'aquesta, l'ocupació alemanya de França abocà de nou l'exili santfeliuenc a un context de repressió encara més greu del que havien fugit, del qual alguns no en sortiren ben parats. Després vingué el que s'anomena la cristallització de l'exili, a partir del final de la guerra, que, sense conseqüències per a la continuïtat de la dictadura de Franco, comportà el perllongament de l'exili durant dècades. I en aquesta dilatada existència es produí el pas de la condició de refugiat a la d'immigrat, i la *integració* als països d'acollida, almenys per als fills que ja foren ciutadans de ple dret en els països d'acollida.

Per tot l'explicat, l'exili fou doncs també el resultat d'haver de prendre amb urgència i sense altres alternatives decisions intempestives com anar a terres llunyanes de les quals al cap dels anys ja no es tornaria, convertint-se en exiliats de llarga durada sense ni tant sols haver-ho projectat, i sense que hi hagués una gran causa política o revolucionària al darrera, com ser un soci fundador de la UGT.

Famílies trencades i línies familiars senceres de santfeliuencs eren a l'exili, i un gran nombre de santfeliuencs quedaren afectats per aquesta altra realitat existent que es visque en silenci des de Sant Feliu i amb la qual tingueren impediments per a relacionar-s'hi, com la dilatació en l'obtenció de passaports.

L'exili, doncs, hem vist que té molt d'atzarós, especialment pels que estigueren més deseparats, i que té una història i unes variables més complexes de les que el redueixen a uns exiliats que fugien per haver format part d'un comitè de milícies antifeixista.

IV CONCLUSIONS

Els resultats obtinguts fins ara en la realització de l'estudi de cas de l'exili de Sant Feliu de Llobregat, amb la metodologia d'aproximació plantejada, i com a primer cas d'abordatge d'estudi sistemàtic de l'exili local al Baix Llobregat, creiem que validen la metodologia i les fonts emprades, tot i que davant la manca d'estudis concrets sobre el període de la República caldria ampliar les fonts a consultar, per saber, per exemple, qui integrava els sindicats, a banda dels dirigents, és clar.

Un escull important, més de l'esperat, ha estat documentar els exiliats anònims, a vegades del tot invisibles en les fonts principals consultades, tot i que queda pendent una cerca detinguda als padrons, tant per a aquests homes anònims, que no hem trobat ni a les lleves, com per a les dones. Podria ser també que alguns formessin part d'una població flotant, els transeünts.

Sobre aquesta dificultat d'identificar els *anònims*, cal destacar bona part dels membres que es relacionen al document, esmentat ja anteriorment, de liquidació de la Col·lectiva Agrària, tot i la gran aportació que significà, amb 28 noms (26 sense els germans Mallol Parladé) ha estat, en general, una font de problemes. Josep Torres, que signà el document com a tresorer, el 4 de febrer de 1939, abans de creuar la frontera, diu a l'entrevista que se li feu, referint-se a aquesta reunió, i *quan van haver cobrat algun se'n va entornar*. Es referia als germans Mallol Parladé? O a algun altre? Una certa ombra de dubte plana doncs també sobre el document de la Col·lectiva.

D'altra banda, les dones i una colla d'homes que hi surten relacionats, no els hem pogut documentar adequadament; al padró no hi hem recorregut perquè no teníem l'adreça (si es que alguns eren empadronats a Sant Feliu); als homes els hem buscat als expedients de lleva (i relacions que es feren d'homes de 45 a 56 anys) i en altra documentació local, sense resultats.

Tampoc els hem pogut atribuir filiació sindical i política perquè tampoc els hem trobat en la documentació més política, i no es podia donar per fet que eren anarquistes, perquè hi havia tant cenetistes com ugetistes; cosa que ha contribuït a deslluir els resultats pel que fa a això.

Cal dir que la documentació de lleves dels anys vint i anteriors, que l'Ajuntament republicà havia d'actualitzar i refer a correcció en rebre les ordres de mobilització (les dades sobre naixement sovint són contradictòries amb les del padró, que alhora també en presenta), presenta problemes d'informació en no recollir, com quan es feia metòdicament, la relació dels mossos forans (transeünts) que es quintaven al municipi, previ acord amb el del de naixement; és un full que no trobem en diverses de les lleves i que podrien aportar potser noms com els que no hem pogut localitzar.

De la representativitat comarcal dels resultats del cas de Sant Feliu per a l'exili de llarga durada, pel que fa a les poblacions amb més volum de població i que ens indicarien ja una primera dimensió de l'exili comarcal, no ens en desdím, tot i les diferents claus polítiques que hi puguin haver a cada indret per interpretar el sentit global de l'exili en cada cas. Cal considerar, a més, el paper de Sant Feliu de Llobregat com a cap de partit judicial, marcant el pas a la comara, en totes les conjuntures polítiques de canvi.

D'una banda, els resultats obtinguts de la mostra de baixllobregatins internats al Camp d'Agde ens ajuden a plantejar hipotèticament un comportament semblant respecte a l'exili de sortida a les viles més grans i industrials de la comarca, que el cas de Sant Feliu representa molt bé.

De l'altra, hem confirmat de manera informal a l'Arxiu Històric d'Esparreguera (també hi ha un article en una revista local que s'hi refereix), on fa anys que recullen dades sobre l'exili local, que les dades d'Esparreguera, una població equivalent, del grup de poblacions de la comarca més grans i amb indústria, que els resultats provisionals serien semblants quant al volum inicial d'exili: **200** esparreguerins respecte d'una població de 5207 habitants, amb una mitjana del **3,84%**; **262** santfeliuencs respecte a una població de 6888 habitants, amb una mitjana del **3,80%**.

En canvi, respecte a la mitjana de l'exili de llarga durada, la d'Esparreguera seria inferior a la santfeliuenc, tot i la provisionalitat dels resultats. A Esparreguera, s'estima, percentualment, i sense haver analitzat sistemàticament els retorns, que un **60%** dels 200 exiliats de la retirada inicial, haurien tornat als anys quaranta; segons això, i de manera aproximada al voltant d'uns 80 esparreguerins haurien romàs a l'exili el 1950, cosa que per a una població de 5.207 habitants situaria la mitjana d'exili de llarga durada al voltant de l'**1,53%**. A Sant Feliu, amb dades precises, dels 262 santfeliuencs que van marxar en un inici, en van tornar 96 abans de 1941, és a dir, un **36,88 %**, i abans de 1950, 21 més, és a dir el **44,5%**, un percentatge molt inferior al d'Esparreguera. El 1941 romanien a l'exili 147 santfeliuencs i el 1950, 126; això donarien unes mitjanes d'exili de llarga durada del **2,13%** i de l'**1,82%** respectivament; més altes doncs que les d'Esparreguera. Cal considerar, a més, que són mitjanes

calculades a la baixa, ja que no es compten els 19 exiliats que fins ara no hem pogut atribuir a l'exili de curta o llarg durada. Aquesta permanència de l'exili es podria atribuir com a primera explicació provisional a les causes polítiques internes de l'exili santfeliuenc.

En relació als resultats de Gaitx per al cas de Sant Feliu de Guíxols, i de Vilar per a Calonge, amb unes mitjanes del **4%** i del **7,5%**, respectivament, les mitjanes provisionals de la comarca del Baix Llobregat sembla que estarien molt per sota de les empordaneses. I també quedarien per sota, de moment, de la mitjana municipal, del **2,7%**, que estableix Gaitx a partir d'un grup de 28 municipis que tenien recomptes locals fets.

Tanmateix discutiríem a Gaitx que l'exili que roman a l'estranger després de desembre de 1940 es pugui considerar permanent, ja que hem pogut comprovar que es produeixen molts retorns als anys quaranta.

Respecte a la mitjana catalana, entre el **2%**, la tradicionalment establerta, (Vilanova, 1997) i el **2,4%**, segons les darreres aportacions (Dreyfus-Armand, G., 2000), la santfeliuena es troba entre les dues però per la banda baixa, amb un **2,13%**, cosa que ens permet confirmar la tesi de partida, tot i que l'esperavem superior. L'establiment dels retorns ha reduït molt les dades inicials de la retirada.

Insistim en la provisionalitat dels resultats, ja que, com hem dit, hi ha un bon nombre d'exiliats congelats pel que fa a la seva atribució al llarg o curt exili, i, d'altra banda, comptem amb una vintena llarga de probables exiliats, dels quals no hem obtingut la confirmació amb les fonts consultades. Només que la meitat de tots els esmentats, uns 49, els poguéssim incloure al llarg exili, la mitjana santfeliuena d'exili de llarga durada s'establiria en el **2,84%**.

Cal considerar també la limitació dels mètodes d'aproximació a l'exili, com el que hem emprat, que ens impedeix arribar a tots els exiliats. Només cal comparar les xifres finals dels padrons de 1936, amb 6888 habitants, i de 1941, amb 6571 habitants, amb una diferència de 317 habitants, per veure que hi ha encara un marge considerable per a l'exili. Hi manca més població de la que podem explicar restant els morts al front (66), la repressió franquista (11) i l'exili provisional comptabilitzat de llarga durada de 147 (19 no els hi comptem però en podrien formar part). Molta gent va canviar de població però també en va arribar molta d'altra a Sant Feliu, i el balanç és negatiu.

Pel que fa a l'estat actual de la recerca, si projectem hipotèticament les mitjanes obtingudes a Sant Feliu del **2,13** pel que fa a la permanència de l'exili el 1941, molt semblant a la catalana, i la de l'**1,82%** per a la permanència de l'exili el 1950, en termes d'extrapol·lació per al conjunt comarcal, les xifres de l'exili del Baix Llobregat, tot i les singularitats que hi pugui haver (9 poblacions representaven el 1936 el 69, 44% de la població comarcal d'un total d'habitants de 95.561) es podrien situar respecte d'una població de 95.561 habitants, el 1936, entre 1.911 i 1739 exiliats, respectivament. Si

acabés prevalent una mitjana més baixa, com la provisional d'Esparreguera de l'1,53%, la xifra d'exiliats se situaria en 1462.

Més enllà de les mitjanes, però, que les utilitzem de manera instrumental, l'objectiu principal de la nostra recerca és precisament reconstruir l'exili en termes de capital humà/polític, i en aquest camí les xifres en ajuden a fer l'exili analitzable i interpretable.

Finalment, doncs, encara que amb dades provisionals i de manera modesta, el present treball ha cobert els objectius inicials d'aportar una primera interpretació global de l'exili santfeliuenc, i a establir-ne les grans etapes de la seva existència i vicissituds, amb l'establiment d'un llistat més consolidat i divers d'exiliats del que existia, que ha comportat la incorporació, per exemple, dels militants i dirigents locals de tradició socialista.

ANNEX 1

RELACIÓ NOMINAL D'EXILIATS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT EL 1939

Exili de CURTA DURADA (retorn <XII/1939)

Po s.	NOM	FAMÍLIA	A	NAIX	LLOC NAIX.	OFICI	LLEVA (exercit)	O SINDICA	AFILIACIÓ POLITICA	EXILI A FRANÇA	
										Internament	Retorn <XII-1940
1	Alcolea Gil, Santiago		1919	False (Tarragona)	Ajudaire Mestre		1940	UGT	FJCC		18/2/1939
2	Alemany Vinals, Enric		1914				1935				5/1/1939
3	Aloma Dordal, Pere		1908	St. Feliu Llob.	Paçes		1938	URC	CMA, Conseller, President UR		23/5/1939
4	Amat Calvet, Carles		1920	St. Feliu Llob.	Escritor Dr. Mpa		1941	UGT	C. Agde		14/1/1939
5	Amo Anton, Jacint del		1919	Hiendelaencina (Guadalajara)	Aprentent contram		1940	UGT			
6	Asunción Díaz, Francisco de la		1920	Hospitalet	Escombriaire		1941	UGT			28/8/1939
7	Baqué Esteve, (...conjugada germana)	Dorado-Baqué					Civil				5/1/1939
8	Baqué Esteve, Eulàlia	Dorado-Baqué	1893	St. Feliu Llob.	Mestressa casa		Civil				5/1/1939
9	Barqualló Torres, Ramon		1919	Castelló Empuries	Ferrer		1940				14/2/1939
10	Basi Ribas, Joan	Marquez-Bergoñon		Lorca (Múrcia)	Paçes		Civil	UGT	Collectiva Agrària		5/1/1939
11	Bergoñon, Joan	Bergoñon-Valera									
12	Boloi Pares, Baldiri s		1905	Paleta			1926	CNT			5/1/1939
13	Borrull Masillas, Joan		1905	St. Feliu Llob.	Empleat MZA		1926	ERIC	Conseller		5/1/1939
14	Caricchio Campderós, Ignasi		1915	St. Feliu Llob.	Mecànic		1936				12/6/1939
15	Casanovas Malluïre, Pere		1903		Agricultor		1924				5/1/1939
16	Castillejos Ortuño, Joan		1903	Peó			1924				5/1/1939
17	Claramunt Rovira, Jaume		1905	Paçes, carreter			1926	CNT			5/1/1939
18	Clemente Costa, Joan	Clemente-Moreno	1884	Jornaler			Civil				5/1/1939
19	Clemente Moreno, Antoni	Clemente-Moreno	1917	Corbera (Múrcia)	Sense ofici		Civil (exclòs)				5/1/1939
20	Clemente Moreno, Dolors	Clemente-Moreno					Civil				5/1/1939
21	Coll Buriel, Tomas		1920	St. Feliu Llob.	Fonedor		1941	UGT			5/1/1939
22	Cortijo Salas, Francesc		1906	Lorca			1927		Milicies		6/4/1939
23	Coscoll Cortes, Rosa	Mallol-Coscoll-Parl.	1890	St. Feliu Llob.	Teixidora		Civil	CNT			5/1/1939
24	Cruz Martínez, Miquel		1913				1934				5/1/1939
25	Haro Parra, Josep de		1915	Cuevas Almanzora	Jornaler Metal·lúrgic		1936	CNT			20/6/1939
26	Dorado Baqué, Miquel	Dorado-Baqué	1925	St. Feliu Llob.	Obrier taller		Civil				5/1/1939
27	Dorado Baqué, Vicenç	Dorado-Baqué	1923	St. Feliu Llob.	Obrier taller		Civil		Collectiva Agrària		5/1/1939
28	Duro Tabasco, Josep		1906	Paleta			1927				5/1/1939
29	Estany Felip, Antònia	Torruella-Estany	1893	Barcelona	Mestressa casa		Civil				5/1/1939
30	Estany Vallès, Teresa	Torruella-Estany					Civil				5/1/1939
31	Estrada Bares, Antoni		1898	Almenar (Lleida)	Peó fàbrica		1919	CNT	FAI		5/1/1939
32	Fajardo Batet, Laura	Cerdà-Fajardo-Torr	1890	St. Just Desvern	Teixidora		Civil			R. Dacs (Landes)	11/1/1939
33	Fatsini Arnal, Joan		1914	Reus	Fonedor		1935			C. Septfonds	5/1/1939

RELACIÓ NOMINAL D'EXILIATS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT EL 1939

Exili de CURIA DURADA (retorn <XII/1939)										EXILI A FRANÇA	
Po s.	NOM	FAMÍLIA	NAIX.	A	LLOC NAIX.	OFICI	LLEVA (exercitiu)	O SINDICA	AFILIACIO POLITICA	CÀRREC/PERTINÈNCIA	Retorn <XII-1940
34	Ferran Carcereny, Joan		1901		St. Feliu Llob.	Jornaler Textil	1922	CNT	PFI	CMA, Comitè Defensa, Conseller, Interventor Cotè	II/1939
35	Ferrer Deu, Antoni		1918		St. Feliu Llob.	Metal·lúrgic	1939			C. Barcarès	II/1939
36	Ferrer Deu, Josep		1915		St. Feliu Llob.	Obrer Tèxtil	1936	UGT		Sí	Sí
37	Ferrer Figueras, Aleix		1910				1931	UGT			10/3/1939
38	Fontanet Sans, Miquel		1918		Barcelona	Cambrier	1939				Sí
39	Galan Marcos, Teodoro	Galan Marcos	1896		Ta. Cruz del Grio (Saragossa)	Fonedor	Miliolà	CNT		Collectiva Agrària	Sí
40	Galan Marcos, Teodoro (dona de)	Galan Marcos									Sí
41	Gargallo Gracia, Miquel		1914				1935				Sí
42	Giménez Paredes, Josep		1920		Lorca(Múrcia)	Metal·lúrgic	1941	UGT		C. Septfonds	Sí
43	Gort Ginestet, Josep		1916		St. Feliu Llob.	Fuster	1937			C. Agde	12/2/1939
44	Grifoll Busquets, Miquel		1907			Agricultor	1928				Sí
45	Güell Figueras, Matilde	Marquez-Obiols-Güell									Sí
46	Güell Recasens, Josep		1915		Sant Feliu	Comptable	1936	UGT		Cre. Control, Fundició y Manufac. Metales Juan	II/1939
47	Hernandez Cardona, Sebastià		1920		Fajón (Saragossa)	Metal·lúrgic	1941				4/7/1939
48	Hernandez Verdaguier Pascual		1906				1927				> 6/3/1939
49	Herrero Sanchez, Emiliano		1915		El Bodon (Salamanca)	Guardia civil	1936	CNT	FAI	C. Sant Cebrià	12/2/1939
50	Lahoz Alvaro, Hector		1918		València	Estad. pilot aviació civil	1939		CTIFET		5/2/1939
51	Leon Saïont, Antoni		1903		St. Feliu Llob.	Paleta	1924			C. Sant Cebrià	> 6/3/1939
52	Llagostera Amat, Francesc		1912			Pages	1933				8/2/1939
53	Llop Llop, Maria	Ruano-Llop	1901		Poble de Massaluca			CNT			II/1940
54	Martí Orriols, Valentí		1916		St. Feliu Llob.	Mecànic	1937	UGT			II/1939
55	Martí Ros, Carles		1913		St. Feliu Llob.	Guarnicioner	1934			C.	Sí
56	Martí Torras, Carles		1921		St. Feliu Llob.		1942				Sí
57	Mestres Subirats, Llorenç		1905		St. Feliu Llob.	Fuster	1926			C. Sant Cebrià	> 6/3/1939
58	Miquel Güell, Salvador		1917			Oficinista	1938				10/2/1939
59	Moreno Baño, Isabel	Clemente-Moreno									Sí
60	Navarro Giménez, Josep		1915		St. Feliu Llob.	Terrissaire	1936			C. Argelers, C. Vernet	16/7/1939
61	Obiols Queraltó, Joan	Marquez-Obiols-Güell									Sí
62	Palafoix Escote, Antoni					Soldat				C. Sant Cebrià	> 6/3/1939
63	Palau Guar, Cesario		1898			Agricultor	1919			C. Sant Cebrià	> 6/3/1939

RELACIÓ NOMINAL D'EXILIATS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT EL 1939

Exili de CURTA DURADA (retorn <XII/1939)

Po s.	NOM	FAMÍLIA	NAIX	A	LLOC NAIX	OFICI	LLEVA (exercici)	O SINDICA POLÍTICA	AFILIACIÓ POLÍTICA	EXILI A FRANÇA	
										Internament	Retorn <XII-1940
64	Parera Anguera, Jaume		1919		St. Andreu Barca	Comerc	1940				9/8/1939
65	Parladé Ubach, Vicenta	Mallol-Coscoll-Parl.	1866		Sta. Coloma Cerve	Mestressa casa	Civil				Sí
66	Pi Soteras, Joaquim		1915		St. Feliu Llob.	Serrador	1936		Milícies locals	C. Argelers, Agde, C1	2/10/1939
67	Prats Ribas, Josep		1918		St. Feliu Llob.	Xofer	1939		FJCC		16/2/1939
68	Pujol Cuatrecasas, Salvador	Pujol-Cuatrecasas	1921		St. Feliu Llob.	Estudiant	1942			C. Agde	Sí
69	Pujol Cuatrecasas, Manuel	Pujol-Cuatrecasas	1917		St. Feliu Llob.	Metal·lúrgic	1938	UGT			16/2/1939
70	Pujol Sentis, Matias						Soldat			C. Sant Cebrià	> 6/3/1939
71	Ribas Encinas, Maties		1915		Mieres (Oviedo)	Lampista	1936				9/2/1939
72	Ribas Miquel, Antoni		1919		St. Feliu Llob.	Mercantil	1940	UGT	FJCC		28/2/1939
73	Ribas Pafella, Joan		1915		St. Feliu Llob.	Mecànic	1936				15/2/1939
74	Rigol Badia, Remigi		1898			Agricultor	1919			C. Sant Cebrià	> 6/3/1939
75	Roca Grau, Rafael		1900		St. Feliu Llob.	Mecànic	1921	UGT	ERC	CMA, Conseller	Sí
76	Roca Deu, Esteve		1914			Escolter	1914	UGT	ERC	C. Agde	Sí
77	Roy Equiluz, Josep				Madrid	Mecànic	1941	UGT			15/3/1939
78	Ruano Llop, Maria	Ruano-Llop	1929			Col·legi	Civil				Sí
79	Ruano Llop, Alfons	Ruano-Llop	1934			Col·legi	Civil				Sí
80	Saez Xarau, Josep		1914			Obrer Textil	1935	UGT	Comite Control fabrica Casa Gabriel Vila Coll		Sí
81	Sanchez Martinez, Andreu		1920				1941	CNT			15/1/1939
82	Sans Fàbregas, Josep		1915			Empleat banca	1936	UGT		C. Barcarès	9/8/1939
83	Sarmiento Delgado, Lluís		1920				1941	UGT	PSUC (JSUC)		9/2/1939
84	Sentis Joli, Albert		1917		Barcelona		1938		Comunió Tradicionalist	C.	13/3/1939
85	Soler Codina, Joaquim	Soler-Codina	1907		St. Feliu Llob.	Confiter	1928	CNT		C. Agde	30/5/1939
86	Soto Zargoso, Joan		1919		St. Feliu Llob.	Carreter	1940	UGT			16/1/1939
87	Soto Zarroso, Vicenç		1917				1938			C. S'evadeix	16/3/1939
88	Subirachs Alsina, Joan		1901		St. Feliu Llob.	Mecànic	1922	URC	CMA, Síndic		Sí
89	Tapies Torrent, Ricard		1899			Ajudant mestre	1920				Sí
90	Torres Fajardo, Llibert	Cerdà-Fajardo-Torre	1935		St. Feliu Llob.	Col·legi	Civil				11/1939
91	Tornuella Borrull, Enric		1916				1937				13/2/1939
92	Valera, Marquina	Marquez-Bergoñon (Bergoñon-Valera)				Mestressa casa	Civil			R. Montpeller, R. Clermont l'Herauld, C. Cellhes	Sí
93	Verges Canals, Carles		1920				1941				Sí
94	Vidal Ascrich, Manuel		1902				1923			C. Sant Cebrià	> 6/3/1939
95	Vilar Roca, Agustí		1902		Fraga (Hosca)	Pagès	1923	CNT	ERC	Comercial Colectiva Agrària	Sí
96	Vilaró Domingo, Josep						Soldat	UGT	RE		VI/1939

RELACIÓ NOMINAL D'EXILIATS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT

Exili de LLARGA DURADA (>XIII/1940)

Po s.	NOM	FAMÍLIA	DATA	LLOC MAIX.	OFICI	LLEVA (exerci ti)	AFILIACI O	AFILIACI O	EXILI A FRANÇA			REEMIGRACI Ó A ALTRES
									Interneament	Deportac ió camps	Retorn >XIII-1940	
1	Abelló Serrat, Aparició	Ximenis-Abelló	1903	St. Feliu Llob.		1924					Sí	País entrada
2	Adán Moliner, Aurèlia	Giol-Casas-Adán				Civil					Sí	
3	Aguilar Sabaté, Cinta	Torné-Aguilar				Civil					Sí	
4	Aguilar Sabaté, Rozario	Carbó-Aguilar				Civil	CNT		Milícies locals		No retorna	1941
5	Alonso Pellicena, Joana	Pascual-Alonso				Civil					Sí	
6	Alvarez Barroza, Roque	Alvarez-Barroza	1907	Bunol (València)		1928					Sí	
7	Amigó Gualteró, Antoni		1903	St. Feliu Llob.	Jornaler	1930	CNT		Vice-secretari CNT, Adm. Asil Duran, Conseller, Cte. C. CENU		Sí	
8	Badell Balcells, Enriqueta	Bacca-Badell				Civil					Sí	
9	Bacá Pérez, Teresa	Triaz-Bacá				Civil					Sí	
10	Balboa Mestre, Francesc		1917	St. Feliu Llob.	Rajoler	1938	UGT		Milícies locals		No retorna	Xile
11	Barroza Manzano, Joaquín	Alvarez-Barroza				Civil					Sí	
12	Barroza Sicilia, Manuel		1918	St. Feliu Llob.		1939	CNT		Milícies locals		Sí	
13	Bacca Pavells, Lluís	Bacca-Badell	1888		Jornaler	Civil	CNT				Sí	
14	Bergoñon Valera, Agueda	Marques-Bergoñon/ Bergoñon-Valera	1906	Mestres casa		Civil			R.Montpeller, Clermont l'Herault, Cellhecs		1943	
15	Bergoñon Valera, Salvador	Marques-Bergoñon/ Bergoñon-Valera	1923	St. Feliu Llob.	Escolar	Civil			R.Montpeller, Clermont l'Herault, Cellhecs		1943	
16	Bisbal Carichio, Blas	Bisbal-Carichio	1926	St. Feliu Llob.	Escolar	Civil					1941	
17	Bisbal Carichio, Maria Rosa	Bisbal-Carichio	1934	St. Feliu Llob.	Escolar	Civil					1941	
18	Bisbal Junyent, Antoni	Bisbal-Carichio	1899	St. Feliu Llob.		1920	CNT		Conseller Delegat províncies a la població		>1968	
19	Bisbal Junyent, Emilia	Trabal-Bisbal		St. Feliu Llob.		Civil					No retorna	
20	Bosch Puig, Carme	Marlés-Bosch	1905	Puigvert	Brotsadora	Civil					No retorna	Mèxic
21	Cabré Pallejà, Josep		1898	Torreja	Agricultor	1919		ERC	C. Sant Cobià		Sí	
22	Campos Soriguera, Francesc		1904	St. Feliu Llob.	Metallúrgic (tonedor)	1925		FAI	Milícies FAI, Comitè fab. Siemens		No retorna	
23	Carbó Felch, Lluís	Carbó-Aguilar	1907	Villorós	Jornaler camp	1928	CNT		Collectiva Agrària		No retorna	1941
24	Carichio Albarca, Mercè	Bisbal-Carichio	1904	St. Feliu Llob.		Civil					Sí	
25	Casas Adán, Dolores	Giol-Casas-Adán				Civil					Sí	
26	Castells Badell, Concepció	Tarin-Castells	1900	Barcelona	Mestres casa	Civil	CNT				No retorna	
27	Cerdà Perayra, Ramon	Cerdà-Fajardo-Torres	1906	Barcelona	Recader	1927		FAI	C. Sant Cobià	Sí	No retorna	
28	Cervelló Anna, Joan		1903		Jornaler camp	1924	CNT		Collectiva Agrària, Milícies locals		Sí	
29	Colom Fabregat, Consol	Ferrer-Colom				Civil					No retorna	
30	Colomer Masachs, Ramon	Masachs-Preses	1898		Jornaler camp	1919	UGT		Collectiva Agrària		1941	
31	Coscoll Fabregas, Montserrat	Rigol-Coscoll				Civil					Sí	
32	Coscoll Xandri, Jaume		1911	St. Feliu Llob.	Metallúrgic	1932	CNT		FAI		Sí	

RELACIÓ NOMINAL D'EXILIATS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT

Exili de LLARGA DURADA (>XIII/1940)

Po s	NOM	FAMÍLIA	DATA	LLOC NAIX.	OFICI	LLEVA (exerci ti)	AFILIACI O	AFILIACI O	EXILI A FRANÇA			REEMIGRACI O A ALTRES
									Internament	Deportac ió campes	Retorn >XII-1940	
33	Cruz Ros, Jaume (esposa de Cruz-Ros)	Cruz-Ros	1903	Paleta		Civil			C. Agde		Sí	
34	Cruz Ros, Jaume	Cruz-Ros	1913	St. Feliu Llob.	Paleta	1924	UGT	PSUC	Milícies locals		Sí	1976
35	Cruz Cardona, Joan		1916	Guadalupe	Metal·lúrgic	1937		No	C. Agde		No retorna	
36	Cruz Simon, Francisco de la	Cruz-Simon-Alonso			(taller sinetres)							
37	Dorado, Josep	Dorado-Baqué	1892	Madrid	Parcer	Civil	UGT	PSUC	Collectiva Agrària	C.	Sí	
38	Elías Figueras, Jaume		1896	Barcelona	Metal·lúrgic	Civil	UGT	PSUC	Conseller proveïments		>1964	
39	Español Masanas, Encarnació	Planas-Español	1903	Solivella	Mestres casa	Civil					No retorna	
40	Estany Feliu, Rozalia	Torruella-Estany	1896	Barcelona	Mestres casa	Civil					Sí	
41	Fernandes Barranco, Pere		1915			1936						1943
42	Fernandes González, Rosendo		1918	El Ferrol		1939	CMT				Sí	
43	Fernandes Lorente, Francesc		1900	Jornaler camp		1921	CMT		Collectiva Agrària, Milícies locals		No retorna	
44	Ferrer Castellet, Josep	Ferrer-Colom	1885	Paleta	Civil	CMT		CMA			No retorna	
45	Ferrer Colom, Antoni	Ferrer-Colom	1924	St. Feliu Llob.	Escolar	Civil						1946
46	Ferrer Colom, Modesta	Ferrer-Colom		St. Feliu Llob.	Escolar	Civil					No retorna	
47	Ferrer Carcereny, Francesc		1912	St. Feliu Llob.	Mecànic	1933			C. Angelers, Agde		Sí	
48	Fraga Sicília, Ubaldo		1908	Riotinto (Huelva)	Metal·lúrgic	1929	UGT	PSUC	President UGT, CMA, Conseller		Sí	
49	Fuster Ribal, Ramon		1898	St. Esteve	Vaquier	1919	UGT		C. Angelers, St. Cebrià, Agde		1942	
50	Garcia Anton, Dolores	Torres-Garcia		Pallarols							No retorna	
51	Gaspà Palisa, Tomàs	Gaspà-Cardona	1895	Sant Feliu	Mecànic metal·lúrgic	Civil		ERC	CMA, Alcalde, Cap C. Comarcal Refugiats	C. Angelers, Noya; Migdia	No retorna	
52	Giol Grau, Mateu	Giol-Casas-Adán	1900			1921	UGT	PSUC	Conseller Proveïments		Sí	
53	Gracia Alegre, Bernabeu	Gracia-Moya	1895	Allepús (Terol)	Miner/pagès	Civil	CMT		President Collectiva Agrària, CMA, Conseller		No retorna	
54	Gracia Moya, Manuel	Gracia-Moya				Civil					Sí	
55	Gracia Moya, Lucia	Gracia-Moya				Civil					Sí	
56	Ibáñez Ventura, Manuel		1905			1926			Conseller		No retorna	
57	Lazaro Escribà, Josep		1915	Pueblo Terresa (Castelló)	Paleta	1936	CMT				1941	
58	Linares Rodríguez, Alfons		1920	Valladolides (Múrcia)	Pintor	1941	UGT		C. Agde		21/3/1942, Portbou	
59	Llorente Clemente, Pere		1918	Fuenteblanco (Múrcia)	Lampista	1939					Sí	
60	Mallol Coscoll, Vicenç	Mallol-Coscoll-Parlad	1915	St. Feliu Llob.		1936	CMT				Sí	
61	Marías Bosch, Ramon	Marías-Bosch	1929	St. Feliu Llob.	Escolar	Civil					No retorna	Mèxic
62	Marías Bosch, Rosa	Marías-Bosch	1931	St. Feliu Llob.	Escolar	Civil					No retorna	Mèxic
63	Marías Farres, Ramon	Marías-Sans	1872	St. Feliu Llob.	Industrial	Civil	UGT	PSUC	Jutge Popular		No retorna	Mèxic
64	Marías Sans, Josep	Marías-Bosch	1903	St. Feliu Llob.	Metal·lúrgic i polític	1924	UGT	PSUC	CMA, Cap Org. Comarcal PSUC, Conseller	Perpinyà, París	No retorna	Mèxic

RELACIÓ NOMINAL D'EXILIATS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT

Exili de LLARGA DURADA (>XII/1940)

Po. s.	NOM	FAMÍLIA	DATA	LLOC NAIX.	OFICI	LLEVA AFILIACI O (exerci t)	SINDICA	AFILIACI O	POLÍTICA	CÀRREC/PERTINÈNCIA	EXILI A FRANÇA			REEMIGRACI Ó A ALTRES
											Internament	Deportac ió camps	Retorn >XII-1940	
65	Marques Bergoñon, Agueda	Marques-Bergoñon/ Bergoñon-Valera	1931	St. Feliu Llob.	Escolar	Civil					R.Montpeller, Clermont		1943	País entrada
66	Marques Bergoñon, Erasme	Marques-Bergoñon/ Bergoñon-Valera	1937	St. Feliu Llob.	Escolar	Civil					I'Herault, Ceilhes		1943	
67	Marques Obiols, Albert	Marques-Obiols-Güell		St. Feliu Llob.	Escolar	Civil							No retorna	
68	Marques Obiols, Ramon	Marques-Obiols-Güell		St. Feliu Llob.	Escolar	Civil							No retorna	
69	Marques Ortiz, Manuel	Marques-Pañella	1873	Minas Rio Tinto (Huelva)	Mestre obres	Civil					C. Sant Quentin (Yvelines)		No retorna	Mèxic
70	Marques Pañella, Lorena	Marques-Pañella	1926	St. Feliu Llob.	Escolar	Civil							No retorna	Mèxic
71	Marques Pañella, Pepita	Marques-Pañella	1929	St. Feliu Llob.	Escolar	Civil							No retorna	Mèxic
72	Marques Sicilia, Asterio	Marques-Obiols-Güell	1907	Minas Rio Tinto (Huelva)	Metal·lúrgic	1928	UGT	PSUC	Secretari Milícies UGT	Septfontes, TODT			No retorna	
73	Marques Sicilia, Conrado	Marques-Pañella	1902	Minas Rio Tinto (Huelva)	Pintor (oficial)	1923	UGT	PSUC	Secret. Org. C. Comarcal UGT, CMA, 3r. Tinent alcalde	C. Sant Cabrià			No retorna	Mèxic
74	Marques Sicilia, Wítiliano	Marques-Bergoñon/ Bergoñon-Valera	1905	Minas Rio Tinto (Huelva)	Metal·lúrgic	1926	UGT	PSUC	Milícies, Indústria guerra	C. Septfonds			1950	
75	Martín Vives, Camèlia	Torrente-Martín				Civil	CMT						No retorna	
76	Mestres Cortés, Jozep *		1920	St. Feliu Llob.	Metal·lúrgic	1941	CMT		Conseller	C. Barcarès			1942	
77	Mestres Mas, Jozep						CMT						Sí	
78	Mestres Subirachs, Baldiri	Mestres-Blavi	1899	St. Feliu Llob.	Paleta	1920	CMT			CC, Bèlgica (CTE)	Sí		No retorna	
79	Moya Martín, Carmen	Gracia-Moya	1899			Civil	CMT						Sí	
80	Nebot Mito, Ramon		1917	Barcelona	Fuster	1938	CMT	FAL		C. St. Cabrià, Agde			1945	
81	Noguera Pujols, Amadeu	Noguera-Tardà	1890	Naves	Metal·lúrgic (oficial)	Civil	UGT	PSUC		C. Argelers, Agde			Sí	
82	Noguera Tardà, Miquel	Noguera-Tardà	1916	Cabrera	Metal·lúrgic (oficial)	1937	UGT	PSUC		C. Agde			Sí	
83	Noguera Tardà, Maria	Noguera-Tardà				Civil		PSUC	Consellera Assistència Social				Sí	
84	Obiols Güell, Carme	Marques-Obiols-Güell				Civil							No retorna	
85	Olona Esteve, Miquel				Xofer	Soldat				C. Argelers, St. Cabrià			Sí	
86	Pañella Ribera, Gabriela	Marques-Pañella	1910	St. Feliu Llob.	Teixidora	Civil							No retorna	Mèxic
87	Pascual Alonso, Francesc	Pascual-Alonso				Civil							1941	
88	Pascual Benedito, Julià	Pascual-Alonso	1896		Cia. Elèctrica	Civil							1941	
89	Peñalver Fernandez, Francesc		1907			1928	CMT						No retorna	
90	Peñalver Fernandez, Joan	Fernandez-Valera	1905	Paleta, Jorner		1926	CMT		CMA, Conseller, President Col·lectiu Baix Llob.				No retorna	
91	Pérez Suzin, Neus		1912	Barbus (Orcs)	Treballadora textil	Civil		PSUC (JSUC)	Consellera Assistència social, Comitè de fàbrica	Solles-Toucas (Dp. Var)			No retorna	

RELACIÓ NOMINAL D'EXILIATS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT

Po s.	NOM	FAMÍLIA	DATA	LLOC NAIX.	OFICI	LLEVA (exerci t)	AFILIACI O	AFILIACI O	CÀRREC/PERTINENÇA	EXILI A FRANÇA			REEMIGRACI Ó A ALTRES
										Internament	Deportac ió camps	Retorn >XII-1940	
32	Pibernet Carcereny, Josep		1906	St. Feliu Llob.		1927	ACR	PSUC	CMA, Conseller			Sí	País entrada
33	Pis Alonso, Mercè	Chiglieno-Pis				Civil						No retorna	
34	Pià Juncosa, Joan		1903	Barcelona	Torner	1924	UGT			C. Agde		Sí	
35	Piera Pujol, Josep		1912	St. Feliu Llob.	Paleta	1932		ERC		C. Agde		Sí	
36	Planas Bou, Joan	Planas-Español	1909	St. Feliu Llob.	Tècnic prod.cinema	1930	CNT		CMA, Cap Comità Defensa, Conseller defensa	C.		No retorna	
37	Planas Español, Aurora	Planas-Español	1934	St. Feliu Llob.	Escolar	Civil						No retorna	
38	Prats Rigol, Lluís		1889	Molina de Rei	Obrer fàbrica	Civil			Conseller			Sí	1941
39	Prez Font, Cinta	Mancha-Prez				Civil						No retorna	
40	Pujol Orens, Vicenç		1915	St. Feliu Llob.	Manobre	1936	PSUC			Sí		No retorna	
41	Rebolledo Ortiz, Manuela	Ramona-Rebolledo	1910	Baracaldo	(filadora)	Civil				C. Largentière (Dp. Ardèche)		No retorna	
42	Riba Casas, Vicenç		1900	Brihuega (Guadalajara)	Sabater	1921	PSUC		Conseller	Sí		No retorna	
43	Rigol Coscoll, Carme	Rigol-Coscoll				Civil						Sí	
44	Rigol Coscoll, Geminal	Rigol-Coscoll				Civil						Sí	
45	Rigol Coscoll, Joaquim	Rigol-Coscoll				Civil						Sí	
46	Rigol Ginesta, Ignasi	Rigol-Coscoll	1904			1925	CNT					Sí	
47	Rigol Ribé, Josep		1918	St. Feliu Llob.	Mecànic	1939	PSUC (JSUC)		C. Sant Cebrià			1944	
48	Rojas Castilla, Josep		1905		Carrocer	1926	CNT		CMA, 2n. Tinent alcalde	C.		No retorna	
49	Romagosa Nicolau, Martí		1899		Pagès	1920			Collectiva Agrària			Sí	
50	Ruano Sanchez, Alfons	Ruano-Llop			Xofer	Soldat	CNT		Cap milícies CNT			No retorna	
51	Sancha, Vicenç		1908		Paleta	1929				C. Agde		Sí	
52	Sañchisa Subiron, Joan		1903		Jornaler camp				Collectiva Agrària, Milícies locals			Sí	
53	Sanz Cortés, Anna	Marqués-Sanz			Rajoler	1924	UGT	PSUC	Secretari Org. Comarcal PSUC, CMA, Conseller,			No retorna	Rússia
54	Segura Valera, Antònia	Fernandez-Valera	1879		Mestres casa	Civil						No retorna	Mèxic
55	Soler Codina, Eudard	Soler-Codina	1919	St. Feliu Llob.	Comerç	1940						No retorna	
56	Tardà Carreras, Benita	Noguera-Tardà				Civil				C.		1947	
57	Tarín-Castells (fills de)				Escolar	Civil						No retorna	
58	Tarín Cortés, Rafael	Tarín-Castells				Civil						No retorna	
59	Tomas Barceló, Lluís		1887	Palma Mallorca	Armer	1924	CNT		CMA, Conseller			No retorna	Mèxic
60	Tornet Mestres, Josep	Torné-Aguilar	1903			Civil						No retorna	
61	Tornil, Josefina					Civil		PSUC (JSUC)				Sí	
62	Torrents Monmany, Jaume	Torrents-Martin	1907	St. Joan Despí	Paleta	1928	CNT		Milícies locals	C. Agde		No retorna	
63	Torres Marin, Joan	Torres-Garcia	1907			1928	CNT					No retorna	
64	Torres Vallès, Josep	Cerdà-Fajardo-Torres	1897	St. Feliu Llob.	Obrer textill/ pagès	Civil	CNT		President CNT, Tresorer Collectiva Agrària	C. Argelers, Barcarès, Bram		No retorna	
65	Torrulla Balagueró, Lluís	Torrulla-Estany	1895	Barcelona	Obrer fàbrica	Civil		PSUC	Conseller			Sí	

RELACIÓ NOMINAL D'EXILIATS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT

EXILI A FRANÇA										REEMIGRACIÓ A ALTRES			
Po s.	NOM	FAMÍLIA	DAT A	LLOC NAIX.	OFICI	LLEVA (exercici)	AFILIACIÓ	AFILIACIÓ	CÀRREC/PERTINÈNCIA	Internament	Deportació	Retorn >XII-1940	País entrada
127	Torrella Estany, Óscar	Torrella-Estany	1928	Barcelona	Escolar	Civil						Sí	
128	Trabal Bisbal, Antoni	Trabal-Bisbal	1920	St. Feliu Llob.	Oficinista	1941	CNT	FIULL		C. Argelers, St. Cebrià, Bram; CTE a Calatayud		No retorna	
129	Trabal Julià, Jesús	Trabal-Bisbal	1894	St. Feliu Llob.	Ajuntador	Civil	CNT		Alcalde, Cte. Indústria tèxtil local; Cte.fàbr. Fill Solà Sert			No retorna	
130	Tres Font, Joan	Tres-Vidal	1891	St. Vicenç Horts	Jornaler camp	Civil	CNT		Collectiva Agrària			No retorna	Argentina
131	Tres Vidal, Maria	Tres-Vidal	1919	St. Feliu Llob.	Mestressa casa	Civil						No retorna	Argentina
132	Trias Bertrand, Ramon	Trias-Baez			Químic							Sí	
133	Vicenç Caparrós, Joan		1907	Vicena (Valencia)	Metal·lúrgic	1928	UGT			C. Agde		Sí	
134	Vidal Bueno, Joan		1914	Esparreguera	Mecànic	1935						No retorna	Argentina
135	Vidal Carrasco (fill 1 de)	Vidal Carrasco				Civil						No retorna	
136	Vidal Carrasco (fill 2 de)	Vidal Carrasco				Civil						No retorna	
137	Vidal Carrasco (esposa de)	Vidal Carrasco				Civil						No retorna	
138	Vidal Carrasco, Josep	Vidal Carrasco	1902			1923	CNT		CMA, Alcalde			No retorna	
139	Vidal Pauflan, Assumpció	Tres-Vidal	1893	Vilafranca Penedès	Mestressa casa	Civil						No retorna	Argentina
140	Vidal Ramona, Àngel	Ramona-Rebolledo	1903	St. Feliu Llob.	Inspector obres Ajunt.	sergent saq CNT				C. St. Cebrià; Batallons de C. Largentière (Dp. Ardèche)		No retorna	
141	Vidal Rebolledo, Antònia	Ramona-Rebolledo		St. Feliu Llob.	Escolar	Civil						No retorna	
142	Villalba Ghigliano, Francesc	Ghigliano-Pie	1892		Obrer	Civil	CNT		Secretari CNT			No retorna	
143	Vives Llopart, Joaquim	Vives-Llopart	1915	St. Feliu Llob.	Comerç	1936						Sí	
144	Vives Llopart, Antoni	Vives Llopart	1909	St. Feliu Llob.	Paleta	1930	CNT	FAL	Milícies, Comitè Defensa			No retorna	
145	Ximenis Pahissa, Montserrat	Ximenis-Abelló				Civil						Sí	
146	Ximenis Pahissa, Raimunda	Ximenis-Abelló				Civil						Sí	
147	Ximenis Sans, Jaume		1916	St. Feliu Llob.	Metal·lúrgic	Civil (exiliat)					Sí	No retorna	

RELACIÓ NOMINAL D'EXILIATS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT

Exili sense dades de retorn

Pos.	NOM	FAMÍLIA	DATA NAIX.	LLOC NAIX.	ESTAT CIVIL	LLEG./ES CRIU	OFICI	LLEVA (exercit)	Altres cosos	AFILIACIÓ SINDICAL	AFILIACIÓ POLÍTICA	CÀRREC/PERTINENÇA	EXILI A FRANÇA	
													Retorn <XII-1940	Retorn >XII-1940 + Permanència
1	Batista Riba						Jornaler camp					Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
2	Bordas Armengol, Josep		1902	St. Feliu Llob.			Ajustador	1923				Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
3	Clos, Lluís						Jornaler camp	Civil				Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
4	Fernández Muñoz						Jornaler camp					Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
5	Garcia, Miquel						Jornaler camp					Col·lectiva Agrària (temporal)	s/d	s/d
6	Leon Sañó, Artur		1908	St. Feliu Llob.			Paleta	1929				Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
7	Llardà, Joan						Jornaler camp	Civil				Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
8	Llobet, Antònia						Jornalera camp	Civil				Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
9	Mateu Batista, Vicenç											Milícies locals	s/d	s/d
10	Mauroso, Josefa						Jornalera camp	Civil				Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
11	Miró, Antònia						Jornalera camp	Civil				Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
12	Miró, Rafael												s/d	s/d
13	Moreno, Maria						Jornalera camp	Civil				Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
14	Morilla, Anna						Jornalera camp	Civil				Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
15	Outerelo Pazos, Arturo												s/d	s/d
16	Porta, Felix						Jornaler camp					Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
17	Ramisa, Josep						Jornaler camp					Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
18	Sabaté, Ramona						Jornalera camp	Civil				Col·lectiva Agrària	s/d	s/d
19	Vinals, Joan						Jornaler camp					Col·lectiva Agrària	s/d	s/d

ANNEX 2

que tendrá que hacer efectiva en el inmovorable plazo de 40 horas, ni es que la falta costosa no está compensada en el Banco del Mono. Dr. General-efe del Ejército del Norte, en cuyo caso será puesta a disposición de los organismos militares. Tomado para nota.

- [illegible]

RELACIONES No. 4

104.- Relación de vecinos que no han regresado aún al pueblo, en la que se especifican sus domicilios.

- 1.- Alfonso Rubio Sanchez, Jose San Pedro, 3
- 2.- Maria Llop Llop, 10.
- 3.- Juan Ribera Carcereny, Jusep M. Virend, 5
- 4.- Eusebio Soler Codina, Laureano Miró, 180
- 5.- Josea Trebal Jellé, M y Margall, 10.
- 6.- Emilia Ribera Janyet, 10.
- 7.- Antonio Trebal Ribera, 10.
- 8.- Antonio Trebal Janyet, Laureano Miró, 8
- 9.- Bartolomé Carriacho Alberca, 10.
- 10.- Juan Peláez Ferrandis, Mored, 22
- 11.- Antonio Segura Viera, 10.
- 12.- Pedro Alonso Jordán, Jrat de la alba, 19
- 13.- Teresa Cayre Ribera, Laureano Miró, 117
- 14.- Rafael Tria Virend, Avda. Pedro Dot, 9
- 15.- Concepción de la Matilla, 10.
- 16.- Juan Torres Marichu, Nieves, 10 - 10
- 17.- Juan Torres Jant, 10.
- 18.- María Gregia Alegre, Jasea Mored, 1 - 30.
- 19.- Carmen Roca Martín, 10.
- 20.- Juan Torres Martín, Carcereny, 12 - 10
- 21.- Dolores Gregia Mored, 10.
- 22.- Jose Tera Mored, Nieves, 10 bajas.
- 23.- Clara Aguilera Mored, 10.
- 24.- Jose María Sans, Laureano Miró, 5
- 25.- Carmen Bosch Pelá, 10.
- 26.- Juan María Torres, Avda. Virend, 20
- 27.- Ana Sans Virend, 10.
- 28.- Concepción Llanos Sans, M y Margall, 20
- 29.- Mariola Abella Mored, 10.
- 30.- Amanda Alameda Ribera, 10.
- 31.- Mateo Gil Sans, Jasea Mored, 39
- 32.- Dolores Sans Mored, 10.
- 33.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 34.- Aurelia Sans Virend, Laureano Miró, 39 - 20
- 35.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 36.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 37.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 38.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 39.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 40.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 41.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 42.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 43.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 44.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 45.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 46.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 47.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 48.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 49.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 50.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 51.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 52.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 53.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 54.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 55.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 56.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 57.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 58.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 59.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 60.- Aurelia Sans Virend, 10.
- 61.- Aurelia Sans Virend, 10.

- 62.- Mariquita Mored Mored, Santa María, 5
- 63.- Francisco Villalba Gargallo, Juan Mored, 10
- 64.- Mercedes de Alonsa, 10.
- 65.- Josea Alonsa Latorre, Angel Gargallo, 20
- 66.- Josea Alonsa Latorre, 10.
- 67.- Juan Torres Mored, Jasea Mored, 7
- 68.- Teresa Sans Virend, 10.
- 69.- Josea Aguilera Mored, Nieves, 10
- 70.- Lolo Mored Jant, 10.
- 71.- Jaime Torres Mored, Juan Torres, 10
- 72.- Aurelia Mored Virend, 10.
- 73.- Rafael Sans Sans, Pedro Alonsa, 30
- 74.- Juan Clemente Costa, Laureano Miró, 307
- 75.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 76.- Antonio Clemente Sans, 10.
- 77.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 78.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 79.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 80.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 81.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 82.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 83.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 84.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 85.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 86.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 87.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 88.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 89.- Aurelia Mored Sans, 10.
- 90.- Aurelia Mored Sans, 10.

ANNEX 3

RELACIÓ D'EXILIATS SANTFELIÜENS CONFECCIONADA PER JORDI AMIGÓ BARBETA I JOSEP MARIA GELABERT CAMPOS, A PARTIR DE DOCUMENTS D'ARXIU, CARTES PERSONALS I FONTS ORALS

1. Tomàs Gaspar Palàssa
2. Josep Vidal Carrasco
3. Jesús Trubal Julià
4. Emília Bibol Junyent
5. Antonio Trubal Bibol
6. Antonio Bibol Junyent
7. Mercedes Caricchio Albareda
8. Joan Pedalver Fernández
9. Antonia Segura Valera
10. Francisco Campos Soriguera
11. Antonio Amigó Queraltó
12. Baldri Mestres Subirachs
13. Jaume Ximénis Sans
14. Vicenç Puigol Orença
15. Vicenç Riera Casas
16. Ignacio Rigol Giménez
17. Montserrat Coscoll Fabregas
18. Ibáñez (1)
19. Ibáñez (2)
20. Jaume Coscoll
21. Neus Pérez Susín
22. Antonio Estrada Barés
23. Joan Subirachs Alina
24. Jimeno
25. Alfonso Ruano Sánchez
26. Maria Llop Llop
27. Josefine Tornil
28. Maria Noguera Tardà
29. José Marles Sans
30. Carmen Bosch Puig
31. Montserrat Ximénis Palàssa
32. Aparicio Abelló Serrat
33. José Torres Vallés
34. Laura Fajardo Batet
35. Francisco Fernández
36. Joan Pié
37. Aparicio Abelló Serrat
38. Raimunda Ximénis Palàssa
39. Ramon Marles Farrés
40. Anna Sans Cortés
41. Erasmo Márquez Borjoñón
42. Manuel Márquez Ortiz
43. Conrado Márquez vicilia
44. Gabriela Patella Ribera
45. Asierio Márquez Sicília
46. Carmen Obiols Güell
47. Wladiano Márquez Sicília
48. Ageda Bergoñón Valera
49. Vicenç Mateu Barisa
50. Josefà Maureso
51. Enriqueta Badell Balcells
52. Teresa Racz Pérez
53. Roque Alvarez Latore
54. Joaquín Barbuosa Manzano
55. Luis Besca Rovelló
56. Enriqueta Badell Balcells
57. Joan Bergoñón
58. Salvador Bergoñón Valera
59. Ageda Bergoñón Valera
60. Lluís Carbó
61. Raül Tarrín Cortés
62. Concepció Castells Batlle
63. Joan Cerdà Perayra
64. Ramon Cerdà Perayra
65. Antonio Clemente Moreno
66. Dolores Clemente Moreno
67. Lluís Clos
68. Consuelo Colom Fabregat
69. Vicenç Mayol Coscoll
70. Modesta Ferrer Coscoll
71. José Melres Mas
72. Antonia Miró
73. Rafael Miró
74. Maria Moreno
75. Isabel Moreno Baté
76. Ana Merilla
77. Carmen Moya Martín
78. Mateu Giel Grau
79. Dolores Casas Adin
80. Aurelia Adin Moliner
81. Joan Obiols Queraltó
82. Marilde Güell Figueras
83. Lluís Torruella Balagueró
84. Rosalia Estany Felip
85. Antonia Estany Felip
86. Teresa Estany Felip
87. Amadeo Noguera Puigals
88. Benita Tardà Carreras
89. Rosa Coscoll Cortés
90. Vicenç Parladé Llopart
91. Arturo Ontenido Pazoos
92. Francisco Villalva Ghiglinio
93. Mercedes Pie Almisio
94. Ramon Trias Bertrand

100. Lluís Barbó Foch
101. Rosario Aguilar Sabaté
102. Jaume Torrents Moxmany
103. Rafael Roca Grau
104. Joan Clemente Costa
105. Isabel Moreno Barba
106. Julián Pascual Benedito
107. Juana Alonso Pellicena
108. Francisco Pascual Alonso
109. Isidro Pitis Rigol
110. José Ferrer Castellet
111. Antonio Ferrer Colom
112. Teresa Blaz Pérez
113. José Pibernat Carcereny
114. Edoardo Soler Codina
115. Ramon Colomer Masachs
116. Cinta Preses Font
117. Bernabé Gràcia Alegre
118. Carmen Moya Martín
119. Juan Torres Marín
120. Dolores García Antón
121. José Torné Mestre
122. Cinta Aguilar Sabaté
123. Antonio Vives Llopert
124. Agustí Villar
125. Joan Vinyals
126. Juana Alonso Pellicena
127. Pere Coscoll Xandri
128. Joan Creus Cardona
129. Francesc de la Cruz Simón
130. José Dorado
131. Vicente Dorado
132. Anna Fajardo
133. Fandó
134. Fontanet
135. Miguel García
136. Joan Lladó
137. Antonia Llobet
138. Fernández Muñoz
139. Gabriela Pedella Ribera
140. Francisco Pehalver
141. Joan Planas
142. Felix Porta
143. José Ramisa
144. Raval
145. Mari Romagosa
146. Batista Riba
147. Germinat Rigol Coscoll
148. Joaquina Rigol Coscoll
149. Carme Rigol Coscoll

150. Rojas
151. Ramona Sabaté
152. Josep Sàez Xarau
153. Vicente Sánchez
154. Joan Cervelló
155. Llibertaria Torres Fajardo
156. Juan Tres
157. Marquina Valera

Font: Elaboració pròpia feta per Jordi Amigó Barbeta i Josep Maria Gelabert Campos a partir de diversos fons de l'Arxiu Comarcal del Baix Llobregat, de diferents entrevistes i de documents personals privats.

V BIBLIOGRAFIA

ABELLAN, J.L. (1976-1978) (dir.), *El exilio español de 1939*, 6 vol., Madrid, Taurus.

BERMEJO, B.; CHECA, S. (2006), Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945, Madrid, Ministerio de Cultura.

BLANCO, J.A.; CREUS, S., *La repressió franquista a Sant Feliu de Llobregat: estudi a partir de la correspondència oficial de l'Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat: 1939-1943*, treball inèdit. (no consta la data).

DÍAZ ESCULIES, D. (1993), *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*, Barcelona, La Magrana, 1993, i (2013),

DÍAZ ESCULIES, D.(2013), *L'exili als Països Catalans durant la guerra civil de 1936-1939*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

DREYFUS-ARMAND, G. (2000), *El exilio republicano en Francia*, Barcelona, Crítica.

FERNÁNDEZ, D. (2007), "Fuentes para el estudio del exilio republicano español en Francia," *Migraciones y Exilio*, núm. 8.

FONT, J.; GAITX, J. (2014), "L'exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009-2014), *Franquisme & Transició*. Revista d'Història i de cultura, núm. 2, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer, Universitat Oberta de Catalunya.

FONT J. (ed.) (2010), *Reflexionant l'exili. Aproximació a l'experiència de l'exili republicà entre la història, l'art i el testimoni*, Catarroja/Barcelona, Afers.

GAITX, Jordi (2007), *L'exili del Baix Empordà al 1939*, XVI Premi Pere Lloberas, La Bisbal d'Empordà, Ajuntament de La Bisbal/Diputació de Barcelona.

GALCERAN, A. (1988), *Un camí fràgil. Esparreguera 1930-Tolosa de Llenguadoc 1945*, Ajuntament d'Esparreguera, Diputació de Barcelona.

GELABERT, J.M. (2002), "Dictadura, República i Guerra Civil", dins RETUERTA, M.L.; SANMARTÍ, C. (coord.), *Sant Feliu de Llobregat. Identitat i Història, Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat*.

GÓMEZ, M. (2006), (coord.), *Les dones del Prat i la repressió franquista*, Ajuntament del Prat, col·lecció de textos locals núm. 6, 2006.

GUIXÉ, J. (2002), *L'Europa de Franco: l'esquerra antifranquista i la caça de bruixes a l'inici de la guerra freda. França 1943-1951*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

GUIXÉ, J. (2003), "Fons per a l'estudi de l'exili republicà," a PUJOL, E (coord.) (2003), *L'exili Català (1936-1939)*, Girona, Quaderns del Cercle, núm. 19.

ĨÑIGUEZ, M. (2008), *Enciclopedia Histórica del Anarquismo Español*, Vitoria, Asociación Isaac Puente, 3 vol.

LES GIMÉNOLOGUES (2016), *Ja Zaragoza o al charco!: Aragon 1936-1938. Recits de protagonistes libertaires*, Montreull, L'Insomniaque.

MALARET, A.(1989), *Sant Just Desvern, un paisatge i una historia*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

MANENT, A. (2006), *La guerra civil i la repressió del 1939 a 62 pobles del Camp de Tarragona*, Valls, Cossetània Edicions.

MANENT, A. (1999), *De 1936 a 1975. Estudis sobre la Guerra Civil i el franquisme*, , Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

MARTÍNEZ DE SAS, M.T.; PAGES, P. (2000) (coords.), *Diccionari del Moviment Obrer als Països Catalans*, Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

MARTÍNEZ VENDRELL, J. (1991), *Una vida per Catalunya. Memòries (1939-1946)*, Barcelona, Editorial Pòrtic.

MURIÀ, J.M.(2012)(coord.), *Esquerra a Mèxic, 1941-1980*, Barcelona, Fundació Josep Irla.NAVARRO, JAVIER (2012), *Camps de concentració nazis. Mauthausen: el camp dels espanyols*, Treball de Recerca de Batxillerat.

PLA BRUGAT, D. (2000), *Els exiliats catalans a Mèxic. Un estudi de la immigració republicana*, Catarroja-Barcelona, Afers.

POZO, J.A. (2004), “La formació del poder local revolucionari,” dins SOLÉ, J.M.; VILLARROYA, J.; VOLTAS, E. (dirs.), *La Guerra Civil a Catalunya*, vol. I, Barcelona, Edicions 62.

PUJOL, E. (2003), *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*, Col.lecció Quaderns del Cercle, num. 19, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona. Enric Pujol, professor a la UAB.

RIBA, C. (2005), *Dones de Sant Feliu de Llobregat. Les altres protagonistes de la Historia*. Sant Feliu, Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat; SEGURA, I. (2008), *Guía de dones de Sant Feliu de Llobregat. Recorreguts històrics*.

RIBAS, N. (2015), *Dones entre reixes , dins i fora de la presó. Les santfeliuenques i la repressió franquista (1939-1950)*, 6ª Beca Blanca Bardiera, Ajuntament de Sant Feliu, Arxiu Històric Comarcal del Baix Llobregat.

RIBA, C. (2005), *Dones de Sant Feliu de Llobregat. Les altres protagonistes de la Historia*. Sant Feliu, Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat.

RISQUES, M.; VILANOVA, F.; VINYAS, R. (2000), *Les ruptures de l'any 1939*, Barcelona, Publicacions Abadia de Montserrat, pàg. 100.

ROCA, C. (2001), *Població olesana morta als camps de concentració a l'estranger*. Treball de recerca inèdit. (1989-2001).

ROIG, M. (1977), *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62.

RUBIO, J. (1977), *La emigración de la guerra civil de 1936-1939: Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República española*, Madrid, Librería Editorial San Martín.

SABATÉ, J. (2002), *Víctimes d'una guerra al Priorat (1936-19..)*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor.

SANTACANA, C. (1989), (coord.), *Col·lectivititzacions al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

SANTACANA, C. (2001) (coord.), *El franquisme al Baix Llobregat*, Barcelona, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

SOLER VIDAL, J.(1988), *Josep Soler Vidal, fidelitat a un poble*, Ajuntament de Gavà, Curial Edicions Catalanes.

VILANOVA, F. (1997), "L'exili i l'oblit", dins Riquer, B. (dir.), *La llarga postguerra, 1939-1960*, vol. 10, (Història, política, societat i cultura dels Països Catalans), Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

VILANOVA, F. (2007), "Fuentes para el estudio del exilio catalán. Un balance provisional y parcial, *Migraciones y Exilios*, núm. 8, pàg. 137-148.

VILLARROYA, J (2002), *Desterrats. L'exili català de 1939*, Barcelona, Editorial Base.

WEBGRAFIA

. Blog toies.wordpress.com (articles Joan Subirachs, Joan Ferran i Joan Peñalver).

.Web de la Fundació Pablo Iglesias: fpabloiglesias/es (apartat *Diccionario Biográfico del Socialismo Español*).

.Web de l'Ateneu Llibertari Estel Negre: estelnegre.org (apartat Anarcobiblioteca)

.Web del *Dictionnaire International des militants anarchistes*: militants-anarchistes.info

.Web de l'Associació per la Recuperació de la Memòria Històrica del Bax Llobregat (ARMHDBL): memòria-antifranquista.com

. Web del Memorial Democràtic del Baix Llobregat: memorialbaixllobregat.cat

. Web de l'arxiu Historic Comarcal del Baix Llobregat:cultura.gencat/arxius/acbl

. Web del Memorial Democràtic de Catalunya:memoria.gencat.cat

. Web del Museu Memorial de l'Exili:museuexili.cat

